

Sayı: 34 ◆ Yıl: 2015

ISSN 1301-3289

İSLÂM
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Sayı 34 • Yıl 2015

Sahibi	TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
Yayın Kurulu	Prof. Dr. Raşit Küçük, Prof. Dr. Rahim Acar, Prof. Dr. M. Âkif Aydin, Prof. Dr. İsmail E. Erünsal, Prof. Dr. Feridun Emecen, Prof. Dr. Tahsin Görgün, Prof. Dr. Mustafa Sinanoğlu, Prof. Dr. Şükrü Özén, Doç. Dr. Casim Avcı, Doç. Dr. Tuncay Başoğlu, Doç. Dr. Salime Leyla Gürkan, Doç. Dr. M. Suat Mertoğlu, Doç. Dr. Halit Özkan, Doç. Dr. Cengiz Tomar, Doç. Dr. Ömer Türker, Dr. Ali Hakan Çavuşoğlu, Dr. Mustafa Demiray
Yayın Danışma Kurulu	Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi) Prof. Dr. Hayreddin Karaman (TDV İSAM) Prof. Dr. Anke von Kügelgen (Universität Bern) Prof. Dr. Oliver Leaman (University of Kentucky) Prof. Dr. Jorgen S. Nielsen (University of Copenhagen) Prof. Dr. Mustafa Kara (Uludağ Üniversitesi) Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Hacettepe Üniversitesi) Prof. Dr. Ali Akyıldız (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi) Prof. Dr. Ali Köse (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Talip Küçükcan (Marmara Üniversitesi) Prof. Dr. Recep Şentürk (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi) Prof. Dr. M. Sait Özvervarlı (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Editörler Kitabıyat Yayın Sekreteri	Doç. Dr. Salime Leyla Gürkan, Doç. Dr. M. Suat Mertoğlu Yrd. Doç. Dr. Mustakim Arıcı Bayram Pehlivan
Bibliyografa İmlâ Tashih Sayfa Tasarım Baskı	Abdulkadir Şenel, İsmail Özbilgin Nurettin Albayrak Inayet Bebek, Osman Sevim Ender Boztürk TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

İslâm Araştırmaları Dergisi yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.
Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikri sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bu dergi ULAKBİM Ulusal Veri Tabanları, *Index Islamicus* ve
Turkologischer Anzeiger tarafından taranmaktadır.

İcadiye Bağlarbaşı caddesi 40, Bağlarbaşı 34662
Üsküdar-İstanbul
Tel. (0216) 474 08 50 Fax. (0216) 474 08 74
www.isam.org.tr

© İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2015
ISSN 1301-3289

İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

TURKISH JOURNAL OF ISLAMIC STUDIES

Sayı 34 • Yıl 2015

Makaleler / Articles

Tâhâ Abdurrahman'ın Modernite ve Modernist Kur'an

Yorumlarına Yönelik Eleştirisı

1

MEHMET EMİN MAŞALI

تحقيق «رسالة في مفهوم المخالفة»

لأنجي زاده عبد الحليم أفندي

53

أوْقَانُ قَدِيرِ يَمَّازُ

تحقيق «الكوكب الساري في حقيقة الجزء الاختياري»

لعبد الغني بن إسماعيل النابلسي

135

سامي طوران أرل

Kitâbiyat / Book Reviews

Berat Açıł (ed.), *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*

AYŞE BAŞARAN

175

Tuncay Başoğlu, *Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi*

MUHAMMED USAME ONUŞ

183

Wael B. Hallaq, *The Impossible State: Islam, Politics, and Modernity's Moral Predicament*

MURAT SARITAŞ

187

Ali Ertuğrul, *Nigdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'ı (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak) Cilt I (İnceleme-Tercüme), Cilt II (Farsça Metin)*

NEVZAT TOPAL

192

Elmar Holenstein (çev. Ogün Duman), *Felsefe Atlası: Düşünmenin Mekânları ve Yolları*

SÜMEYYE PARILDAR

197

Samuel Noble and Alexander Treiger, *The Orthodox Church in the Arab World 700-1700: An Anthology of Sources*

ELİF TOKAY

200

Tâhâ Abdurrahman'ın Modernite ve Modernist Kur'an Yorumlarına Yönelik Eleştirisi

Mehmet Emin Maşalı*

Taha Abdurrahman's Criticism of Modernity and of the Modernist Interpretations of the Qur'an

This paper presents the views of Taha Abdurrahman, a contemporary Moroccan thinker, on the nature of a progressive understanding of the Qur'an and his criticism aimed at the modernist interpretations of the Qur'an as displayed in his *Rûh al-hadâsa*. Thus the paper is based mainly on *Rûh al-hadâsa* and uses a descriptive method in which Taha Abdurrahman's critiques and opinions on the topic are presented without much endeavor to analyze these views. The objective of this is to present Taha Abdurrahman's conception of progress and the Islamic model of renovation formulated by him to the Turkish academia where his works and opinions are not widely known. The paper also aims to encourage analytical and critical works on the views of Taha Abdurrahman in the Turkish language.

Key words: Taha Abdurrahman, modernity, modernist reading, renovation, progressive reading.

Giriş

Fas'ın Cedîde şehrinde dünyaya gelmiş olan (1944) Tâhâ Abdurrahman, Muhammed el-Hâmîs Üniversitesi ile Sorbonne Üniversitesi'nde felsefe eğitimi almıştır. Sorbonne Üniversitesi'ne bağlı olarak hazırladığı "Langage et Philosophie: Essai sur les Structures Linguistiques de L'ontologie" isimli teziyle doktorasını tamamlamış (1972); "Essai sur les Logiques des Raisonnements Argumentatifs et Naturels" isimli teziyle ikinci kez doktor unvanı almaya hak kazanmıştır (1985). Pek çok bilimsel ödüle lâyık görülmüş olan Tâhâ Abdurrahman, Rabat Muhammed el-Hâmîs Üniversitesi'nde mantık ve dil felsefesi dersleri okutmuş ve 2005 yılında emekliye ayrılmıştır. Başlıca eserleri şunlardır:

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi (eminmasali@gmail.com).

el-Mantık ve'n-nahvi's-sûrî (1985), *Fî Usûlî'l-hivâr ve tecdîdü ilmi'l-kelâm* (1987), *el-Ameliü'd-dînî ve tecdîdü'l-akl* (1989), *Tecdîdü'l-menhec fî takvîmî't-türâs* (1994, 2001), *Fîkhü'l-felsefe -1-: el-Felsefe ve't-terceme* (1996), *el-Lisân ve'l-mîzân ev et-tekevsürü'l-aklî* (1998), *Fîkhü'l-felsefe -2-: el-Kavlü'l-felsefî, kitâbü'l-mefhûm ve't-teşîl* (1999, 2005), *Suâlü'l-ahlâk: Müsâhame fi'n-nakdî'l-ahlâkî li'l-hadâsetîl-garbiyye* (2000), *Hivârât min eclî'l-müstakbel* (2000), *el-Hakku'l-Arabî fi'l-ihtilâfi'l-felsefî* (2002), *el-Hakku'l-Îslâmî fi'l-ihtilâfi'l-fikrî* (2005), *Rûhu'l-hadâse: el-Medhâl ilâ teşîsi'l-hadâsetîl-Îslâmîyye* (2006), *el-Hadâse ve'l-mukâveme* (2007), *Suâlü'l-amel: Bahs anî'l-usûlî'l-ilmiyye fi'l-fikr ve'l-ilm* (2012), *Rûhu'd-dîn: Min dîki'l-almâniyye ilâ seati'l-i'timâniyye* (2012), *el-Hivâr ufukan li'l-fikr* (2013), *Bu'siûd-dehrâniyye: en-Nakdî'l-i'timânî li-fasli'l-ahlâk anîd-dîn* (2014).¹

Fas'ın en meşhur düşünürlerinden olan, hatta “el-feylesûfî'l-Mağribî” ve “âhiru hukemâ'i'l-Mağrib” gibi unvanlarla anılan Tâhâ Abdurrahman'ın ülkemizde hak ettiği ölçüde tanındığını söylemek güptür.² Yetmişli yılların ortalarından itibaren özellikle mantık, felsefe, dil felsefesi ve ahlâk felsefesi üzerine çok sayıda çalışma kaleme alan Tâhâ Abdurrahman'ın, bizdeki felsefî metinlerde dahi kendine yer bulamamış olması dikkat çekicidir. Faslî bir diğer düşünür olan Muhammed Âbid el-Câbirî'nin hemen hemen bütün eserlerinin Türkçeye aktarıldığı bir zeminde, Tâhâ Abdurrahman'ın hiç değilse, Câbirî'nin gelenek okumasına yaptığı karşı okuma ve Câbirî eleştirisiyle tanınıyor olması beklenirdi.³

Kaldı ki Tâhâ Abdurrahman, Arap akademik camiası ve entelektüelleri nezdinde çok saygın bir yere ve şöhrete sahiptir. Fikrî projesi üzerine çok sayıda eserin kaleme alınmış olması da bunu teyit etmektedir. Bunlardan bazıları şöyledir: İbrahim Meşrûh, *Tâhâ Abdurrahman: Kirââ fi meşrûhi'l-fikrî* (2009), Bûzebra Abdüsselâm, *Tâhâ Abdurrahman ve nakdî'l-hadâse*

1 Bu eserlerin bir kısmının özeti için bk. İbrahim Meşrûh, *Tâhâ Abdurrahman: Kirââ fi meşrûhi'l-fikrî* (Beyrut: Merkezü'l-hadâre li-tenmiyeti'l-fikr, 2009), s. 249-57.

2 Kendisiyle yapılan birkaç mülâkat dışında ülkemizde Tâhâ Abdurrahman hakkında kaleme alınmış bir metnin bulunduğu söylenenmez. Bu mülâkatlardan biri Ömer Faruk Tokat tarafından gerçekleştirılmıştır [Bk. <http://sahniseman.org/taha-abdurrahman-ile-mulakat/?print=pdf> (12.09.2015)]. Tâhâ Abdurrahman *el-Hivâr ufukan li'l-fikr* (Beyrut: eş-Şebeketü'l-Arabiyye li'l-ebhâs ve'n-neşr, 2013) isimli eserinin 157-169 sayfaları arasında bu mülâkat metnine yer vermiştir.

3 Tâhâ Abdurrahman, Câbirî'nin geleneğe parçacı bir bakışla (en-nazra et-teczâriyye) yaklaşlığını belirtmiş ve kendisi bütüncül bir bakış (en-nazra et-tekâmâliyye) önerisinde bulunmaya çalışmıştır. Ona göre geleneksel metnin içeriğiyle ilgilenip de bu içeriğin ortaya çıkışmasını ve olgunlaşmasını sağlayan lügavî ve mantıkî araçlar dikkate alınmadan yapılan gelenek değerlendirmesi, parçacı bir değerlendirme olur. Bk. Tâhâ Abdurrahman, *Tecdîdü'l-menhec fî takvîmî't-türâs* (2. baskı, Beyrut: el-Merkezü's-sekâfiyyü'l-Arabî, ts.), s. 23.

(2011), Yûsuf b. Adî, *Meşrûu'l-ibdâ'i'l-felsefî el-Arabi: Kirâa fî a'mâli Tâhâ Abdirrahmân* (2012), Abbas Erhîle, *Feylesûf fi'l-müvâcehe: Kirâa fî fikri Tâhâ Abdirrahmân* (2013), Hammû en-Nekkârî, *Mantiku tedbîri'l-ihtilâf min hilâli a'mâli Tâhâ Abdirrahman* (2014), M. Ahmed es-Sagîr, *Aklâniyyeti'l-hadâseti'l-müeyyede: İstikrâât tefkîkiyye fî a'mâli Tâhâ Abdirrahmân* (2014), Abdünnebî el-Harbî, *Tâhâ Abdurrahmân ve Muhammed Âbid el-Câbirî: Sirâu'l-meşrû ayn alâ arzi'l-hikmeti'r-Rüşdiyye* (2014).⁴

Bu yazının ana izlegini oluşturan *Rûhu'l-hadâse* isimli eserinde İslâmî bir yenilenme⁵ modeli inşasına kalkışan Tâhâ Abdurrahman, genel İslâmî usul-lere dayanan ve içeriği üzerinde herkesin ittifak edebileceğini öngördüğü bir yenilenme modeli ortaya koymuş; sunduğu bu modelin İslâmî yenilenmenin alması mümkün şekillerden sadece biri olduğunu özellikle vurgulamıştır. Tâhâ Abdurrahman'a göre nasıl ki Batılı yenilenmenin (modernite) muhtelif şekilleri varsa, aynı şekilde İslâmî yenilenmenin de muhtelif şekiller olacaktır; dolayısıyla önerdiği yenilenme modeli de yegâne mütekâmil ve nihaî bir model olmayıp tashihe açıktır.⁶

Tâhâ Abdurrahman önerdiği yenilenme modeline zemin teşkil eden kührâmsal asılları geniş bir biçimde ele alırken, yenilenme bağlamında evvel-emirde "yenilenmenin ruhu" ile "yenilenmenin fiili 'de facto' durumu" olgularının birbirinden ayrılmاسının gerekliliği üzerinde durmuştur. Ona göre yenilenme ruhu, bir yenilenmeyi yenilenme kılan temel nitelikler olup, "reşit olma", "eleştiri", "şümullülük" olmak üzere üç ilkeyi tazammun etmektedir. Yenilenmenin fiili durumu ise yenilenmenin mevcut biçimini olan Batılı yenilenme modeli, yani modernitedir.⁷

- 4 Tâhâ Abdurrahman'ın fikrî projesi üzerine ulusal ve uluslararası pek çok sempozyum düzenlenmiş, bazı tezler de kaleme alınmıştır. Bûzebra Abdüsselâm'ın "Mevkîfî Tâhâ Abdirrahmân mine'l-hadâse" isimli yüksek lisans tezi (Cezayir, Câmiatü Mentûrî Kosantîne, 2010) bunlardan biridir.
- 5 Tâhâ Abdurrahman "hadâse" kelimesine kimi zaman olumlu bir anlam yüklemekte ve yenilenmeyi kastetmekte, kimi zaman da olumsuz bir anlam yüklemekte ve moderniteyi kastetmektedir. Bu sebeple biz de yazda bu ayrima dikkat etmeye çalıştık.
- 6 Tâhâ Abdurrahman, *Rûhu'l-hadâse: el-Medhal ilâ te'sisi'l-hadâseti'l-İslâmiyye* (Beyrut: el-Merkezi's-sekâfiyyü'l-Arabi, 2006), s. 18. Tâhâ Abdurrahman *Süâlü'l-ahlâk* isimli eserinde bir taraftan moderniteyi söylem, aklî ve epistemolojik mekanizma açısından ele almış ve böylece içerdiği ahlâkî felâketleri ortaya çıkarmaya çalışmış iken, diğer taraftan Batı toplumunun âsına olduğu "maddeyi merkeze alan yenilenme modeli"ne alternatif "mânevîyat merkezli yenilenme modeli" tesis etmemi hedeflemiştir. Bir sonraki eseri olan *Rûhu'l-hadâse*'de ise *Süâlü'l-ahlâk* kitabında sözünü ettiği "İslâmî yenilenme"nin inşasına çalışmıştır. Dolayısıyla Tâhâ Abdurrahman'a göre *Süâlü'l-ahlâk*, *Rûhu'l-hadâse*'nin mukaddimesi niteliğindedir. Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 15, 17.
- 7 *Rûhu'l-hadâse*, s. 19. Tâhâ Abdurrahman "rûhu'l-hadâse/yenilenme ruhu" yerine "hakîkatü'l-hadâse/yenilenme gerçeği", "akîdetü'l-hadâse/yenilenmenin akidesi",

Tâhâ Abdurrahman “yenilenmenin ruhu” ve “yenilenmenin fiîlî durumu” ayrılmının, yenilenmenin kötü ve olumsuz bir olgu olarak anılmasının da önüne geçeceği kanaatindedir. Ona göre yenilenmeye ilişkin olarak serdedilen bütün tanımlar, yenilenmenin fiîlî durumunu, yani moderniteyi esas almaktadır ki bu da onu özünde kötü ve olumsuz göstermektedir.⁸ Zira mevcut tanımlara göre modernite, âdetâ “canlıların ve nesnelerin tamamı üzerinde, yazdığı kaderi geri çevirecek hiçbir güç bulunmayan mutlak kudret sahibi bir Tanrı gibi tasarrufta bulunan tarihsel tuhaf bir yaratık” görünümü arzettmektedir. Tâhâ Abdurrahman'a göre, moderniteyi hayalî ve kutsal bir şeye dönüştüren bu tariflerin yenilenme kavramı üzerinde icra ettiği olumsuz algıdan kurtulmanın yolu, yukarıda belirtildiği üzere, yenilenmenin söz konusu iki boyutunu birbirinden ayırmaktır.⁹ Zira böyle bir ayırım şunu ortaya koyacaktır: Yenilenme, sözü edilen temel nitelikleri ve ilkeleri itibariyle kendisinden asla müstağni kalınamayacak bir olgusallık vasfi taşımaktadır. Bu yönyle özünde olumlu, faydalı ve dahası kaçınılmazdır. Yenilenmenin olumsuz görülmesine sebep olan şey ise onun fiîlî (de facto) durumunu ifade eden Batılı modernite anlayışının, yenilenmenin temel ilkelerinin tatbikinde hatalı uygulamalara gitmiş olmasıdır. Dolayısıyla kusurlu olan yenilenmenin kendisi değil, Batılı uygulamadır; yani modernitedir.¹⁰

“emru'l-hadâse/yenilenme meselesi” gibi ifadelerin de kullanıldığını söylemektedir. Bk. Tâhâ Abdurrahman, *el-Hadâse ve'l-mukâveme* (Beyrut: Ma'hadü'l-meârifî'l- hikemîyye, 1428/2007), s. 22.

- 8 Tâhâ Abdurrahman'ın ifadesine göre bazıları bu kavramı “Batı'da başlamış olan ve birbirini takip eden uzun bir tarihî dönem olup bilahare etkileri dünyanın bütününe sirayet etmiştir” şeklinde tarif etmişlerdir. Bazlarına göre modernite, XVI. asırda başlamış ve beş asır sürmüştür Rönesans, Reform hareketleri, Aydınlanma, Fransız devrimi, sanayi devrimi, teknoloji devrimi ve bilişim devrimi süreçlerini içine almaktadır. Bazları ise moderniteyi anılan süreçlerle değil de bu süreçlere damgasını vuran özellikler üzerinden tarif etmişlerdir. Söz gelimi “Modernite akıl, ilerleme ve özgürlük gereklisiyle ayaklanmasıdır” ve “Modernite ilim ve teknoloji yoluyla tabiat, toplum ve kişilik üzerinde egemenlik kurmaktadır” şeklindeki tanımlar, bunlardan bazılıdır. Moderniteyi bu niteliklerden biriyle sınırlandıran şu türden tarifler de yapılmıştır: “Modernite, gelenekle ilişiği kesmektir”, “Modernite, yeni olanı talep etmektir”, “Modernite, evrenden kutsallığı kazımaktır”, “Modernite, akılçılıktır”, “Modernite, demokrasidir”, “Modernite, insan haklarıdır”, “Modernite, dinle bağlı koparmaktır”, “Modernite, laikliktir.” Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 23.
- 9 *Rûhu'l-hadâse*, s. 24. Tâhâ Abdurrahman'a göre moderniteye yönelik olarak öyle abartılı tanım ve tarifler serdedilmiştir ki bunlara bakan, modernitenin bizlere yeni bir insanlık ve yepyeni bir tarih sunacağını, hatta insanın insanlığını, tarihin de tarihlliğini modernite ile birlikte elde ettiğini düşünmeye başlar. Bk. *el-Hadâse ve'l-mukâveme*, s. 19.
- 10 Bir başka yerde şöyle demektedir: “Hangisi olursa olsun her ruhun çeşitli tecellileri vardır, dolayısıyla yenilenme ruhunun da muhtelif tatbik imkânlarının olması kaçınılmazdır. Nitekim Batılı yenilenme olgusu bunlardan yalnızca biridir veya sonucusudur.” Bk. *el-Hadâse ve'l-mukâveme*, s. 22.

Bu genel girişten sonra Tâhâ Abdurrahman'ın, yenilenme ruhunu temsil ettiğini ifade ettiği üç temel ilke ile Batılı modelde bu ilkelerin uygulanışında görülen yanlışlar ve İslâmî yenilenme modelinde bu yanlışların üstesinden nasıl gelineceği hakkındaki değerlendirmelerini incelemeye geçebiliriz. Zira ancak böyle bir incelemenin ardından, Tâhâ Abdurrahman'ın, yenilenme ruhunu temsil eden ikinci ilkenin, yani "eleştiri ilkesinin" Batılı uygulamasının yol açtığı hatalardan biri olarak gördüğü "modernist Kur'an yorumları" hakkında ne gibi eleştirilerde bulunduğu ve nasıl bir yenilikçi okuma önerdiği konusunu izah etmek mümkün olacaktır.

1. Yenilenme Ruhunun Üç Temel İlkesi

1.1. Reşit Olma İlkesi

Tâhâ Abdurrahman'a göre yenilenme ruhunun bu ilk ilkesi "başkasına bağımlı olmamayı" ifade etmektedir. Ona göre bağımlılığın muhtelif şekilleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki "klasik bağımlılık"tır. Bu, "kişinin kendisinin düşünmesi gereken hususlarda, onun namına düşünsün diye, idaresini, gönüllü olarak bir başkasına vermek" şeklinde tarif edilen bir bağımlılık türüdür. Bağımlılığın ikinci şekli "kopyacı bağımlılık"tır. Bu, "salt kendi iradesiyle, başkasının düşünce yöntemlerini/usullerini ve fikri ürünlerini transfer edip, onları aslı şeklinde kendi olgusuna ve ufkuna uyarlamak" şeklinde gerçekleşen bir bağımlılıktır. Üçüncüsü ise "araçsal bağımlılık"tır. Bu da "nasıl olduğunu bilemediği bir şekilde, başkasıyla aşırı derecede hemhal olmaya bağlı olarak, düşünce yöntemleri itibariyle taklide sürüklenecek" şeklinde tezahür eden bir bağımlılıktır. Tâhâ Abdurrahman'a göre bu durum "reşit olmanın", şu iki temel prensibi esas almasını zorunlu kılmaktadır: Birincisi vesayete karşı çıkmayı, kendi kararlarını tek başına almayı ve neye ilgi göstereceğine, ne ile ilgisini keseceğine bizzat karar vermeyi ifade eden "bağımsızlık"tır. İkincisi ise düşüncesi, söylem ve eylemleri, değerleri sıfırdan üretmeyi, kadim değerleri ele alırken onları özgün bir biçimde ele almayı ifade eden "özgünlük"tür. Dolayısıyla bağımsızlığın ve özgünlüğün olmadığı yerde, reşit-ergin olmaktan bahsetmek mümkün değildir. Bu yönyle sahib bir yenilenme modelinin inşası, bağımsızlığı ve özgünlüğü esas alması durumunda mümkün olabilecektir.¹¹

1.2. Eleştiri İlkesi

Tâhâ Abdurrahman'a göre yenilenme ruhunu temsil eden ikinci ilke "eleştiri"dir. Buna göre yenilenmede asıl olan, "kendisine dair bir delil

11 Benzer değerlendirmeler için bk. *el-Hadâse ve'l-mukâveme*, s. 23.

olmaksızın bir şeyi kabullenme” anlamındaki inanç halinden, “bir şeyin kabullenilmesi için ona dair delil talebinde bulunmak” şeklinde ifade edilebilecek olan eleştiri haline geçiş yapmaktadır.¹² Tâhâ Abdurrahman'a göre “eleştiri ilkesi” kendi içinde iki temel prensibe dayanır: Bunlardan ilki “aklileştirme” prensibidir. Bundan kasıt; olguları, toplumsal kurumları, insan davranışlarını, geçmişin mirasını, hülsa her şeyi rasyonalist ilkelerin hükmü altına sokmaktadır. Zira söz konusu unsurları anlamada, ileri ve gelişmiş yapıların aşamalı bir biçimde hayatı geçirilmesi bu sayede mümkün olabilecektir. İkinci prensip ise “kategorize etme”dir. Bundan maksat, benzer görünen unsurlar arasındaki farklılıklar ortaya çıkarmak, homojen görünen unsurlara heterojen unsurlar olarak yaklaşmak, onlar arasında kategorik ayrımlara gitmektir. Bir başka ifadeyle benzer, homojen, mütecanis veya iç içe geçmiş olarak görülen alanlardan her birini, kendi mantığı ve kuralları bulunan müstakil bir alan olarak ele almaktır.¹³ Nitekim gerek müesseseler, gerekse toplumsal ve bireysel hayat tarzları itibariyle moderniteyi farklı kılan bu kategorik ayrımdır. Söz gelimi “bilim-kanun”, “ahlâk-sanat”, “teorik değer-pratik değer-sembolik değer” şeklindeki kategorik ayrımlar, kezâ “din-devlet”, “din-ahlâk”, “din-akıl”, “ahlâk-siyaset” ayırmayı gibi modern ayrımlar bunlardan bazlarıdır. Bu ayrımlar sayesinde bağımsız alanların her biri, mantığı ve yasası itibariyle tek başına hareket etme, diğer alanlardan bağımsız olarak gelişim sergileme hakkı elde etmektedir.¹⁴

1.3. Şümullülük ilkesi

Üçüncü ilkeye karşılık gelen şümullülük, “özel olma hali”nden “umuma şâmil hal”e intikal etmeyi ifade eder. Burada “özel oluş” ile şu iki şey kastedilmektedir: “Bir şeyin sınırlı bir sahada var olması” ve “bir şeyin sınırlı sıfatlarla var olması.” Dolayısıyla “özel oluş”, iki tür özel oluşu içermektedir: “Sahanın/alanın özel oluşu” ve “toplumun özel oluşu”. Buna göre yenilenme öyle bir kapsama sahip olmalıdır ki, her iki tür özel oluşun üstesinden gelebilsin.¹⁵ Yenilenmenin sahip olduğu bu kuşatıcılık da şu iki temel prensibin esas alınması sayesinde gerçeklik kazanır: Bunlardan ilki “genişleyebilme” ilkesidir. Yani yenilenme muayyen bir alana hapsolmamalı, bir alanda meydana gelen yenilenme sair alanlara da tesir etmelidir. Bir başka ifadeyle yenilenmenin mevcudiyeti ve etkisi hukuk, siyaset ve ekonomi alanlarında olduğu gibi fikir,

12 *Rûhu'l-hadâse*, s. 26. Ayrıca bk. *el-Hadâse ve'l-mukâveme*, s. 24.

13 *el-Hadâse ve'l-mukâveme*, s. 24-25.

14 *Rûhu'l-hadâse*, s. 26-28.

15 *Rûhu'l-hadâse*, s. 28.

ilim, din ve ahlâk alanlarında da görülebilir. Böylece herhangi bir alanında görülen yenilikçi bir faaliyet, sair alanlara da sirayet eder ve bu alanlarda da değişim ve dönüşüm gerçekleşir; buna bağlı olarak söz konusu alanlar da kendi sınırlarının dışına çıkma imkânı bulurlar. Yenilenmenin kuşatıcı ve kapsamlı bir etkinlik olabilmesi için esas olması gereken ikinci prensip ise “genelleşebilme”dir. Bu, yenilenmenin neşet ettiği topluma hapsolmamasını, tarihî ve kültürel farklar ne olursa olsun, sair toplumlara da intikal etmesini ve sonuça dünyanın bütününe kuşatmasını ifade eder.¹⁶ Dolayısıyla yenilenme etkinliği, muayyen bir alana ve muayyen bir topluma münhasır olmamalı, bütün alanları ve bütün toplumları içine almalıdır.¹⁷

Hülâsa Tâhâ Abdurrahman'a göre yenilenme ruhu üç ilkeden oluşmaktadır: İlkı vasîlerden ve hâmilerden bağımsız hareket etmenin ve sözlerde olsun fiillerde olsun özgünlüğün yakalanmasını gerektiren “reşit olma ilkesi”; ikincisi hayatın bütün alanlarında aklı işletmeyi ve bu alanlar arasında ayrımı gitmeyi gerekli kılan “eleştiri ilkesi”; üçüncüsü ise bütün alanların yenilenme etkinliğine açılmasını ve tüm toplumların işin içine katılmasını öngören “kuşatıcılık ilkesi”dir. Bu durum yenilenme ruhunu “ergin, eleştirel ve kuşatıcı bir ruh” olarak tavsif etmeyi mümkün kılmaktadır.¹⁸

Tâhâ Abdurrahman'ın, yenilenmenin esas olması gereken temel ilkeler ve bu ilkelerin hayat bulmasını sağlayacak alt prensiplerle ilgili değerlendirmeleri özetle bu şekildedir. Bu değerlendirmeler göstermektedir ki ona göre yenilenme, olmazsa olmaz bir olgudur ve insanlık tarihi muhtelif dönemlerinde yenilikçi bir uygulama içine girmiştir. Böyle tarihî bir zorunluluğu ve gerekliliği ifade eden yenilenme, özünde birtakım temel özelliklere sahiptir ki bunlar “yenilenme ruhunun temel ilkeleri”ni oluşturmaktadır. Bu temel ilkeler itibarıyle baktığımızda yenilenme bağımsız, özgün, eleştirel, akılçıl, bütün alanları ve toplumları kuşatan bir faaliyet olmak durumundadır. Hal böyle olmakla birlikte Batı'da karşımıza çıkan mevcut yenilenme modelinde bu ilkelerin hayatı geçirilmesinde yanlış uygulamalara gidilmiş, böylece Batılı yenilenme, olumsuz birtakım sonuçlar doğurmuştur. Fakat bu olumsuz sonuçlara bakarak yenilenme hakkında olumsuz değerlendirmelere gitmemek gerekdir. Zira bahsi geçen olumsuzluklar, bizâthi yenilenmenin kendisinden değil, mevcut uygulamadan kaynaklanmaktadır. Bu durum, yenilenme itibarıyle “yenilenmenin ruhu” ile “yenilenmenin fiilî durumu” arasında ayrımı gitmeyi gerektirmektedir.

16 *Rûhu'l-hadâse*, s. 28-29.

17 Ayrıca bk. *el-Hadâse ve'l-mukâveme*, s. 25-26.

18 *Rûhu'l-hadâse*, s. 29.

2. Yenilenme Ruhunun İslâmî Uygulamasına İlişkin Usuller

Bütün bu açıklamalardan sonra Tâhâ Abdurrahman şu sorunun cevabını aramaya çalışır: "Yenilenme ruhunun Müslüman bir topluma uygulanmasının usulleri nelerdir ve bu usuller ile Batılı bir toplumdaki uygulama arasında ne gibi farklar vardır?" Bu soruya cevap sadedinde Tâhâ Abdurrahman şu üç mülâhazayı hareket noktası kılarsa:¹⁹ 1. Yenilenme ruhunun Batılı tatbiki, yani modernite muhtelif yíkumlara mâruz kalmış ve buna bağlı olarak kendisinden beklenenin hilâfina sonuçlar doğurmuştur. Nitekim ilerlemeyi hedeflemişken geri kalmışlıkla sonuçlanmış; tabiatla hâkim olmayı amaçlamışken, tabiatın insana hâkim olduğu bir durumun oluşmasına sebep olmuştur.²⁰ Batılı yenilenmenin mâruz kaldığı bu dönüşümün sebebi, onda araçların amaç haline gelmesidir. Zira bir noktadan sonra Batılı yenilenme modeli öyle bir evreye girmiştir ki bu evrede yenilenmenin tahakkukunu sağlayacağı düşünülen "değişim", "ilerleme", "üretim", "tüketim", "sanat" ve "eleştiri" gibi araçlar, bizâtihi amaçlar olarak görülür olmuştur. 2. Yenilenme, -daha önce geçtiği üzere- üç temel ilkeden ibaret bir ruhun doğrudan pratiğe aktarılmasından ibarettir ve bu yalnızca içten hareketle gerçekleşebilir. Dolayısıyla Batı tipi yenilenmeyi olduğu gibi alma şeklinde gerçekleşen ve adına "haricî yenilenme" denen şey, asla kabul edilebilir değildir; zira, yenilenme ruhunun uygulamaya konmasını değil, Batı tipi yenilenmenin olduğu gibi transfer edilmesini ifade etmektedir. 3. Yenilenmeye, tâbi olmayı değil, özgünlüğü esas alan bir uygulama olarak yaklaşmak gereklidir. Zira yenilenme yalnızca "özgünlük" yoluyla yakalanabilir, bu sebeple yenilikçi uygulamanın her açıdan özgün olması gereklidir.²¹

Bu mülâhazalar ışığında İslâmî düzlemden karşımıza çıkan mevcut uygulamaya bakıldığından, onun yenilenme ruhunun içten hareketle tatbik konmasından ibaret değil, başkalarının -yani Batı'nın- keşfi olan bir uygulamanın taklidinden ibaret olduğu görülür.²² Taklidin olduğu yerde ise asla yenilenmeden söz edilemez. Dolayısıyla "Müslüman bir toplumda yenilenme ruhunu tatbik etmenin vasıtaları nelerdir?" şeklindeki soru, "Müslüman toplumun taklitçi yenilenmeden özgün yenilenmeye geçişini sağlayacak vasıtalar nelerdir?" şeklinde tevcih edilmelidir.²³

19 *Rûhu'l-hadâse*, s. 32-34.

20 Nitekim önceden görülmeyen hastalıklar, radyasyon kâbusu, kitle imha silâhları, çevre kirliliği gibi birtakım âfetler bunun sonucunda zuhur etmiştir.

21 Tâhâ Abdurrahman'a göre yenilenmenin tahakkuku için özgünlük şarttır, hatta yeter şarttır; dolayısıyla ancak özgün olabilen kimse yenilenme iddiasında bulunabilir. Bk. *el-Hadâse ve'l-mukâveme*, s. 14.

22 Bu yönde de değerlendirmeleri için ayrıca bk. *el-Hadâse ve'l-mukâveme*, s. 32-34.

23 *Rûhu'l-hadâse*, s. 35.

Bu soruya verilecek cevap özetle şöyledir: Taklitçi yenilenmeden özgün yenilenmeye geçiş, Batılı yenilenmenin esas aldığı önermelerin yanlış olduğunu göstermekle gerçekleşecektir. Zira yenilenme uygulaması, beraberinde bu uygulamanın gerçekleştiği çevreye has inanç ve varsayımları getirir. Tâhâ Abdurrahman bunlara “yenilenmeci uygulamanın önermeleri”²⁴ adını vermektedir. Dolayısıyla taklitçi yenilenmeden, özgün yenilenmeye geçiş için yenilenmenin Batılı uygulamasının esas aldığı bu türden önermeler devre dışı bırakılmalı ve onların yerine İslâmî uygulamaya uyumlu başka önermeler konmalıdır.

Gelenen bu noktada Tâhâ Abdurrahman şu sorunun cevabını aramaktadır: Yenilenme ruhuna ilişkin İslâmî uygulama hangi önermeleri devre dışı bırakmalı ve hangilerini esas almalıdır? Bu soruya cevap sadedinde Tâhâ Abdurrahman yenilenme ruhunun temel ilkeleri olarak kabul ettiği reşit olma, eleştiri, şü müllülük şeklindeki üç ilke ile bunların esas aldığı bağımsızlık, özgünlük, akılcılık ve kapsamlılık gibi temel prensipler itibariyle Batılı uygulamanın bağlı olduğu hatalı önermeleri tespite çalışmakta ve İslâmî uygulamada bunların yerini alacak önermeleri belirleme yoluna gitmektedir.

2.1. Reşit Olma İlkesinin Önermeleri

Yenilenme bağlamında reşit/ergin olma ilkesinin ilk prensibi olan bağımsızlığın hayatı geçirilebilmesi için Batı'nın belli önermeler aracılığıyla İslâm dünyası üzerinde oluşturduğu bağımlılık hallerinden kurtulmak gereklidir. Batı'nın bu çerçevede başvurduğu önermeler şöyledir:²⁵

- i. “Güçlü olan yabancıının vesayeti, güçlünün zayıf olana önem atfetmesi anlamına gelir.” Batılı tatbikin sömürgे sürecinde esas aldığı bu önerme geçersizdir. Çünkü güçlü olanın vesayeti, zamanla geçici bir vesayet olmaktan çıkmakta, kalıcı bir vesayete dönüşmektedir.
- ii. “Dâhilî vesayet, din adamlarının vesayetidir.” Bu önerme yanlıştır. Çünkü Batı'da hıristiyan din adamlarının siyasi otoriteyi tekeline alması şeklinde görülen vesayete, İslâm dünyasında rastlanmamış ve Müslüman din adamları hiçbir zaman vesayete konu olmamıştır.
- iii. “Yenilenme demek –din adamlarının vesayeti şeklindeki– bu dahilî vesayetten bağımsız hale gelmek demektir.” Müslümanlar nezdinde din adamlarının üstlendiği bir vesayet mevcut olmadıından, İslâmî yenilenme

24 *Rûhu'l-hadâse*, s. 35.

25 *Rûhu'l-hadâse*, s. 36-37.

tecrübelerinde, Batı'da olduğu gibi, dinî vesayetten kurtulma diye bir durum söz konusu olamaz.

Tâhâ Abdurrahman'a göre bütün bu önermeler, Batı'nın sömürge döneminde Müslümanlar'ın düşunce dünyalarını biçimlendirirken başvurduğu temel enstrümanın "gerçekleri ters yüz etme" olduğuna delâlet etmektedir. Dolayısıyla Müslümanlar'ın bağımsızlığı ve özgünlüğü yakalayabilmeleri için yapmaları gereken şey, sömürgeci Batı tarafından tersyüz edilmiş olan hikâkatleri gerçek şecline dönüştürmek, Müslümanlar'ın, düşunce haklarını elle-rinden alan ve böylece onlar üzerinde vesayet tesis etmeye çalışanın Batı'nın kendisi olduğunu görmelerini sağlamak, din adamları ile ilgili olarak Batı'nın oluşturmaya çalıştığı olumsuz düşünceleri bertaraf etmektir. Bu başarıldığı takdirde yenilenmeye ait bağımsızlık prensibinin İslâmî uygulaması, yenilenme etkinliğini her türlü haricî vesayetten koparmayı başaracaktır. Oysa Batılı uygulama, bağımsızlığı Kilise'nin insanlar üzerinde kurduğu vesayetten kurtulma olarak algılamış; bu da Hıristiyanlığın yani dinin kayıtlarından kurtulmayla sonuçlanmıştır. Halbuki insanın ihtiyacı olan şey, delil ve burhâna dayalı olarak insanın saygınlığını ve haklarını heder ettiği tespit edilen haricî, dahilî bütün kayıtlardan kurtulmasıdır. İnsanın böyle bir bağımsızlığı temin etmesi, ancak söz ve fiil düzeyindeki bütün tasarruflarında mutlak olana yani Allah'a yöneliklesile gerçekleşir ki bunu sağlayacak olan İslâmî değer "ihlâs"tır. Çünkü kişiye gerçek hürriyeti sağlayacak olan, kişinin kendisini sadece Allah'a adamasıdır. Batılı yenilenmede ise tam tersine mutlak ile irtibat kopmuş ve "âfetü'n-nisbiyye/nisbî olana bağlanma felâketi" olarak isimlendirilecek bir yanlışça düşülmüştür.²⁶

"Reşit olma" ilkesinin ikinci prensibi "özgünlük"le ilgili önermelerin tespitiyle ilgili ise Tâhâ Abdurrahman şunları söylemektedir: Kendi namına düşünmeyen insanların ve toplumların özgün şeyle ortaya koymaları mümkün değildir. Müslümanlar'a bakıldığından taklidin onların baskın karakteri olduğu, bu yüzden de yaratıcılık yeteneklerinin işlemesiz hale geldiği görülmektedir. Zira Müslümanlar "eski düşünçeyi taklit" ve "modern düşünçeyi taklit" şeklinde temelde iki tür taklit arasında salınıp durmaktadır.²⁷ Taklit huyunun onların baskın karakteri haline gelmesine sebep olan şey, Batı'yı taklit

26 *el-Hadâse ve'l-mukâveme*, s. 26-27.

27 Tâhâ Abdurrahman'a göre bugün Müslüman toplum, karşı karşıya bulunduğu mânevî meydan okumaları aşmada taklitçiliğe siğinmekteadır. Bu bağlamda bir kesim Selef'i yani mütekaddimûnu taklit etmekte (mukallidetü'l-mütekaddimîn) iken, diğer bir kesim Batı'yı taklit etmektedir (mukallidetü'l-müteahhirîn) ve her iki kesim de körükörüğe bir taklit içindedir. İlk kesim, Selef'i taklitle yetinmekte, Selef'in ortaya koyduğu şeyleerde orijinalliği ve özgünlüğü yakalamasına sebep olan amilleri kavramaya çalışmamaktadır. İkinci kesim ise Batı'yı taklitle yetinmekte, Batı'nın ortaya koyduğu şeyleerde orijinalliği

etmeyi bir taklit olarak görmemeleri, aksine bu taklidin, onlara yenilenmenin kapısını açacağını düşünmeleridir.²⁸ Müslümanlar'ın içinde bulundukları bu taklit halinden kurtulmaları, Batılı uygulamanın dayandığı önermelerin geçersizliğini ortaya koymakla ve bunların neticesi olan felâketleri bertaraf etmekle mümkündür. Söz konusu önermeler ise şunlardır:²⁹

i. "En özgün buluş, geçmişle alâkası bulunmayan buluştur." Bu önerme geçersizdir. Çünkü her şeyden önce geçmişten tevarüs edilen bütün fikirlerle tam anlamıyla ilişkiyi koparmak, bir defa pratik olarak imkânsızdır. Mâziyle ve mâzinin mirasıyla ilişkiyi kopardıklarını ve sadece geleceği hedef aldıklarını iddia edenler dahi geleneksel unsurları araç kilmanın ötesinde bir şey yapamazlar. Bu sebeple İslâmî yöntem, özgünlüğü, geçmişle bütünüyle ilişği koparmak olarak değil, özgünlüğü tüketen kadim unsurlarla ilişği kesmek olarak değerlendirilmelidir. Öte yandan nice kadim değer vardır ki onları ne şimdi ne gelecek eskitebilir. Bu tür değerlerle ilişği kesmek, insanı bayağılaştırır; onu kemalden mahrum bırakır. Haddizatında yenilenme, insanı geçmişten koparma gücüne değil, insanı yüceltme gücüne sahip olmalıdır. Dolayısıyla kimi zaman geçmişten kopma gerçekleştiği halde bir ilerleme görülmeyebilir; kimi zaman da ilerleme görüldüğü halde geçmişten kopma gerçekleşmeyebilir. Dolayısıyla İslâmî yöntem, gerektiğinde geçmişle ilişkiyi koparmaya, gerektiğinde de ilişkiyi sağlam tutmaya çalışmalıdır. Bu yönyle de İslâmî yenilenme "değerlere bağlı bir yenilenme" olmalıdır, "zamana bağlı bir yenilenme" değil.³⁰

ii. "İcat hem ihtiyacı ortaya çıkarır hem de onun karşılanmasıనı sağlar." Mutlak olarak ifade edildiği ve kayıtlanmadığı sürece bu önerme kabul edilebilir gözükmemektedir. Çünkü icat, mânevîyat sahasında bir ihtiyacın oluşmasını sağlayan bir şey olma vasfına sahip olduğu takdirde makbuldür. Zira insanı insan yapan mânevî değerleri, ancak bu özellikteki icat besler. Oysa gerçekte ihtiyaçlar, ilmî gelişme, teknolojik ilerleme ve ekonomik kalkınmaya bağlı olarak ortaya çıkmakta, dolayısıyla da maddî alanda husule gelmektedir. Bu nitelikteki ihtiyacın, tüketicinin ahlâkî değerlerinde değil, yalnızca üreticinin maddî kazancında artış sağladığı bir gerçektir. Dolayısıyla bu noktada izlenecek İslâmî yöntem, her ne kadar maddî alanda yeni ihtiyaçların husule gelmesine imkân verse de, mânevî ihtiyaçlarda aynı oranda bir artışın olmasını temine çalışacaktır. Müslümanlar gerçek anlamda evrensel bir

ve özgünlüğü yakalamasına sebep olan amilleri kavramaya çabalamamaktadır. Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 11-12.

28 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 38.

29 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 39-42.

30 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 39-41.

yenilenme modeli inşasında, kimi zaman “anlamsızlık”, kimi zaman “çaresizlik”, kimi zaman “amaçsızlık”, kimi zaman da “hedefsizlik” şeklinde kendini gösteren mânevî boşluğu gidermeye ihtiyaç duyduğu kadar, başka hiçbir şeye ihtiyaç duymamaktadır. Dolayısıyla modern insanın bekentileriyle uyumlu yeni ahlâkî değerlerin keşfine muvaffak olunduğu takdirde, beşerî varoluşu kemal bakımından daha da ilerilere taşımak mümkün olacaktır.

iii. “İcatlar içerisinde en uygun olanı, içinde egonun en üst düzeyde tatmine ulaştığı icattır.” Mevcut haliyle bu önerme de kabul edilebilir değildir. Çünkü egonun alabildiğine tatmini, başkalarıyla ilişkinin gerektirdiği ahlâkî bekentilerin gözetilmesi ve başkalarıyla bir arada yaşamadan tevlit ettiği mânevî yükümlülüklerle bağlı kalınması durumunda makbul bir şeydir. Ancak kişi, sürekli olarak kendi kişisel isteklerini tatmin arayışı içinde olduğunda ve bencilliğin hükümrانlığı altına girdiğinde, egonun tatmini kötü bir şey haline gelir; hatta kişinin yalnızca sosyal ilişkilerine değil, kişiliğine de zarar vermeye başlar. Binaenaleyh bu noktada İslâmî yöntem asla sadece tek tarafın egosunun tatminini temin noktasında kalmamalı, bunun da ötesinde karşı tarafın egosunun tatminini de dikkate almalıdır. Çünkü İslâmî yöntem, Batılı yenilenmenin tevlit ettiği ve “bireycilik”, “öznelcilik” ve “narsizm” gibi muhtelif isimlerle anılan davranışlara engel olmayı amaçlamaktadır. Haddizatında bireyci davranışın İslâmî değerlerin hâkim olduğu bir çevrede kendine yer bulması ve yaygınlık kazanması da mümkün değildir.

Dolayısıyla Tâhâ Abdurrahman'a göre özgünlük prensibine ilişkin İslâmî uygulamanın miras bırakacağı yenilenme, içe dayalı ve yaratıcı bir yenilenme olacaktır. Çünkü İslâmî uygulama gelenekle bağıntısını bütünüyle koparamaz. Zaten gelenekle bağı tamamen koparmak muhal kabilinden bir şeydir. Yenilenme esası İslâmî uygulama, Batılı yenilenmenin reel halinin bozuk olan bölümyle ilişğini kesip elverişli olan bölümünü özgün bir biçimde yeniden yapılandırdığı gibi, geleneğin de yalnızca fayda sağlayamaz hale gelmiş olan kısmıyla bağıntısını kesecék, fayda sağlayan bölümne ise yeniden özgün bir yapı verecektir.³¹ Oysa Batılı uygulama özgünlüğü geleneksel değerlerden bütünüyle sıyrılmak olarak algılamıştır. Halbuki geleneksel değerler içinde faydası hiçbir zaman son bulmayacağı olanlar bulunmaktadır ki bu durum gelenekle irtibatın korunmasını gerektirir. Dolayısıyla özgünlük, gelenekten kopuşun ölçüsüne göre değil, insanın yükselmesine sağladığı katının ölçüsüne göre değerlendirilmelidir. Bir kopma gerçekleştiği halde yükselme olmayabilir. Yücelme olduğu halde bir kopma gerçekleşmeyebilir. Dolayısıyla insanın yükselmesini temin edecek türde bir özgünlüğü sağlayacak olan İslâmî

31 Rûhu'l-hadâse, s. 41.

değer “kemal”dir. Müminin kemal talebi arttıkça, özgünlüğü artar. Oysa Batılı yenilenmede özgünlük gelenekten ve geçmişten kopuş olarak görülmüş, tabiri câiz ise “âfetü'l-infisâliyye/kopuş felâketi” olarak isimlendirilecek bir tehlikenin içine düşülmüştür.³²

2.2. Eleştiri İlkesinin Önermeleri

“Eleştiri İlkesi” ve bu ilkenin iki temel prensibi itibariyle İslâmî uygulamanın devre dışı bırakacağı ve esas alacağı önermeleri tespit bağlamında Tâhâ Abdurrahman ilk olarak şu sorunun cevabını aramaktadır: “Taklitçi akılçılıktan özgün akılçılığa geçiş nasıl olacaktır?” Bu soruya cevap bağlamında özetle şunu söylemektedir: Şurası bir gerçek ki Müslümanlar, bir süreden beri gelenek, tarih ve kültürlerini, kezâ muhtelif siyâsi, hukuki ve sosyal kurumlarını kapsamlı bir tenkide tâbi tutma suretinde gerçekleşen akılçılık bir faaliyet içine girmiştirlerdir. Ancak bu faaliyeti ne kendi kendilerine başlatmışlardır ne de yenilenme ruhu bunu onlara dayatmıştır; aksine moderniteyi taklidin bir sonucu olarak böyle eleştirel bir tutum içine girmiştirlerdir. Öyle ki onlar yürtükkleri gelenek eleştirisini gereklendirmeye ve meşruiyetini açıklama noktasında bile Batılılar’ın başvurdukları vasıtaları aynıyla iktibas etme yoluna gitmişlerdir. Batıdan ithal eleştiri yöntemlerine tutunmada aşırıya kaçmışlar, bunu yaparken de çevre ve şartların değişikliğini dikkate almamışlardır. İşte günümüz Müslümanları’nın bu taklitçi akılçılıktan kurtulabilmesi için, ahlı işletme (ta’kil) ilkesinin Batılı tatbikinin esas aldığı önermelerin hilâfına hareket edilmesi gerekmektedir.³³ Bu önermelerin başlıcaları şunlardır:

i. “Akıl her şeyi kavrar.” Bu, modernitenin esas aldığı en köklü önerme olsada, yenilenme ruhuna ilişkin bir başka uygulamada aynı düzeyde köklü bir konuma sahip olacak evsafta değildir. Çünkü bir kere akıl, kendini idrakten uzaktır; dolayısıyla onun idraki için daha üst bir akla ihtiyaç vardır. Öte yan- dan aklin her şeyi kavraması mümkün değildir. Zira akıl, varlıklar bütününe bir parçasıdır; dolayısıyla da parçanın bütününe ihata etmesi muhaldır. Kezâ akledilmeleri mümkün olmayan varlıklar mevcuttur. Bütün bunların da ötesinde Batılı tatbikin esas aldığı akıl, güdük bir akıl olup araç-gereç üretimine ve maksimum düzeyde kâr teminine odaklanmış bir akıldır. Bir başka ifadeyle “değer merkezli bir akıl” değil, “araç merkezli bir akıl” veya “madde merkezli bir akıl”dır. İslâmî yöntemin esas alacağı akıl ise, teknik anlamda daha fazla araç-gereç üretimi ve talep oluşturma üzerine değil, insanın yükselmesini sağlayacak değerlerin hayatı geçirilmesi üzerine odaklanan “değer merkezli bir

32 *el-Hadâse ve'l-mukâveme*, s. 27-28.

33 *Rûhu'l-hadâse*, s. 42-43.

akıl” olmak durumundadır. Bunun böyle olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla matlup olan akıl, bilgi ve değerleri içерdiği gibi, vicdan/duyu yönünü de içermelidir. Şu halde insanın önem atfetmesi gereken akıl, araç-gereç üretimini, insan vicdanına nüfuz etmiş olan değerler doğrultusunda gerçekleştiren akıl olmalıdır.³⁴

ii. “İnsan tabiata hükmeder.” Descartes’ın dile getirdiği günden bu yana yenilikçi çevrelerde kabul gören bu önerme, boş bir hayal olmanın ötesine geçmemiştir, geçmesi de mümkün değildir. Çünkü insanın tabiata hâkim olması diye bir şey söz konusu olamaz. Bırakın tabiata hükmetmeyi, insan tabiat karşısına ácizdir de. Şöyled ki insan bazı tabiat kanunlarını keşfetmiş ve o kanunları kendi amaçları doğrultusunda kullanmış olsa da, gerçekleştirdiği keşfin yol açtığı sonuçları ve istihdamının sebep olduğu neticeler sonucu tabiat kanunlarını kontrol altına almayı başaramamıştır. Bu yönyle insan-tabiat ilişkisine baktığımızda, tabiatın insana değil, insanın tabiata itaat etmek durumunda kaldığı bir ilişkinin varlığına tanıklık ederiz. Nitekim günümüzde dillendirilen “doğuya uyum” söylemi dahi, tabiatın insana karşı serkeş olduğuna ve ona başkaldırığına yönelik bir hissiyatın varlığına ve insanın tabiatla arasındaki çatışmayı sona erdirmek için ondan taahhüt almaya çalışlığına delâlet eder. Bütün bunlar sebebiyedir ki aklın işletilmesi noktasında izlenecek İslâmî yöntem tabiatla çatışmayı ve ona hükmetmeyi değil, aksine onunla dostluk kurmayı, karşılıklı sevgi/saygı temelinde bir ilişkiye girmeyi esas almalıdır. Bu sayede insan, tabiatın sırlarına muttali olacak, muttali oldukça da ona karşı saygı ve şefkatı artacaktır. Sonuçta tabiatı değil, tabiata bu esrarı serpiştiren Allah’ı takdire yonelecektir. Öte yandan İslâmî akılçılık, Batılı uygulamada olduğu gibi, yalnızca nesneler dünyasına münhasır bir akılçılık olmayıp görünür görünmez bütün âlemleri kapsayan bir akılçılıktır, dolayısıyla varoluşun tamamını kuşatır.³⁵

iii. “Her şey eleştiri kabul eder.” Bu önerme de sıkıntılı yönler içermektedir. Sebep, şu iki temelsiz varsayıma dayanıyor olmasıdır. İlk “Her şeyde hakikate ulaşır tek yol eleştiridir” varsayıımıdır. Doğrusu şudur ki, bilgi edinme yolları eleştiriyle sınırlı değildir. Zira eleştirinin karşıtı olan haber de bilgi edinme yollarından birisidir. Hatta haber yoluyla elde edilen bilgi -en azından bazı hallerde- eleştiri yoluyla elde edilen bilgiden daha kesin olabilir. Çünkü habere dayalı bilgi hakiki, açık ve şık içermeyen bir bilgi olurken, eleştiriye dayalı bilgi sorgulamadan ve tashıhten kendini kurtaramaz. İkincisi ise “Eşyanın tamamı zâhirî olgular olup onları eleştiriye tâbi tutmak mümkündür” varsayıımıdır. Oysa eşya içerisinde mânevî değerler ve idealler gibi zâhirî

34 Rûhu'l-hadâse, s. 43-44.

35 Rûhu'l-hadâse, s. 44-45.

olmayan olgular da bulunmaktadır. Bu türden hususların bilgisine ulaşmada “kuşku uyandırma” değil, onlardan emin olma ve onlar doğrultusunda hareket etme esastır. Bütün bunlar sebebiyelerdir ki yenilenme amaçlı aklın işletimi itibariyle izlenecek İslâmî yöntem, Batılı uygulamaya hâkim olan tek yönlü eleştiriyi değil “çok yönlü eleştiri”yi esas almak durumundadır.

Ezcümle Tâhâ Abdurrahman'a göre aklı işletme prensibine ilişkin İslâmî uygulamanın sonuç vereceği yenilenme, içe dayalı ve özgün bir yenilenme olacaktır ve bu yönyle de o, araçsal akilla iktifâ etmeyecek; bunun da ötesinde bu araçsal aklı, Müslümanlar'ın esas alındıkları değerlerle ve onlara has vicdan temizliğiyle çepeçevre sarmalayan daha kuşatıcı bir akla dahil edecektir. Bu aklın ürünü olan araç-gereçler de insan için en büyük, en güzel ve en akılçıl maslahatların teminine hizmet edecektir. Hülâsa, “yenilenme, esaslı aklı işletme” ilkesine ilişkin İslâmî uygulama, aklı, bu prensibe ilişkin Batılı uygulamada olduğu gibi, araç-gereç şeklindeki maddî hususlara münhasır dar çerçeveli bir işletime değil, geniş çerçeveli bir işletime tâbi tutacaktır.³⁶ Oysa Batılı yenilenme, eleştiri ilkesinin bir gereği olan “aklı istidlâl”ı, “araçsal akilla istidlâlde bulunmak” olarak anlamıştır. Halbuki insanı değerler, araç-gereç ve teknik donanımdan çok daha fazla aklı vasıta kılmayı gerektirir. Öte yandan araç-gereç merkezli akılçılık, yolunu bulmada değer merkezli akılçılığa ihtiyaç duyar. Bunu temin edecek İslâmî değer ise “iman”dır. Çünkü kalp imanın mahallî olduğu gibi bâtinî/derûnî değerlerin de mahallidir. Bu derûnî değerlerden biri de akıldır. Bu durum aklî fiillerin kalpten sudûr etmesi sonucunu doğurmaktadır. Dolayısıyla yenilenmeyi “araç-gereç odaklı dar düşünce”ye saplanma felâketinden, yani “âfetü'l-edâtiyye”den koruyacak olan şey, “iman odaklı akılçılık” olacaktır.³⁷

“Eleştiri ilkesi”nin ikinci temel prensibi olan “ayrıştırma prensibi” ile ilgili önermelere gelince, Tâhâ Abdurrahman'a göre günümüzdeki yenilikçi Müslüman araştırmacıları en çok etkileyen, bu “ayrıştırma” enstrümanı/vasıtası olmuştur. Bu sebeple onlar her fırsatı bu vasıtayı işletme yoluna gitmişler, geçmişte/gelenekte bu vasıtayı işletmeye konu olabilecek hususların arayışına içerisinde girmişlerdir. Çünkü onlar yenilenmeyi gerçekleştirmenin temel parametresinin, bu vasitanın işletimi olduğunu düşünmüşlerdir. Oysa onlar bunu yaparken özgün davranışamamışlar, Batılı yenilenme modelini taklit etmişler ve ithal kavram, kuram ve düşünceleri aracı kılmışlardır. Nitekim “Yenilenme, gelenekle ilişkisi kesmekten ibarettir” ve “Siyaset ile dini birbirinden ayırmak gereklidir” şeklindeki kabuller, bu vasıtayı işletmenin bir sonucudur. İlk kabul İslâmî gelenekte bir yenilenmenin gerçekleşmediği veya

36 Rûhu'l-hadâse, s. 45-46.

37 el-Hadâse ve'l-mukâveme, s. 27-28.

İslâmî geleneğin yenilenme ruhuyla bir alâkasının bulunmadığı anlamına gelir ki bunun aslı esası yoktur. Zira yenilenme ruhunun esas aldığı ilkelere, başta İslâm medeniyeti olmak üzere, geçmiş medeniyetlerin kahir ekseriyeti âşinadır. Öte yandan Müslümanlar'ın fikir ve ilimde ortaya koydukları özgün eserler, yenilenme ruhunun Batılılar nezdinde yayılmasına katkı sağlamış, en azından onların böyle bir ruhun varlığından haberdar olmalarını temin etmiştir. Kezâ yenilenme ruhuna ait ilkelere, İslâmî yenilenmeye ilişkin bir pratik dahilinde hayatı geçirilememiş olsalar bile, İslâmî geleneğin özünde gizlidirler, saklıdırular. İlkelerin var olması için illâ da onların hayatı geçirilmiş olmaları şart değildir; şart olan yalnızca onların tasavvur edilebilir olmalarıdır.³⁸

İşte Tâhâ Abdurrahman'a göre Müslümanlar'ın Batı'yı taklide bağlı olarak girişikleri gelenekle ve dinle bağı koparma işlemi özetle bundan ibarettir. Bu durumdan kurtulmanın yolu, bu noktada Batılı uygulamanın dayandığı şu önermelerden kurtulmaktan geçer:

i. "Yenilenme-din ayrimı mutlak bir ayırmadır." Bu önerme birkaç açıdan geçersizdir. Öncelikle burada Kilise ile din birbirine karıştırılmaktadır. Oysa Batıdaki yenilenme hareketinde, yenilenme ile din değil, ruhban sınıfı arasında bir kopma gerçekleşmiştir. Ruhban sınıfı ile Hıristiyanlık arasında ise büyük fark vardır. Hıristiyanlık ruhban sınıfına özgü bir şey olmadığı için de hıristiyan din adamlarının otoritesi sona ermiş; ancak din sona ermemiştir. Öte yandan Batılı yenilenmenin temellerini Antik Yunan, Yahudi ve İslâm kültürlerine kadar götürmek mümkündür ki bu kültürler de dînî bir ruha ve temele sahiptirler. Dolayısıyla bu kültürlerin taşıdığı dînî ruhun etkileri moderniteye nüfuz etmiş, böylece onun unsurlarının oluşumunu sağlamış, hedeflerinin yönünü tayin etmiştir. Modernitenin temelini atanlar arasında din adamlarının bulunması da yine bu yargıya geçersiz kilmaktadır. Zira modernitenin onde gelen kurucuları arasında Descartes, Newton, Kant ve Hegel gibi, düşünceleri belirgin bir biçimde dînî etkiler taşıyan kimselerin olması, İtalya Rönesansı'nın onde gelen isimlerinin din adamlarından oluşması, din reformunu gerçekleştirenler içerisinde Hollanda asıllı Erasmus gibi kendilere has dînî duruşları olan kimselerin bulunması kayda değerdir.³⁹

ii. "Akıl-din ayrimı mutlak bir ayırmadır." Bu önerme de geçerli değildir. Çünkü, gaybî ve mitolojik inançlardan ibaret olduğu gereğesiyle dini "gayr-i ma'kûl" alanına hasretmektedir. Oysa "gayr-i ma'kûl" kavramı, "vukuu imkânsız olan şey", "akıl aracılığıyla ulaşlamayan şey" ve "aklin, hakkında gerek doğrulama gerekse yalanlama şeklinde bir yargıya varamayacağı şey"

38 *Rûhu'l-hadâse*, s. 47-48.

39 *Rûhu'l-hadâse*, s. 48-49.

anımlarına gelir. Bu kavram, anılan anımlardan hangisine hamledilirse edilsin, din “ma’kûl” olma vasfinı haiz olacaktır. Dolayısıyla İslâmî yenilenme “dinin aklî oluşu” prensibini esas almak durumundadır. Çünkü Müslümanlar nezdinde “din” kelimesinin ifade ettiği anlam, modernitenin yüklediği anlamdan farklıdır. Zira modernitede din “aklî olmayan inanç ve imanî ritüeller bütünü”nden ibaret addedilmiş iken, Müslümanlar nezdinde din “inançla ilgili haller ve şer’î hükümler”den ibarettir ki bunlar da “gayr-i ma’kûl” değil, “ma’kûl”dur ve İslâmî yenilenmede bu hükümlerin, modern hayatın muhtelif yönleri içerisindeki yerlerini alması sağlanmalıdır.⁴⁰

iii. “Bu ayırma (bağı koparma) işlemi kutsallığı geçersiz kılar.” Bu önerme de geçersizdir. Çünkü burada, bilimsel ilerleme sayesinde insanları, evrende tasarrufta bulunan büyülü güçlerin bulunduğu şeklinde bir inanca sevkeden gizemlerin çözüldüğü düşünülmekte, dolayısıyla da kutsallık fikrinin son bulduğu kabul edilmektedir. Oysa evrenin kanunlarının keşfedilmesi, kutsallık fikrinin iptaline değil, aksine bu kanunların ardında bir yüce gücün bulunduğu kabulüne götürür. Nitekim tabiat kanunlarının keşfini gerçekleştirenlerin, bu keşif neticesinde “yüce bir Allah’ın var olduğu” inancına gitmiş olmaları bunu teyit eder.⁴¹

Bütün bu önermeler geçersiz olduğu içindir ki Tâhâ Abdurrahman'a göre İslâmî yenilenme şu hakikati esas almak durumundadır: “İnsan, aslı itibarıyle bağlı bir varlıktır.” Bu bağlı olma hali, yalnızca fizikî âleme bağlı olmayı değil, aşkin âleme bağlı olmayı da ifade eder. İnsanın fizikî âleme bağlılığı onun bu âlemin sırlarını keşfetmesini, dolayısıyla fizikî âlemle ve onu oluşturan fenomenlerle arasındaki varoluşsal ilişkiyi muhafaza etmesini sağlar; bu da onun evrene karşı bir güven duygusu beslemesini temin eder. Aşkin âleme bağlılığı ise, bu âlemle arasında kuvvetli bir bağ oluşmasını sağlar. Modernite tarafından fizik ötesiyle ilişkiyi koparılmış olan insana hâkim olan ölüm korkusu, bu kişide bulunmaz. Çünkü ölüm korkusunun tek sebebi vardır, o da ölüm ötesiyle ilişkinin koparılmış olmasıdır.⁴²

İslâmî yenilenmenin esas alacağı ayırma işlemi, ayırma konu olan taraflar arasındaki ilişkiyi tamamen ortadan kaldıracak nitelikte yapısal ve mutlak bir ayrım değil, ayırma konu olan tarafları muayyen bağamlarda irtibata geçirecek nitelikte fonksiyonel ve muvakkat bir ayrım olmalıdır. Çünkü İslâmî uygulamada ayrım fer iken, bağlantı asıldır. Bu yüzden İslâmî yenilenme modelinde âlemle ilişki, âlemi kendine boyun eğdirme amacıyla değil, âlemi imar

40 *Rûhu'l-hadâse*, s. 51-52.

41 *Rûhu'l-hadâse*, s. 52.

42 *Rûhu'l-hadâse*, s. 53.

etme amacıyla onun sırlarını keşfe çalışan; âlemi meydana getiren fenomenlerle insanlar arasındaki varoluşsal ilişkileri kesen değil, aksine, söz konusu ilişkiye sağlayan vasıtaları muhafazaya çalışan bir ilişki olacaktır.⁴³ Oysa Batılı yenilenme “ayırma” kavramını, eşyayı oluşturan muhtelif yapılar arasında ayrima gitme olarak değerlendirmiştir, böylece de her bir eşyayı müstakil mahiyetler olarak görmüştür. Halbuki eşyanın bir yapısal yönü olduğu gibi bir de fonksiyonel yönü vardır. Bu durum tek bir yapıda muhtelif fonksiyonların toplanmasını, kezâ muhtelif yapıların tek bir fonksiyona yönelik olmasını sağlar; bu da eşyalar arasında bir bağlantı vasfının oluşmasını temin eder. İşte eşya arasındaki bu bağlantıyı koruyacak olan İslâmî değer “tekâmül”dür. Zira İslâm’da hayatı oluşturan alanlar birbirile irtibatlıdır, birbirini etkilerler ve birbirinden etkilenirler; hatta birbirini tamamlarlar, birbirinin eksikliğini idrak ederek onu gidermeye çalışırlar. İslâm, insan hayatının yalnızca dünyevî yönleri arasında bir bağlantı kurmaya çalışmaz, bu dünyevî yönlerin uhrevî yönlerle de bağlantısını kurar. Çünkü tekâmül, sadece dünyevî şeyler arasında gerçekleşecek değildir, aksine görünen âlem ile görünmeyen âlem arasında da gerçekleşecektir. Buna göre yenilenme etkinliğini, eşya arasında yapısal bölümlemeye giden ve adına “parçalama âfeti” diyebileceğimiz felâketten koruyacak olan şey, “tekâmülü esas alan eleştiri”dir. Bu tür bir eleştiri, insan hayatının bütünlüğünü korumaya ve hayatın bölgelerini bir arada tutmaya da muvaffak olacaktır.⁴⁴

2.3. Şümullülük İlkesinin Önermeleri

Tâhâ Abdurrahman, şümullülük ilkesinin ilk prensibi olan “genişleyebilme” ile “yenilenmenin hayatın bütün alanlarını kuşatmasını” kastetmektedir. Şöyle ki, Müslüman toplumlarda ilim, teknoloji ve ekonomi alanlarında yenilenmeden bahsetmek mümkünken siyasi, hukuki ve sosyal alanlarda bu pek mümkün değildir. Hatta bilim, teknoloji ve ekonomi alanlarındaki yenilenme de şeklî ve sathî bir mahiyet arz etmektedir. Bunun sebebi, Müslüman toplumlarda görülen yenilenme modelinin, sahih bir yenilenme etkinliğinin izlemesi gereken güzergâhın aksi istikametinde bir güzergâh izlemiş olmasıdır. Zira yenilenmenin önce ahlâk, sonra fikirler, sonra kurumlar, sonra araç-gereç üretimi şeklinde bir seyir izlemesi gerekirken Müslüman toplumlarda tersi bir seyir söz konusudur. Oysa mânevîyatı geliştirmeden fikir hürriyetinin gerçekleşmesi, fikir hürriyeti olmadan bilimsel bir zihniyetin oluşması, bilimsel zihniyet oluşmadan da yönetme ve keşfetme kudretinin

43 *Rûhu'l-hadâse*, s. 53-54.

44 *el-Hadâse ve'l-mukâveme*, s. 28-30.

kendini göstermesi mümkün değildir.⁴⁵ Müslümanların içinde bulundukları bu durumdan kurtulmalarının yolu, Batılı uygulamanın dayandığı şu önermelerden kurtulmaktan geçmektedir:

i. "Modernite kendisinden müstağni kalınması mümkün olmayan 'de facto' bir durumdur." Bu önerme, modernitenin insanın karşı koyması mümkün olmayan mukadder bir alın yazısı olduğu yönünde bir inancın varlığına işaret eder. Buna göre olumlu-olumsuz yönleriyle moderniteden kaçmak, onu yok saymak, görmezden gelmek mümkün değildir. Yapılacak tek şey vardır, o da modernite ile uyum içerisinde olmak; sağladığı fırsatlardan olabildiğince yararlanmak, tazammun ettiği olumsuzluklarla birlikte yaşamaya katlanmaktır. Bu önerme geçerli değildir. Çünkü mevcut haliyle modernite, hayatın bizzat kendisi ya da ilâhi irade tarafından dayatılmış değildir. Aksine Batı, modernitenin gerek temel ilkelerini gerekse ilgili kurumlarını kendi iradesiyle ve kendi kendine vaz ve inşa etmiştir. Modernitenin "de facto" bir durum olduğu ve ona uyum sağlamaının ötesinde yapılacak bir şeyin bulunmadığı kabulünün üstesinden "İnsan moderniteden daha güçlündür" kabulü esas alınarak gelinebilir. Zira Batılı modernitenin başarısız olduğu açıkça görülmüştür. Bu durumda insanoğlu modernitenin gidişatını değiştirmeye ve modernitenin hedeflerini tashih etmeye yönünde bir irade ortaya koymalıdır. Hatta tashihin de ötesinde sıfırdan yeni ve tamamen farklı bir yenilenme modeli geliştirmelidir. İnsanlık bunu gerçekleştirecek kudrete ve güce sahiptir. Dolayısıyla modernite, hâkim olan inancın aksine, zaruri ve karşı konulamaz bir hâkîkat değil, tarihî ve ârizî bir olgudur.⁴⁶

ii. "Modernite, yanında kapsamlı bir güç bırakır." Bu önerme de geçersizdir. Modernitenin ilim ve teknoloji alanındaki muazzam başarılarının yanı sıra, taraftarlarına yalnızca maddî alanda kapsamlı bir gücü miras bıraktığı bir gerçektir. Peki, bu gücü Batı, insanlığın hayırına mı kullanmıştır? Tam aksine, onu diğer toplumlar üzerindeki baskı politikalarına araç kılmuştur. Modernitenin akılçılığı, insan hayatına maddeci bakışın hâkim olmasına neticelenmiş; bu da beraberinde kişisel menfaatler üzerine kurulu bir ahlâk anlayışının hâkim olmasını getirmiştir. Bu şekilde modernite, Batılılar'a bir taraftan ezici bir maddî kuvveti, diğer taraftan akla ziyan bir ruhî zaafi miras bırakmıştır. Bu mânevî eksiklik, "dinî olannın dönüşü", "irrasyonel olanın dönüşü", "mânevîyatın dönüşü", "kutsalın dönüşü" şeklinde ifadesini bulan bir reaksiyona dönüşmüştür. Ancak bu "dönüş" hareketi de sağlıklı olmamış; dine ve kutsala yeniden dönüste fertler, geleneksel dinlerden birini benimsemekle

45 *Rûhu'l-hadâse*, s. 54-55.

46 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 55-57.

yetinmemişler; söz konusu dinlere ait muhtelif öğelerden oluşan karma inançlar telif etmeye, akla ziyan ritüeller icat etmeye başlamışlardır.

Tâhâ Abdurrahman'a göre modernitenin bu olumsuzluğunu gidermede İslâmî yöntem şu hakikati esas almalıdır: "İnsanın maddî yönü, mânevî yönüne tâbidir." Bu gerçek, yenilenmeci uygulamada insanın bedeni kadar ruhunun da dikkate alınmasını, bedenin ihtiyaçlarının karşılanması gibi, ruhun ihtiyaçlarının da karşılanması icap ettirir. Bunun da ötesinde maddî ihtiyaçların karşılanmasıın mânevî ihtiyaçların karşılanmasına bağlı olmasını gerektirir. Binaenaleyh yenilenme ruhu, "madde planındaki yenilenme" ve "mânevîyat planındaki yenilenme" olmak üzere iki boyutlu olacaktır.⁴⁷

iii. "Yenilenme ekonomik bir mahiyete sahiptir." Bu önermenin içeriği şudur: Batılı yenilenme modelinde ekonomi, salt beşerî bir faaliyet olmayıp kendi başına buyruk olan ve sair faaliyetleri kendi mantığına boyun eğdiren baskın bir olgudur. Bu sebeple toplumsal örgütlenme, sınırsız üretim ve tüketime dayalı ekonomik genişleme ve ilerleme üzerine kurulmuş, yegâne güç piyasa ve emtia gücü olmuştur. Modernitenin ekonomiyi merkeze alan bu fiili durumu, insanın saygınlığının hayat bulmasını hedefleyen "yenilenme ruhu"ndan çok uzaktır. Böyle bir uzaklaşma iki şeyle neticelemiştir: İlk ekonominik ilerlemenin bizzat kendisi amaç haline gelmiş; sağlık, eğitim, kültür, hürriyet, demokrasi, çevre, insan hakları bu amaca hizmet eden araçlar olmanın ötesinde bir anlam ifade etmez olmuşlardır. İkincisi ise birey planında tüketim artmış, böylece birey hizci bir eğilim kazanmış; muhtelif alanlarda hareketleri ve nesneleri değerlendirirken, onların kendisine sağladığı hazzı ölçü alır olmuştur. Haliyle kendisini hazzın gücüne kaptırmış olan kimsenin öünden, onu çirkin ve mahzurlu eylemlerde bulunmaktan alıkoyan psikolojik ve ahlâkî engeller kalkmıştır.⁴⁸

Tâhâ Abdurrahman'a göre bu olumsuzlukları aşmak için yenilenmenin İslâmî tatbikatında şu prensip esas alınmalıdır: "İnsan ahlâkî bir mahiyete sahiptir." Bu prensibin ifade ettiği anlam şudur: Ekonomik faaliyeti ahlâktan yalıtmak mümkün değildir. Tam aksine ekonomik faaliyet, ahlâkî bir karaktere sahiptir ve insan onu doğru düzgün yaptığında yükselir, yanlış yaptığında ise alçalır. Çünkü insanı insan yapan özelliklerden biri olan kemal arayışının tahakkukunu sağlayacak şey, onun satın alma gücünün artışı değil, mânevî/ahlâkî yönünün her daim daha iyiye gidişidir. Kezâ vahyin sesine kulak veren kimse, dünya hayatıyla yalnızca onun uhrevî hayatı açılan bir kapı olması

47 *Rûhu'l-hadâse*, s. 57-58.

48 Nitekim bu kimse özellikle cinsel mutluluk söz konusu olduğunda hiçbir kaygı gütmenden gönül rahatlığı içerisinde bu türden fiilleri işler hale gelmiş; yanı sıra bütün hayat tarzlarını, onları benimseyenler keyif aldıkları sürece, meşru görmeye başlamıştır.

yönüyle ilgilenir.⁴⁹ Oysa modernite, yenilenmenin hayatı ilgilendiren alanlara etkide bulunmasını, sadece maddî etki olarak anlamış ve meseleyi salt maddî etkiye hasretmiştir. Dolayısıyla onun kuşatıcılığı, maddeci bir karakteri bütün eşyaya tamim etmek şeklinde tahakkuk etmiştir. Halbuki hayatı ilgilendiren alanların bazısında maddî olan ile mânevî olan iç içe geçmiştir. Bu gibi alanların maddî olana boyun eğdirilmesi, madde-mâna arasındaki dengenin bozulmasına yol açacaktır. Böyle bir bozulmanın oluşmasını engelleyecek olan İslâmî değer "mâneviyattır". Mâneviyat öyle bir değerdir ki, her değer özünde ondan bir şeyler taşır. Dolayısıyla o, insanın kemal mertebelerini katetmesini sağlayan değerlerin tamamının kendisinden neşet ettiği bir merkez konumundadır. Mâneviyatın eşlik ettiği maddiyat, maddiyatın sınırlarında kalmaz, onun ötesine geçer.⁵⁰

Hülâsa "genişleyebilme" prensibine ilişkin İslâmî uygulama şu üç hakikati esas alacaktır: İlk "İnsan moderniteden daha güçlündür." Bu, modernitenin gerek ortaya çıkışı, gerek tashihi, gerekse geliştirilmesi noktasında insanın etkin olmasını sağlayacaktır. İkincisi "İnsanın maddî yönü onun mânevî yönüne tâbidir." Bu, maddî düzeydeki değişimlerin sorumluluğunu insanın mâneviyatına bağlı olmasını sağlar. Üçüncüsü ise şudur: "İnsan ahlâkî bir mahiyet arzeder." Bütün bunlar göstermektedir ki, yenilenme esası "genişleyebilme" prensibine ilişkin İslâmî uygulama, bu prensibin, Batılı uygulamada olduğu gibi, insanın, hayvan düzeyine düşmesini sağlayan maddî genişleme değil, insanı ihsan mertebesine çıkaracak olan mânevî bir genişleme olmasını sağlayacaktır.⁵¹

Şü müllülük ilkesinin ikinci prensibi olan "genelleşebilme" prensibinin uygulanması noktasında, Batılı yenilenmeyi taklitten kurtulup orijinal, özgün bir uygulamaya gitmenin yolu ise Tâhâ Abdurrahman'a göre Batılı uygulamanın dayandığı şu önermelerin iptalinden geçmektedir:

i. "Yenilenme bireyciliği teyit eder." Yenilenmenin şu anlamda bir bireyciliğin yayılmasına öncülük ettiği müsellemdir: "Geleceğine karar verecek olan, bizzat bireyin kendisidir. Bunun da ötesinde birey hayatını kendi eliyle yapar; bunu yaparken de fiillerinin bütün sorumluluğunu kendisi üstlenir. Toplum içindeki varoluşunu, kişisel mutluluğunu gerçekleştirmenin aracı kilar." Modernist uygulamanın ayrılmaz bir parçası olarak görülen bu tarz bir bireyciliğin, yenilenme ruhuyla uzaktan yakından alâkası bulunmamaktadır. Zira yenilenme ruhunun çağrıda bulunduğu şey, bireyin hak ve özgürlüklerden

49 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 59-60.

50 *el-Hadâse ve'l-mukâveme*, s. 30-31.

51 *Rûhu'l-hadâse*, s. 60-61.

yararlanmasını sağlamak ve onun saygınılığını korumaktır. Bu tarz bir çağrıda bireyin, başkalarının menfaatlerini dikkate almaksızın yalnızca kendi menfaatlerini gözetmekle meşgul olması diye bir şey söz konusu değildir. Onun içерdiği tek bir şey vardır, o da insanın saygınılığını, insan olduğu için talep etmektir. Modernite ise tersine egoizme ve bencilliğe yol açmıştır.⁵² Dolayısıyla İslâmî yenilenme, kişinin kendisini değil, başkalarını merkeze aldığı bir anlayışı esas alacak, böylece cihanşümü bir toplumun inşasını gerçekleştirecektir. Bu toplumun, Batılı uygulamanın (modernite) onayına mazhar olan bir yapıda olması düşünülemez. Zira Batılı uygulamanın onayladığı toplum -daha önce de geçtiği üzere- birlik ve beraberlik içinde imiş izlenimi veren; fakat gerçekte her biri ayrı telden çalan, her biri kendi derdine düşmüş, kişisel hesaplarının yerine gelmesine kilitlenmiş fertler topluluğundan ibaret bir toplumdur. Bu durumda söz konusu yeni cihanşümü topluma uygun yeni tür bir düşüncenin inşa edilmesi ve bu düşüncenin de Batılı uygulamaya hâkim olan ve temellerini Descartes'in "cogito"sunun attığı düşünüceden farklı olması kaçınılmazdır. Tâhâ Abdurrahman bu yeni düşünceyi "başkalarını düşünmek" olarak isimlendirmiştir ve Descartes'in "cogito"sunun temsil ettiği "kendini düşünme" anlayışının karşıtı olarak görmüştür. Ona göre başkalarını düşünme anlayışı, Müslümanlar'ın kendilerini ilgilendirdiği ölçüde başkalarını da ilgilendirdiği esası doğrultusunda düşünce üretmelerini, şayet bir şeyi ispat ve nefyediyor iseler, bu ispat veya nefyin bir başkası üzerindeki yakın veya uzak etkisini dikkate almalarının zorunu olduğunu ifade eder.⁵³

ii. "Laiklik bütün dinlerin saygınığını korur." Şurası açıklıkta ki bilfiil vuku bulduğu haliyle modernite ile laiklik arasında sıkı bir ilişki kurulmuş, hatta modernite eşittir laiklik gibi söylemlere gidilmiştir. Zira bu yönde açıkla-malara göre modernite, herkesin kendine uygun gelen dini tercih etmesine imkân tanımış, bir dinin bir başka dine karşı herhangi bir üstünlüğünün bulunmadığı hissini verecek şekilde bütün dinler arasında eşitliği gözetmiş, onların saygınılarının muhafizi olarak kendini görmüştür. Dinlerin eşitliğinden dem vuran bu söylem sahih değildir. Çünkü dinler arasında farklar bulunmaktadır. Zira bazı dinler diğerlerine oranla akla daha uygundur, bazıları daha evrenseldir, bazıları dünya işlerine daha çok önem verir, bazıları vahiy ürünü iken bazıları beşer ürünüdür. Modernite mademki siyaset ve felsefeleri, aklî ve analitik olarak eleştiri süzgeçinden geçirmiştir ve böylece onların doğrusunu yanlışından ayırmıştır, bu sefer de dinleri aynı süzgece tâbi tutmalı

52 Bu bağlamda Tâhâ Abdurrahman "insan olma" ve "fert olma" kavramları arasında bir ayrima gider. Ona göre "insan olma", sembolik bir rütbe olup varlığı zorunludur; buna karşın "fert olma", sosyal bir rütbe olup reel bir durumu ifade eder.

53 *Rûhu'l-hadâse*, s. 62-63.

ve böylece onların da sahihini batılından ayırmalı, bu vesileyle kamusal işleri düzenlemeye sahip siyasetlerden ve felsefelerden yararlandığı gibi, sahip dinlerden de yararlanma yoluna gitmelidir. Modernite bunları yerine getirmediğinde bütün dinleri “aklî olmayan kurumlar” sayma yoluna gidecektir ki dinlerin eşitliği söylemi de buradan gelmektedir. Modernitenin “dinlerin saygınlığının muhafazası”ndan anladığı, onları dikkate almak, onlara itibar etmek değil, onların tamamını yetersiz ve küçük görmektir. İslâmî yenilenme bu olumsuzluğu “başkalarını da dikkate alan bir düşünce modelini” dayanak almak suretiyle aşacaktır.⁵⁴

iii. “Modernitenin değerleri evrensel değerlerdir.” Batılılar, modernitenin değerlerinin, her tür düşüncenin ve her toplumun kabul edeceği nitelikte evrensel değerler olduğunu düşünürler. Tâhâ Abdurrahman'a göre bu düşüncesi benimseyenler şu temel gerçeği gözden kaçırmaktadırlar: Batılılar'ın kendisine çağrıda bulundukları değerler ile onların tatbik konması neticesinde ulaşılan sonuçlar arasında büyük fark vardır. Bu yüzden şu an itibariyle tanıklık ettiğimiz modernitenin, evrenselliğten eser taşıdığı söylenenmez. Zira o yerel bir uygulamadır. Fakat uygulayıcıları bütün halkları onunla yükümlü tutmuş ve onu bütün insanlığa dayatmışlardır. Dolayısıyla modernite, kaba kuvvete dayalı olarak evrenselliğin mertebesine yükseltilmiş olan yerel bir uygulamadan ibarettir.

Tâhâ Abdurrahman'a göre bu olumsuzluğu aşmak için İslâmî yenilenme, değerlerin oluşumunda kendini gösteren şu iki tür oluşum arasında ayırmaya gitmek durumundadır: İlk “bağlamsal oluşum”dur ki, bu şunu ifade eder: Bir şey, herhangi bir toplumda özgün bir biçimde ortaya konmuş olsa da, başka bir toplumda ona yeniden özgün bir yapı kazandırılabilir. Öyle ki bu durumda o şey, kimi zaman ilk özgün şeklinde çıkar, onu zenginleştirmek amacıyla özünde olmayan şeyler ona ilâve edilir. İkincisi ise “bağlamsal olmayan oluşum” veya “mutlak oluşum”dur ki, bu da şunu ifade eder: Bir şey, bir toplumda özgün bir biçimde ortaya konduğunda, artık bir başka toplumda ona yeni özgün bir yapı vermek mümkün değildir. Bu noktada yapılabilecek tek bir şey vardır, o da o şeyi aslı şekliyle almaktır. Tâhâ Abdurrahman'a göre yenilenme ruhunun uygulamaya konması, yalnızca mutlak olmayan bağlamsal oluşumlara imkân veren bir uygulama olmalıdır. Bunun en tipik göstergesi “insan hakları”dır. Zira insan haklarının, dünyanın bütün yerlerinde Batı'nın ortaya koyduğu şekliyle uygulamaya konması mümkün değildir. Hatta onun bizâtîhi Batılı devletlerdeki uygulamaları bile, bu devletlerin ihtiyaçlarının farklı oluşuna bağlı olarak farklılık arzetmektedir. Bu itibarla İslâmî

54 Rûhu'l-hadâse, s. 63-65.

uygulama, değerleri oluştururken şu iki temel gerekliliğe bağlı kalacaktır: İlk “değerlerin, cârî oldukları aslî çevrede oluşumlarını sağlayan faktörlerden koparılmamaları” gerektigidir. İkincisi ise “her bir kültürün, kendi içadı olan değerleri ihraç ederken, onları özgün bir biçimde yeniden tasarlama ve cârî olacağı özel çevrenin rengine büründürme hakkını diğer kültürlerle bırakması” gerektigidir.⁵⁵ Oysa Batılı yenilenme, yenilenmenin diğer toplumları etkilemesini, ferdiyetçiliğin hâkim kılınmasına hasretmiş ve ferdin menfaatlerinin teminini insanlığın ortak gayesi olarak görmüştür. Buna göre Batılı yenilenmenin diğer toplumları kuşatıcılığı, ferdiyetçi anlayışın yaygınlaşmasını sağlamaktan ibarettir. Ferdiyetçiliği bertaraf etmeyi sağlayacak olan İslâmî değer ise “şefkattir”. Çünkü şefkat, kişinin, kendisine önem verdiği kadar, başkasına da önem verdiği tecelligâhıdır. Bu önem vermenin amacı ise, insanlığının, bu başkasıyla vicdan birlikteliği ve duygudaşlık kurması durumunda tamamlanacağını düşünmesi; birtakım menfaatlere kendisinin nâil olması gibi bu başkasının da nâil olmasını temine çalışmasıdır. İşte “âfetü'l-ferdiyye” olarak isimlendirilebilecek olan bu bireyselcilik felâketine çare olacak İslâmî değer merhamettir/şefkattir.⁵⁶

3. Mevcut Yenilikçi/Modernist Yorumların Eleştirisi

Tâhâ Abdurrahman'ın yenilenmenin teorik altyapısı ve İslâmî yenilenmenin esas alacağı ana ilke ve prensiplerin ne olacağına yönelik değerlendirmelerini bu şekilde özetledikten sonra, onun Kur'an bağlamında ortaya konan mevcut modernist okumalara yönelik eleştirilerini ve teklif ettiği ideal yenilikçi okumanın ana vasıflarıyla ilgili açıklamalarını ele almaya geçebiliriz. Bu bağlamda öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Tâhâ Abdurrahman mevcut modernist okumaları, yenilenme ruhunu temsil eden ilk ilkenin, yani reşit olma ilkesinin yanlış tatbik edilmesinin bir sonucu olarak değerlendirmiştir. Yenilenmenin bağımsız ve özgün bir uygulama olmasını ifade eden bu ilke açısından bakıldığından Tâhâ Abdurrahman'a göre mevcut modernist okumaların en temel eksikliği, özgünlük olmaktadır. Şöyled ki, yukarıda da gördüğümüz üzere Tâhâ Abdurrahman, yenilenme ruhunun reşit olma ilkesinin temel prensiplerinden birinin özgünlük olduğunu belirtmiş; İslâmî uygulamanın özgünlük anlayışının ise “geçmişle bağıını sürdüreren özgünlük” tarzında olacağını kaydetmiştir. “Müslüman bireyin, ümmetin geleneği içinde faydası sabit olanla bağıını muhafaza etmesine imkân veren bu özgünlük”⁵⁷, Tâhâ Abdurrahman'a

55 *Rûhu'l-hadâse*, s. 65-66.

56 *el-Hadâse ve'l-mukâveme*, s. 31-32.

57 *Rûhu'l-hadâse*, s. 176.

göre, modern dönemde gerçekleştirilen Kur'an okuma faaliyetlerinin en temel eksikliğidir. Zira mevcut yenilikçi okumalarda karşımıza çıkan özgünlük, geçmişle bağı olmayan kopuk bir özgünlüktür. Tâhâ Abdurrahman'a göre bunun böyle olmasının sebebi, mevcut yenilikçi okumaların, yenilenme ruhunu esas alan okumalar olmayıp yalnızca önceki bir yenilikçi uygulamanın yanı modernitenin birebir taklidinden ibaret olmalarıdır. Zira Batı'da moderniteyi tatbike koyanlar, onun, geçmişe ait vasıtalarla ve geçmişin eserleriyle ilişkisinin olmamasını istemişlerdir. Çünkü geçmiş, onların zihninde, Ortaçağ boyunca sıkıntısını çektileri geri kalmışlık biçimlerinden biri olarak iz bırakmıştır. Oysa geçmiş, Müslümanlar için ilerleme demektir, medeniyet demektir. Hal böyle iken, İslâm ümmetinin gelenegi ve tarihiyle ilişkisinde, Batı'nın gelenegi ve tarihiyle olan ilişkisini aynıyla takip etmenin gerekliliğini düşünen bazı araştırmacılar, önceki tefsirlerle bağı kopuk bir Kur'an okuma faaliyeti içine girmişlerdir. Dolayısıyla bu okumalar, kendileriyle "geleneksel okumalar"⁵⁸ arasında epistemolojik olarak ayıra gitmişlerdir. Öte yandan geleneksel okumaların itikadî bir karaktere sahip okumalar olmasına karşın bu modernist okumalar, itikadî değil, eleştirel okumalarıdır. Bu yönyle modernist okumalar, Kur'an âyetlerinden bir itikat tahsil etmeye çalışan okumalar olmayıp eleştiri lerini Kur'an âyetlerine tatbik etme amacıyla okumalardır.⁵⁹

Tâhâ Abdurrahman, özgün olmadıklarını ve moderniteyi birebir taklit ettiklerini düşündüğü için bu okumaları "taklitçi modernist okumalar" olarak isimlendirmiştir.⁶⁰ Bu türden okumada bulunanların başında Muhammed Arkoun,⁶¹ Nasr Hâmid Ebû Zeyd ve Tayyib Tizînîyi zikreden Tâhâ Abdurrahman, eleştiri ve değerlendirmelerinde daha ziyade Arkoun'un *Mine't-Tefsîri'l-mevrûs ilâ tahlîli'l-hitâbi'd-dînî* isimli eserini, Ebû Zeyd'in *Nakdî'l-hitâbi'd-dînî* ve *Mefhûmü'n-nas* isimli eserlerini, Tizînînin *en-Nassîi'l-Kur'ânî: Emâme iŞkâliyyeti'l-bînye ve'l-kirâe* isimli eserini esas almış, dipnot kayıtlarında bunların ilgili yerlerine atıfta bulunmuştur.⁶²

58 Tâhâ Abdurrahman'a göre geleneksel okumalar iki kısma ayrılır: İlk "kurucu okumalar"dır ki bunlar fukahasıyla, kelâmcısıyla, tasavvufçusuyla mütekaddim âlimlerin gerçekleştirdikleri okumalardır. İkincisi ise "yenilikçi okumalar"dır ki bunlar da Selefcisiyle, İslâmcisiyle, bilimselcisiyle müteahhir âlimlerin gerçekleştirdiği okumalardır. Her iki türüyle bu okumalar, Kur'an'ın tefsirleri olma vasfini hâiz olup imanın teorik temellerini vazederler veya imanın pratik sebeplerini kuvvetlendirirler. Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 176.

59 *Rûhu'l-hadâse*, s. 175-76.

60 *Rûhu'l-hadâse*, s. 177.

61 Tâhâ Abdurrahman, Abdülmecid eş-Şerefî ve Yusuf Siddîk gibi bir kısmı Tunus'ta bir kısmı Paris'te ikamet eden bazı kimseleri de (ki o bunları "Tunus Ekolü" olarak tavsif etmektedir) Arkoun'un takipçileri arasında zikretmektedir.

62 *Rûhu'l-hadâse*, s. 177.

Şimdi Tâhâ Abdurrahman'ın “taklitçi ve modernist” olarak tavsif ettiği bu okumaların temel nitelikleri ve başvurdukları strateji ve planlarlarındaki izahatının nakline geçebiliriz.

3.1. Taklitçi Modernist Okumaların Uygulamaya Koydukları Planlar

Tâhâ Abdurrahman'a göre “taklitçi modernist okumalar”⁶³ eleştirel projelerini hayatı geçirirken şu stratejileri ve/veya eleştirel planları takip etmişlerdir: 1. Beşerileştirme planı. 2. Aklileştirme planı. 3. Tarihselleştirme planı. Tâhâ Abdurrahman bu planların her birinin şu üç ögeden/bileşendenoluştugu kanaatindedir: i. Modernist okumanın gerçekleşmesini amaçladığı “eleştirel hedef”⁶⁴. ii. Eleştirel hedefe ulaşma adına yürütülecek faaliyetleri koordine edici mekanizma. iii. Eleştirel hedefe ulaşmak amacıyla uygulamaya konulacak olan sistematik işlemler.⁶⁵ Şimdi Tâhâ Abdurrahman'ın gerek bu planlar gerekse onların başvurduğu araç ve işlemler hakkındaki açıklamalarına geçebiliriz.

3.1.1. Beşerileştirme Planı

Tâhâ Abdurrahman'a göre, taklitçi-modernist okumanın esas aldığı ilk plan, “beşerileştirme planı”dır.⁶⁶ Bu planın eleştirel hedefi, Kur'an'ın kutsal bir kelâm olduğu inancında ifadesini bulan “kutsallık anlayışını” ortadan kaldırılmaktır. Bu eleştirel hedefin tahakkuku için modernist okumaların başvurduğu düzenleyici araç “Kur'an ayetlerini ilâhî düzlemden beşerî düzleme indirmek” olmuştur.⁶⁷ Taklitçi modernist okumanın Kur'an nassını beşerî

63 Tâhâ Abdurrahman “modernist okuma” ile “çağdaş okuma” arasında ayrima gitmektedir. Ona göre modernite, Batı toplumunun kültür ve medeniyet tarihiyle irtibatlı bir olgu iken, çağdaşlıkta böyle bir irtibat zorunlu değildir. Zira çağdaş okuyucu, içinde bulunduğu asrın kazanımlarını esas alır, bunu yaparken bu kazanımların ortaya çıkışmasını sağlayan tarihî şartların yeniden üretimiyle ilgilenmez; dahası bu şartların yerine, gerçekleştirdiği okumaya tanıklık eden medeniyete has tarihî şartlar koyar. Ona göre söz gelimi, Muhammed Şahrûr'un *el-Kitâb ve'l-Kur'ân* isimli eserinde gerçekleştirdiği okuma çağdaş bir okumadır. Zira Şahrûr eserinin isminde, yaptığından çağdaş bir okuma olduğunu bizzat belirtmiştir. Zaten Nasr Hâmid gibi modernistler de Şahrûr'un çalışmasını eleştirmiştir ve onda modernist bir karakterin bulunmadığını söylemişlerdir.

64 Tâhâ Abdurrahman'a göre bu hedef, muayyen bir itikadî engelin ortadan kaldırılmasıdır.

65 *Rûhu'l-hadâse*, s. 178.

66 Tâhâ Abdurrahman bu planı “et-te'nîs” veya “el-ensene” kavramlarıyla ifade etmektedir.

67 *Rûhu'l-hadâse*, s. 178.

düzleme indirgemede başvurduğu sistematik işlemlerden bazıları ise Tâhâ Abdurrahman'a göre şöyledir:⁶⁸

i. Kur'an'dan bahsederken saygı ifadelerini kullanmamak: Modernist okuyucu, müminlerin Kur'an'dan bahsederken ona olan saygılarının bir ifadesi olarak kullandıkları "Kur'ân-ı kerîm", "Kur'ân-ı azîz", "Kur'ân-ı hakîm", "Kur'ân-ı mübîn" "âyet-i kerîme", "kâlellâh", "sadakallâhu'l-azîm" gibi saygı ifadelerini kaldırılmış ve bunları kullanmama yoluna gitmiştir.

ii. Kur'an hakkında kullanımını yaygın olan kavramların yerine yeni kavramlar kullanmak: "Hitâb-ı ilâhi" yerine "hitâb-ı nebi", "nûzûlü'l-Kur'an" yerine "ez-zâhiratü'l-Kur'âniyye" veya "el-vâkiyatü'l-Kur'âniyye", "Kur'ân-ı Kerim" yerine "el-müdevvenetü'l-kübra", "âyet" yerine "ibare" kavramlarının kullanılması böyledir.

iii. Allah kelâmi ile beşer kelâmini eş düzeyde delil tutmak: Modernist okuyucu bir konuda beşer kelâminin tanıklığına başvurma ile Kur'an âyetlerinin tanıklığına başvurma arasında bir fark görmez. Modernist okuyucuların, kaleme aldıkları eserlerin bölüm başlıklarında, Kur'an âyetleri ile gayri müslim, hatta ateist araştırmacıların sözlerini bir arada vermeleri buna örnek gösterilebilir.

iv. İlâhî hitabın muhtelif düzeyleri arasında ayrımı gitmek: Modernist okuyucu vahiy-tenzil, vahiy-mushaf, sözlü Kur'an-yazılı Kur'an arasında bir fark gördüğü gibi vahyin Levh-i mahfûz'daki hali ile Arap diline dökülmüş hali arasında da ayrımı öngörmektedir.

v. Kur'an ile Hz. Îsâ arasında benzerlik kurmak: Modernist okuyucu "Allah kelâmi nasıl Hz. Îsâ'da ete kemiğe bürünmüş ise, aynı şekilde Kur'an'da da vücut bulmuştur" şeklinde bir kabulü esas almakta ve bunun üzerine şu hükmü bina etmektedir: Nasıl ki Müslümanlar'a göre, şahsında vahiy ete kemiğe bürünmüş olan Hz. Îsâ, ilâhî bir yapıya sahip değildir ve beşerî bir yapı arzetmektedir, aynı şekilde vahyin vücut bulduğu Kur'an da ilâhilik vasfi taşımamalıdır, beşerîlik vasfinı haiz olmalıdır.⁶⁹

Tâhâ Abdurrahman'a göre Kur'anı beşerî düzeye indirgemeyi esas alan bu sistematik işlemlerin tatbiki, Kur'anı, sıradan dilsel bir metne dönüştürmeye götürür ve bu durumda Kur'an, herhangi bir beşerî metinden farksız hale gelir. Ona göre modernistler Kur'an nassı ile beşerî metinler arasında kurulan bu benzerlikten şu sonuçları devşirmeye çalışmaktadır.⁷⁰

68 *Rûhu'l-hadâse*, s. 178-80.

69 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 178-80.

70 *Rûhu'l-hadâse*, s. 180-81.

i. Böylece Kur'an nassı, oluşumunu, dilinin ait olduğu kültürün gereklerine göre tamamlamış olan sıradan bir nas halini alır. Böyle olunca da söz konusu özel kültürel alana müracaat olmaksızın Kur'an'ın anlaşılması mümkün olmaz ve Kur'an, mutlak olanla irtibatlı olmaktan çıkararak nisbî olanla irtibatlı hale gelir.

ii. Kur'an nassı, müteaddit anlam ihtimallerine açık olan ve sınırsız tevili kabul eden kapalı ve çelişik bir nassa dönüşür. Buna göre tevil sahiplerinin kendi tevillerinin hakikati yakaladığını iddia etmesi dışında, bir tevilin diğerine karşı herhangi bir üstünlüğü olamaz.

iii. Kur'an nassının aşkin kaynağıyla ilişkisi kopar ve bütünüyle yorumcuyla irtibatlı bir hal alır. Modernist okuyucuya göre Kur'an'ın mütekellimi ile doğrudan bir bağlantıya sahip olmadığımdan, O'nun kasdını tespit etmek imkânsız olacaktır. Bu durumda Kur'an'ı okumaya tâbi tutan kimse, kasdı, gerek sahip olduğu kültürel arka planı ve epistemolojik birikimi gerekse içinde bulunduğu içtimaî, siyasi halin referansıyla tespit etmeye çalışır ki, bu da mâna ve kasıt olarak ulaşılan şeyin, insanı bir içerik olduğu anlamına gelir.

v. Kur'an nassının tam olmadığı ve eksik olduğu: Modernist okuyucuya göre cem ve istinsah faaliyetleri esnasında Kur'an'dan bazı bölümlerin Kur'an dışında kalması şeklinde metin düşmesi vuku bulmuş olabileceği gibi, şu veya bu kesimin menfaatlerine hizmet etmeye, o kesimin otoritesini güçlendirip meşrulaştırmaya dönük bazı beşerî ifadelerin Kur'an'a ilâve edilmesi şeklinde kendini gösteren bir metin ilâvesi de gerçekleşmiş olabilir.⁷¹

3.1.2. Aklileştirme Planı

Tâhâ Abdurrahman, taklitçi-modernist okumanın esas aldığı ikinci planı "aklileştirme planı" olarak isimlendirmektedir.⁷² Ona göre bu planın hedefi "Kur'an bir vahiy olup fizik ötesi âlemden gelmiştir" itikadında ifadesini bulan "metafizikselliğ" anlayışını ortadan kaldırmaktır. Bunu temine yönelik olarak başvurulan araç, Kur'an naslarını modern yöntem ve kuramların tedarik ettiği inceleme ve araştırma araçlarına açmaktadır. Tâhâ Abdurrahman'a göre modernistler söz konusu eleştirel hedefe ulaşmak için şu özel sistematik işlemelere başvurmuşlardır:⁷³

i. Kur'an ilimlerini eleştirmek: Modernist okuyucu, klasik Kur'an ilimlerinin, statik epistemolojik araçlar olduğu kanaatindedir; dolayısıyla da nakle

71 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 180-81.

72 Tâhâ Abdurrahman bu planı et-te'nîs ve el-ensene kavramlarıyla ifade etmektedir.

73 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 181-83.

dayalı bu ilimler ona göre eleştiriye tâbi tutulmalıdır. Çünkü söz konusu ilimler, bu haliyle, Kur'anı açık aklı düşüncenin gerektirdiği şekilde ele almayı engellediği gibi, Kur'an nassının bizzat kendisine başvurmayı da engellemektedir.

ii. Din bilimleri alanında kabul görmüş yöntemlere başvurmak: Modernist okuyucu, Tevrat ve İncil araştırmalarında takip edilen din bilimi yöntemlerini,⁷⁴ Kur'an araştırmaları alanına aktarmada hiç tereddüt göstermez. Çünkü ona göre semâvî kitaplar arasında olsun, onların ifade ettiği dini gerekler arasında olsun bir fark bulunmamaktadır.

iii. İnsan ve toplum bilimleri alanında kabul görmüş yöntemlere başvurmak: Modernist okuyucu; dilbilim, semiyoloji, tarih, sosyoloji, antropoloji, psikoloji ve psikanaliz gibi insan ve toplum bilimlerine ait yöntemleri Kur'an nassına uyarlamada herhangi bir sakınca görmez. Çünkü o, Kur'anı araştırmmanın gerekleri ile sair metinleri araştırmanın gerekleri arasında hiçbir farkın bulunmadığı kanaatindedir.

iv. Yeni eleştirel kuramları ve modernist felsefeleri istihdam etmek: Modernist okuyucu, yirminci asırın ikinci yarısında edebiyat ve fikir alanında varlık kazanmış olan eleştirel teorilerden yardım almada bir sıkıntı duymaz. Bu anlayışının bir uzantısı olarak yapısalcılık, hermenötik ve yapıbozumculuk gibi disiplinlerde karşımıza çıkan söylem analizi yöntemlerine, kezâ edebiyat eleştirisine yönelik yeni yaklaşımlara alabildiğine başvurur.⁷⁵ Ancak bunu yaparken söz konusu teorilerin sonuçlarının ne olduğunu, onların bir kısmının diğer kısmını geçersiz addettiğine, bazlarının ise tarih sahnesinden silinip gittiğine aldırırmaz.

v. Aklın mutlak hâkimiyete sahip olduğunu kabul etmek: Modernist okuyucu, akıl yürütmeye kapalı hiçbir âyet bulunmadığı, dahası Kur'anı anlama

74 Tâhâ Abdurrahman anılan disiplinler içerisinde özellikle şunları zikretmektedir: "Karşıştırmalı Din Bilimleri", "Dinler Tarihi", "Tefsir (Kitab-ı Mukaddes Tefsiri) Tarihi", "Teoloji Tarihi".

75 Tâhâ Abdurrahman'a göre geçmişte olduğu gibi günümüzde de felsefi söylem itibarıyle taklide yönelenler vardır. Söz gelimi geçmişte İbn Seb'İN Aristo'yu bire bir taklit etmiş ve bu taklit işini öyle bir noktaya vardırmıştır ki, şayet Aristo "Ayakta olan kimse aynı zamanda oturmaktadır" şeklinde aklın kabul etmeyeceği bir söz söylemiş olsa bile onu aynıyla tekrarlamıştır. Tâhâ Abdurrahman'a göre günümüzde de bu tarz bir taklit içerisinde bulunanlar vardır: "Bir baksana bu çağdaş Arap düşünürler, nasıl, doğru olsun yanlış olsun başkaları (Batılılar) hermenötikte bulunduğunda onlar da ayını yapıyorlar, arkeolojik bir yaklaşım gerçekleştirdiklerinde onlar da ayını gerçekleştirmeyecekler, yapıbozuma gittiklerinde onlar da yapıbozuma gidiyorlar." Bk. Tâhâ Abdurrahman, *Fıkhu'l-felsefe -2- : el-Kavli'i'l-felsefî, kitâbü'l-mefhûm ve't-te'sîl* (Beyrut: el-Merkezû's-sekâfiyyü'l-Arabi, 2005), s. 11-12.

bağlamında aklın duracağı ve ötesine geçemeyeceği muayyen/belirlenmiş sınırların var olmadığı, aklın muttali olamayacağı özel ufukların mevcudiyetinden bahsedilemeyeceği kabulündedir. Aklın Kur'an âyetleri karşısındaki durumuna bakışı bu olan modernist okuyucunun, mütekaddim âlimlerin ortaya koyduğu tefsirlere şüpheyle yaklaşması son derece doğaldır.⁷⁶

Tâhâ Abdurrahman'a göre bu sistematik işlemler, Kur'an nassını, monotheist-paganist sair dinî metinler gibi bir metin haline dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Ona göre Kur'an nassı ile diğer naslar arasında kurulan bu benzerlikten modernistler şu sonuçları devşirmek istemişlerdir:⁷⁷

i. Farklı bir vahiy anlayışına gitmek: Modernist okuyucu, geleneksel vahiy anlayışının kabulünün artık mümkün olmadığı, dolayısıyla da onun yerine aklın onay vereceği yeni bir vahiy anlayışına gidilmesi gerektiği kanaatindedir. Bu yeni anlayış çerçevesinde vahiy kavramına "Allah'ın bir peygamber olsun, dâhi biri olsun, insana has kıldığı bir mevhibe" ya da "İnsan olsun, hayvan olsun, cansız olsun, muayyen bir varlığı ayrıcalıklı kılan görev" şeklinde bir anlam yüklenmiş, buna bağlı olarak da vahyin içeriği ahlâkî ve mânevî alana münhasır kılınmıştır.

ii. Kur'an'ın (diğer semavî kitaplardan) bir üstünlüğünün bulunmadığı: Modernist okuyucu Tevrat ve İncil itibarıyle söz konusu olan tavsif ve yargıların aynıyla Kur'an itibarıyle de sabit olacağı kabulündedir. Ona göre Kur'an'ın herhangi bir konuda bu iki kitaptan üstün olduğu yönünde bir iddiaya gitmek imkânsızdır. Bu durum tahrife uğramaktan korunmuş olma itibarıyle de böyledir. Bu sebeple modernist okuyucuya göre Tevrat ve İncil'in mâruz kaldığı tahrifin, Kur'an'ın başına gelmiş olması da pekâlâ mümkündür.

iii. Kur'an metninin tutarsız olduğu: Modernist okuyucuya göre Kur'an'ın gerek süre ve âyetleri, gerekse ele aldığı konuları mantıkî bir tertibe sahip değildir. Bu durum Kur'an'ın maksatlarının anlaşılması noktasında çelişkiliye yol açmaktadır. Kezâ Kur'an metni tarihî tutarlılıktan da yoksundur. Bu yüzünden ki onda olayların akışının kimi zaman yanlış kurgulandığı görülmektedir.

iv. Kur'an metnine mecazin/sembolizmin hâkim olduğu: Modernist okuyucu mecaz ve istiarelerin Kur'an metninde delil ve burhanlara baskın olduğu kanaatindedir. Ona göre Kur'an nassının esas aldığı akıl, istidlâle ve mantığa dayalı akıldan ziyade, kissacı ve mitik akla daha yakın durmaktadır.

76 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 181-83.

77 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 183-84.

v. Akilla çelişen Kur'anî nasların devre dışı bırakılmasının gerektiği: Modernist okuyucu, Kur'an nassında akilla çelişen hüküm ve haber adına ne varsa her şeyin, şu an itibariyle devre dışı kalmış olan beşeri idrak dönemlerinden birine yönelik tarihî tanıklar olmanın ötesinde bir anlam ifade etmediği kabulündedir. Bu yüzdendir ki modernist okuyucuya göre söz konusu hüküm ve haberler aslı bağamlarında bırakılmalı; onların medlülleri, içinde vücut buldukları idrak döneminden sonraya ait olan ve akılçılık bakımından onu aşan diğer idrak dönemlerine taşınmamalıdır.

3.1.3. Tarihselleştirme Planı

Tâhâ Abdurrahman, taklitçi-modernist anlayışın esas aldığı üçüncü projeyi "tarihselleştirme planı" olarak isimlendirmektedir.⁷⁸ Ona göre bu plan, esas itibariyle Kur'an'ın sabit ve ezelî hükümler getirdiği ve Kur'an'ın hüküm değeri bulunduğu anlayışına son vermeyi hedeflemektedir. Tarihselleştirme planının söz konusu hedefe ulaşmada başvurduğu araç "Âyetleri, kendi çevresel şartlarına, zamanına ve muhtelif bağamlarına ircâ etmek"tir.⁷⁹ Bunu gerçekleştirmek için ise şu sistematik işlemelere başvurulmaktadır:⁸⁰

i. Modernist okuyucu, klasik tefsir anlayışında kabul gören esbâb-1 nüzûl, nâsih-mensûh, peyderpey nüzûl gibi tarihî yöntemlerin, ahkâm âyetlerinin muayyen tarihî olaylarla irtibat içinde olduğunu gözler önüne serdiğini göstermeye çalışmakta, anılan konuların Kur'an âyetlerinin tarihsel diyalektik bir yapıya sahip olduğunu ortaya koyduğu düşüncesinden hareketle de, Kur'an âyetlerini tarihsel eleştirinin konusu kılmaktadır.⁸¹

ii. Modernistler, ahkâm âyetlerinin her zaman hukukî kural taşımayacağı kanaatindedir. Bunun sebebi, onlara göre ahkâm âyetlerinin içerdiği hükmün, kimi zaman emir kipiyle, kimi zaman ise haber kipiyle gelmesi; kimi zaman âm, kimi zaman hâs olması; kimi zaman nâsih kimi zaman da mensûh olabilmesidir. Bütün bunlar modernistlere göre ahkâm âyetlerinin teşriîî değeri ve bağlayıcılığı hakkında üst düzeyde bir ihtilâfin oluşmasına yol açmaktadır.

iii. Ahkâm âyetlerinin sayısını azaltmak: Modernistlere göre, Kur'an âyetlerinin bütünü içinde çok az bir yekûne tekabül eden ahkâm âyetleri nâzil

78 Tâhâ Abdurrahman bu planı té'rîh ve erhane kavramlarıyla ifade etmektedir.

79 *Rûhu'l-hadâse*, s. 184.

80 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 185-86.

81 Tâhâ Abdurrahman'a göre, modernist okuyucunun anılan ilimlere başvurması ile fukaha ve müfessirlerin başvurması arasında fark vardır. Çünkü modernist okuyucu, anılan konulara, mütekaddim ulemânın atfettiği rolün çok ötesinde bir rol atfetmiş ve klasik ulemânın bu konularda gitmediği sınırların ötesine geçmiştir.

oldukları şartlara ve zamana bağlı olarak şekillenmişlerdir. Bu âyetlerin çoğu yürürlükten kalkmış, hatta bazıları tekrar yürürlük kazanmaları mümkün olmayacak şekilde tarihe mal olmuştur. Bu sebepledir ki modernistler ahkâm âyetlerinin sayısını mümkün mertebe asgarî düzeye tutmaya çağrırmışlar, gelecekte bir kısım âyetlerin devre dışı kalma imkânını da dikkate alarak bu sayının seksemi geçemeyeceğini belirtmişlerdir.

iv. Ahkâm âyetlerine görecelik atfetmek: Modernistlere göre, ahkâm âyetlerinin delâleti, yalnızca sebeb-i nûzüllerine konu olan olaylarla sınırlı olmayıp tefsire tâbi tutuldukları ana da delâlet eder. Dolayısıyla da nâzil oldukları an itibarıyle ifade ettikleri anlama ilâve anlamlara da işarette bulunurlar. Mûfessirler ve fakihler kültürel, içtimâî, iktisadî ve siyâsî ilgilerinin farklılığına bağlı olarak bu âyetlerden farklı anlamlar elde etmişlerdir. Bütün bunlar ahkâm âyetlerine sabit ve mutlak anlamlar yüklemenin mümkün olmadığı anlamına gelir.

v. Tarihsellik vasfinı akîdeye de teşmil etmek: Modernistler, tarihsel olma vasfinin yalnızca hadler, kisas ve muâmelâtla ilgili âyetlere has olmadığı, ibadetlerle ilgili âyetleri de kapsadığı kanaatindedirler. Onlara göre Kur'an'ın ele aldığı akîde konuları, bu âyetlerin nâzil olduğu asrın epistemolojik düzeyi ile irtibatlıdır. Dolayısıyla Kur'an, vahyin ilk muhataplarının idrak derecesiyle irtibatlı tasavvurları esas almıştır. İlk muhatapların idrak düzeyinin, eleştirel idrakin çok altında olması, Kur'an'ın mevzubahis ettiği bazı tasavvurların mitolojik bir karaktere sahip olması gibi bir sonucu doğurmuştur.

Tâhâ Abdurrahman'a göre tarihselleştirmeyi esas alan bu sistematik işlemler, Kur'an', herhangi bir tarihsel metne dönüştürmeye götürecektir. Ona göre Kur'an metni ile tarihsel metinler arasında kurulan bu benzerlikten modernistler şu sonuçları devşirmeye çalışmışlardır.⁸²

i. Kur'an'ın her şeyin beyanını içerdiği kabulünün iptali: Modernistlere göre, diğer âyetlerle kıyaslandığında ahkâm âyetlerinin sayısı son derece azdır. Buna ilâve olarak ahkâm âyetlerinin büyük bölümü has veya mukayyet olarak varit olmaktadır. Dolayısıyla birtakım şahıslarla, durumlarla ve

82 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 186-88. Tâhâ Abdurrahman'a göre, modernistler öyle bir iman tasavvuru geliştirmişlerdir ki semâvi dinlerin hiçbirinde böyle bir iman telakkisini destekleyecek dini bir referans bulmak mümkün değildir. Şöyledir ki, semâvi dinlere göre iman, gönül dünyasında bir huzur miras bırakır veuzuvarların filleriley kuvvet kazanır. Oysa modernistler imanın, birtakım sorgulamalara yol açması sebebiyle, gönüldede bir gerginlik tevlit ettiği, teabbûdî uygulamaların ise, belli sınırlı ritüelleri zorunlu kılması sebebiyle, imanın zayıflamasına yol açtığı kanaatindedirler. Onların kabulüne göre kişi geleneksel dindarlık biçimlerinden kurtulduğu ölçüde yenilikçi girişimlerde bulunma imkânı yakalar. Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 188.

şartlarla irtibatlıdırlar. Bu yönyle de söz konusu şahıs ve şartların ortadan kalkmasıyla amelden düşmektedirler. Öte yandan fukahanın Kur'an metninden istinbat ettiği hükümler, beşeri çıkarımlardan ibarettir. Bu hükümlerin onları gerçekleştirenlere nispet ediliyor oluşu, Kur'an metninin, İslâmî teşriün bütününe içermediği anlamına gelir. "El-yevme ekmeltu lekum"⁸³ gibi ayetler, modernistlere göre, Kur'an'ın, teşrî adına ne varsa hepsini içerdigine değil, onun nüzûlünün tamamlandığına delâlet etmektedir.

ii. Ahkâm âyetlerini, bağlayıcılığı bulunmayan tavsiyeler konumuna indirmek: Onlara göre ahkâm âyetleri tanzim edici kanunlar olmayıp sadece birtakım tavsiye ve nasihatlerden ibarettirler. Bir başka ifadeyle, bu âyetler Müslüman bireyin gündelik hayatı karşısına çıkan problemlerin hallinde yardımına başvuracağı belli tavsiyeler olmanın ötesinde bir değer taşımaz.

iii. Kur'anı kişisel bâtinî/iç ahlâka münhasır kılmak: Modernistlere göre Kur'anî tâlimatlar, esas itibariyle Müslümanlar'ın gönüllerine ve iç dünyalarına hitap eden belli nasihat ve tavsiyelerden ibarettir. Bu tavsiyelerin "Ey müminler!" diye başlaması ve "gerçek müminler iseniz" veya "samimi iseniz" şeklinde son bulması da buna delâlet etmektedir. Bunun da ötesinde ahkâm âyetlerinin çoğu, yalnızca uhrevî cezadan bahsetmektedir. Hadler gibi dünyevî cezalardan bahsedeni âyetlerin tövbe kapısını açık tutması da, onların gönle hitap eden nasihatler olduğunu teyit eder. Zira tövbe, kalbe ait ahlâkî bir fieldir, azalara ait kanunu bir fil değil.

iv. Dindarlık anlayışını yenilemeye çağrıda bulunmak: Modernistlere göre Kur'an nassından, modernite felsefesi ile insicamlı bir dindarlığı çıkarmaya ihtiyaç vardır. Bu öyle bir dindarlık olmalıdır ki, onda, kişilerin hürriyetini sınırlayan açık bir baskiya, insanların tutum ve davranışlarını daraltan karşı konulamaz kurallara, onların akıllarının takat getiremeyeceği modası geçmiş mitolojilere asla yer yoktur. Bu vasıftaki bir dindarlık kişisel imana dayanmalıdır ve bu dindarlık dahilinde kişi, bireysel hayatının bir parçası olan ibadet tarzını da kendisi seçebilmelidir.

3.2. Taklitçi Modernist Okumaların Eleştirisi

Tâhâ Abdurrahman, "taklitçi modernist okumalar"ın Kur'anı tefsir noktasında izlediği bu üç eleştirel planın açıklamasını bitirdikten sonra, bu okumaların tashihine geçmekte; bu bağlamda evvellemirde söz konusu okumaların referans kaynağını oluşturan moderniteyi esas almaktadır. Modernite olgusunun veya yenilenmenin Batılı uygulamasının en karakteristik özelliğidir.

83 el-Mâide 5/3.

geçmişe ait her şeyle irtibatı koparmaktır. Oysa onu taklit etmeyi esas alan bu taklitçi modernist okuma sahipleri, kadim olanla irtibatı bütünüyle kesmemektedirler. Bir başka ifadeyle, onlar kendi geçmişleriyle irtibatı kesseler de, Batı'nın geçmişiyle ilgilerini sürdürmektedirler. Çünkü onlar modernist uygulamayı, Batı'nın tarihinde vuku bulduğu şekliyle ve bu uygulamanın evrelerini ve aşamalarını birebir taklit etmek suretiyle uygulamaya kalkışmışlardır. Bir başka ifade ile, onlar özgün yenilikçi bir uygulama yoluna gitmemişler, kendi tarihlerinin özel oluşundan hareket etmemişlerdir. Nitekim onların mezkûr üç planı, Avrupa'da aydınlanmacıların Kilise ricaline karşı girişikleri mücadelede esas aldıkları üç ilkeden iktibas edilmedir.⁸⁴ Şöyle ki, "beşerileştirme planı", aydınlanmanın "Tanrı'yı değil, insanı merkeze almak gereklidir" ilkesinden; "aklileştirme planı", aydınlanmanın "yalnızca akıldan yardım almak gereklidir" ilkesinden; "tarihselleştirme planı" ise aydınlanmanın "yalnızca dünyaya ilgi atfetmek gereklidir" ilkesinden iktibastır. Bütün bunlar göstermektedir ki modernist okuyucular, Batı'da aydınlanmacı ilkelerin ürünü verdiği bilgi, disiplin, yöntem, vasıtâ ve teorileri esas almışlardır; onları Kur'an âyetlerine uyarlamaya koyulmuşlardır, haliyle de çoğunlukla Batılı ilim adamlarının Tevrat ve İnciller itibarıyle ulaşıkları sonuçların aynısını tekrarlamadan ötesine gidememişlerdir. Geçmiş bir uygulamayı esas almış olmalarına bağlı olarak mâzi ile ilişiği kesememiş olmaları, onların yaptığından esas aldıkları modernite açısından bile kabul edilebilir olmadığını gösterir. Çünkü modernitenin en belirgin vasfi, geçmişle ilişiği kesmektir.⁸⁵

Tâhâ Abdurrahman'a göre modernistler, Batılı yenilenmede olup bitenin birebir taklitte başarılı olamamışlar, sağlıklı sonuçlara ulaşamamışlardır. Bu başarısızlığın sebeplerinden bazıları ona göre şöyledir:⁸⁶

i. Modernistlerin tespit ve tenkit gücüne sahip olmamaları: Herhangi bir aracı, herhangi bir mevzuya uyarlamanın bir meşruiyeti olması gereklidir. Araç ile konu arasında bir münasebet olması durumunda böyle bir meşruiyetten söz edilebilir ve yapılacak uyarlama, işte o zaman meşru bir uyarlama olur. Araç ile konu arasında bir münasabetin var olduğuna ise şu durumda

84 Tâhâ Abdurrahman'a göre söz konusu üç ilke şöyledir: 1. "Artık Tanrı'yı değil, insanı merkeze almak gereklidir" ilkesi. Bu ilke sayesinde Kilise'nin manevî vesayeti reddedilmiştir. 2. "Vahiyden değil, akıldan yardım almak gereklidir." Bu ilke sayesinde Kilise'nin kültürel vesayeti reddedilmiştir. 3. "Âhirete değil dünyaya ilgi göstermek gereklidir." Bu ilke sayesinde Kilise'nin siyâsi vesayeti reddedilmiştir. Tâhâ Abdurrahman'a göre modernist okuma gerçekleştirenlerin takip ettikleri eleştirel planlara derinlemesine baktığımızda, onların Batı'ya hâkim olan bu ilkelerden alınma oldukları görülecektir. Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 189.

85 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 188-90.

86 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 190-92.

hükmedilir: Araç, kaynağından başka bir yere nakledildiğinde hâlâ icra kabiliyetini sürdürüyor ve mevzû da o araç kendisine tatbik edildiğinde özel oluşunu muhafaza ediyorsa. İşte Tâhâ Abdurrahman'a göre modernist okuyucular, nakli gerçekleşen araçlar ile onların nakledildikleri konular arasında bu türden bir münasebetin var olup olmadığını tespit edecek kudrete sahip değillerdir. Dolayısıyla onların yapması gereken önce bu yönde bir kudret kazanmaya çalışmak olmalıdır. Çünkü nakli gerçekleşen aracın tatbik edildiği yeni özel sahada icra kabiliyetine sahip olması, ancak bu sayede sağlanabilir.

ii. Modernistlerin nakli gerçekleşen vasıtaların kullanımında yetersiz kalımları: Bu kimseler, transfer ettikleri yöntem ve teorilerin çoğunu kullanmaya muktedir olmadıkları gibi, bu yöntem ve teorilerin esas aldıkları teorik gerekçeleri ihata edecek çapa da sahip değildir. Hal böyle iken bilimsel yapısı henüz kemale ermemiş olan ve hâlâ gelişim ve test sürecinde bulunan ya da kökleşmiş bilimsel başarılardan ziyade, eleştirel araçlardan ibaret olan yöntem ve teorilerin en azından bazlarını nakletme yoluna gitmemeleri gerektirdi.⁸⁷

iii. Modernistlerin modası geçmiş vasıtalarla amel etmede ısrar etmeleri: Bu kimseler esas aldıkları menkul araçların geçerliliğini göstermeye çabalamışlar, bu bağlamda onlara muhalif olanları “gelenekselcilikle”, “taklitçilikle”, “seleficilikle” ve “sabit fikirlilikle” itham etmişlerdir. Ancak çok geçmeden esas aldıkları bu menkul vasıtaların terkedilme zarureti hâsıl olmuştur. Hal böyle olmakla birlikte, onlar esas alınabilir bir yanı kalmamış bu yöntemleri ne gözden geçirmişler ne fayda sağlayıp sağlamadığını ve elverişliliğini sorgulamışlar ne de geçerliliği bulunmayan bu yöntemleri esas almaları sebebiyle kendilerini kınama yoluna gitmişlerdir. Tam aksine onlar orada burada buldukları bütün vasıtaları Kur'an nassına uyarlamaya devam etmişler, bunu yaparken de söz konusu vasıtaların tarihsellliğini ve sonuçlarının görecelliğini dikkate almamışlardır.

iv. Modernistlerin ulaştıkları sonuçları abartmaları: Onlar gerek nakletikleri vasıtaları, gerekse bunları üretenleri gözlerinde büyütmüşlerdir. Bu nın sebebi, onların benzeri vasıtaları icat etmek bir yana, eleştiriden bile âciz olmalarıdır. Bu sebepledir ki modernistler, söz konusu vasıtaların bütün türlerine, bütün tiplerine ve düzeylerine başvurmuşlar; onların olağanüstü düzeyde bir analistik ve eleştirel fayda sağladığını düşünmüşler; muhataba, bu vasitanın ürünü olan şeylerin, Kur'an nassını yenilikçi bir okumaya tâbi tutmada nihaî noktayı ifade ettiği hissini vermişlerdir. Oysa ulaştıkları

87 Bu yöndeki benzeri değerlendirmeler için ayrıca bk. Tâhâ Abdurrahman, *Tecdîdü'l-menhec*, s. 10-11.

sonuçlar derinlemesine incelendiğinde görülecektir ki –çok az bir bölümü hariç- onlar ya Batılı ilim adamlarının ulaştıkları şeyle bir tekrarıdır ya İslâm âlimlerinin önceden gerçekleştirdikleri tespitlerin bir tekrarıdır ya da sıradan tespitler olup gerek Batılılar'ın gerekse İslâm âlimlerinin elde ettikleri bulguların seviyesine çıkacak düzeyde değildir.

v. Modernistlerin Kur'anî hakikatlerin tertibini altüst etmeleri: Menkul araçları uyarladıkları konular, aslı itibariyle, bu araçların vazına sebep olan konular olmadığından, o konularla ilgili tafsif ve değerlendirmelerinde, İslâmî çevrenin kabul ettiği tertibin ötesinde bir tertip ortaya koymuşlar, buna bağlı olarak da sonra gelmesi gerekeni öne almışlar, önce olması gerekeni sona bırakmışlar; aslı olanı fer'i konumuna indirgemmiş, fer'i olanı ise aslı konumuna yükseltilmişlerdir. Bununla da yetinmemişler mütekaddim müfessirlerin zikrettikleri rivayet ve görüşlere "tâbi olunmaması ve dikkate alınmaması gereken şâz görüşler ve hatalı izahlar" olarak yaklaşmışlar; sonrasında da bu rivayet ve görüşler içinden şâz olanları öne çıkarıp onları "meşhur görüş" ve "kabul görmüş usul" olarak lanse etmişler, onların üzerine fâsit çıkarımlar ve tuhaf hükümler bina etmişlerdir. Yani müfessirlerin görüşleri içinden şâz olanları esas almışlar, buna karşın cumhur tarafından benimsenen ve meşhur olan görüşleri dikkate almamışlardır.

vi. Modernistlerin Kur'an nassı üzerinde şek ve şüphe uyandırmaları: Modernistlere göre Kur'an nassının kaynağı, kutsiyeti, tamlığı ve geçerliliği huisusları da dahil, Kur'an nassının gizli yanlarını açığa çıkarmak için işe şüphe ile başlamak gereklidir. Modernistler bunu söyleken şüphenin hiçbir şeye hakikate ulaştırmayacağını, faydasının yalnızca bir sahaya, yani maddî olgular sahasına münhasır olduğunu görememişlerdir. Oysa Kur'an âyetleri maddî olgular sahasına değil, değerler sahasına aittir. Dolayısıyla Kur'an âyetleri itibariyle hakikate ulaşmadada fayda sağlayacak olan şey, şek yöntemi değil, onun hilâfi olan iman ve yakın yöntemidir. Çünkü bir değere iman arttıkça o değer, iman eden kişiye kendisini daha fazla açar; iman azaldıkça ise açılma eksik olur. Tam bir şek ve şüphe içinde olan kimseye ise söz konusu hakikat kendini bütünüyle örter.

Bu açıklamalarının ardından Tâhâ Abdurrahman şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır:

Şu ortaya çıkmıştır ki söz konusu modernistlerin tatbik ettikleri tarzda bir Kur'an okuması, yenilenme olgusunun Batı toplumundaki ürününün açık bir taklididir, bu sebeple de muhtelif metodik felâketlere mâruz kalmıştır. Modernist okuyucuların özgünlüğünün, Kur'an'a, daha önceden tatbik edilmemiş yöntemleri ve teorileri tatbik etmiş olmalarında kendini

gösterdiği söylenemez. Çünkü bizler bu tatbikin, mekanik bir uyarlanmanın ötesine geçmediği kanaatindeyiz. Hal şu ki uyarlanmanın olduğu yerde asla bir özgünlükten bahsedilemez. Aksine gerçekleştirdikleri taklit, onların okumalarını modernite öncesi döneme irca etmektedir ki bu da vesayet dönemi olup modernite bizzat buna karşı çıkmıştır. Kezâ bu kimseler, kendilerini, gönüllü olarak modernitenin faillerinin kültürel vesayeti altına sokmaya rıza göstermişlerdir. Dolayısıyla gerçekleştirdikleri okumalar, bizâtihi yenilenme ruhunun gereği olarak reşitlerin gerçekleştirdiği okumalardan olmayıp rüştünü tamamlayamamış kimselere ait okumalardan ibarettir.⁸⁸

4. Özgün Yenilikçi Okuma

Taklitçi modernist okumaları bu şekilde eleştiren ve yenilenmeden bahsedebilmek için vesayetten kurtulmak ve özgünleşmek gerektigine işaret eden Tâhâ Abdurrahman, gelinen bu noktada şu soruya cevap aranması gerektiği kanaatindedir: "Kur'anı yorumlarken özgünlüğü nasıl tahakkuk ettireceğiz?" Ona göre bu soruyu cevaplamada şu iki tarihî hakikat esas alınmalıdır: 1. Kur'an'a yönelik yeni bir yorumlama faaliyeti içine girmeksizin Müslümanlar'ın yenilenme etkinliğine dahil olması asla mümkün değildir. Zira İslâm ümmeti, varoluşunu ve tarihini Kur'an'a borçludur. Bu varoluş ve tarih, Kur'an'ın, Hz. Peygamber tarafından beyan edilmesiyle başlamış ve bu nebevî beyan, "ilk İslâmî yenilenme fiilini" başlatmıştır. Söz konusu varoluşun yeniden başlaması ve ümmetin tarihî yürüyüşüne devam etmesi, dolayısıyla ikinci İslâmî yenilenme fiilinin başlaması, ancak mezkûr nebevî okuma ile irtibatı yenileyebilecek bir başka okumanın ortaya konmasıyla gerçekleşecektir. Pek tabi bu yeni okuma, içinde bulunduğu asırın tazammun ettiği özgün enerjinin geleceğe aktarılmasına muktedir bir okuma olmak durumundadır. 2. Batı toplumunda modernite olgusu, bilindiği üzere, Kilise'ye bağlı kurumlara karşı koyma üzerine kaim olmuştur. Çünkü bu kurumlar, din üzerinde vesayet tesis etmeye kalkmışlardır, buradan hareketle de mânevîyat, kültür ve siyasetin tamamı üzerinde bir vesayet oluşturma yoluna gitmişlerdir. Bu durum, toplumu paramparça edecek nitelikte uzun dinî savaşlara sebebiyet vermiştir. Bütün bunlar, insanı ve aklını hür kılma, kutsal adına yürütülen savaşların yol açacağı âfeti bertaraf etme yönünde faaliyete geçme şeklinde bir çağrıya vücut vermiştir.⁸⁹ Tâhâ Abdurrahman'a göre bu iki tarihî hakikatten söyle bir sonuç çıkmaktadır:

88 *Rûhu'l-hadâse*, s. 192-93.

89 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 193-94.

İslâmî yenilenmenin içeriği, Batılı yenilenmenin içeriğine taban tabana zittir. Bu şu anlama gelir: Mezkûr ikinci tarihî hakikatin gereği olarak şu ortaya çıkmıştır ki Batılı yenilenme faaliyeti, dinle çatışma temeli üzerine kuruludur ki bu durum, bu faaliyetin görünüm kazandığı özgünlüğün, ‘kopuk özgünlük’ kabilinden olmasını sağlamaktadır. Buna karşın ilk tarihî hakikatin gereği olarak şu ortaya çıkmıştır ki, İslâmî yenilenme faaliyeti, ilk nebevî dönemi itibarıyle olsun, ikinci özgün dönemi itibarıyle olsun, sadece ve sadece dinle karşılıklı sahaklı ilişki temeli üzerine kurulu olacaktır. Böylece onun görünüm kazandığı bu faaliyet, ‘mevsûl özgünlük’ kabilinden olacaktır. Bu durum sabit olduğuna göre, artık taklitçi okuma yapanların işledikleri hatanın büyülüğu ortaya çıkmıştır... Onların böyle bir hata işlemesinin sebebi, dinle ilişkiyi koparmayı zorunlu kılan Batılı yenilenme faaliyetini taklit etmeleridir. Oysa düşündüklerinin aksine yapmaları gereken şey, dinle müspet bir ilişki içerisinde olmayı dikkate almaları, bunu da Müslümanlar’ın sahip olduğu özgün enerjiyi kinetik hale getirmeye muktedir kılacak şekilde yapmalarıdır. Zira Müslüman kimsenin üretim ve özgünlük melekeleri, gönlünde taşıdığı iman kuvveti ölçüünde hazır hale gelir. Onların yapması gereken bir diğer şey ise, yenilenme faaliyetinin temel unsurlarına, söz konusu dinî ilişki ışığı altında müracaatta bulunmalarıdır.⁹⁰

4.1. Kur'an Yorumunda Gerekli Olan Özgünlüğün Şartları

Tâhâ Abdurrahman'a göre buraya kadar anlatılanlar göstermektedir ki gerçekleştirecek Kur'an yorumu, şu iki şartı taşımalıdır ve bu şartlar tâhakkuk etmeksizin yapılan yorumlama, gerçek mânada özgün yenilikçi bir yorumlama olmayacağıdır: Bu şartlardan ilki “Kur'an ile olumlu bir dinî ilişkinin kurulmasına özen göstermek”tir; diğeri ise “(Batıdan) transfer edilen yenilenme eyleminin, özgün bir yapıya kavuşturulmasıdır.” Dolayısıyla Tâhâ Abdurrahman'a göre yenilenme eyleminin yinelenmesi, Batılı modelde olduğu gibi dinle çatışma içeresine girmekle değil, dinle sahaklı ve olumlu bir ilişki kurmakla gerçekleşecektir. Bunun için de modernist okumanın takip ettiği planların esas aldığı “eleştirel hedef”in yapısını değiştirmek gerekecektir. Şöyledi ki, taklitçi modernist okumada “eleştirel hedef” yıkıcı bir yapıya sahiptir ve belli bir itikadî kabulün ortadan kaldırılmasını hedeflemektedir. İşte özgün yenilikçi eylem, bu yıkıcı hedefin yerine, yapıçı bir hedefin konmasıyla gerçekleşecektir. Bir başka ifadeyle, taklitçi modernist okumaların muayyen bir kabulü ortadan kaldırmayı amaç edinmesine karşın, özgün yenilikçi okuma muayyen bir değeri temin etmeyi amaç edinecektir. Dolayısıyla özgün

90 Rûhu'l-hadâse, s. 194.

okumada yapıcı olma vasfi, yıkıcı olma vasfinin önünde gelir. Oysa taklitçi okumada durum tersine olup yıkıcı olma vasfi her daim onde gelmektedir.⁹¹

4.2. Geçmişle Bağını Devam Ettiren Türde Bir Özgünlüğe Sahip Yenilikçi Yorumun İzleyeceği Planlar

Tâhâ Abdurrahman gelinen bu noktada, önerdiği yenilikçi yorumun takdimine geçmektedir. Ona göre bir defa yenilikçi yorum, özgün olmalıdır. Ama buradaki özgünlük, daha önce de geçtiği üzere, geçmişle bağlı sürdürden türde bir özgünlük olacaktır.⁹² Yürüttülecek özgün ve yenilikçi okumanın izleyeceği planlar, taklitçi-modernist okumanın izlediği planlarla ismen aynıdır; fakat nitelik ve içerik olarak farklıdır. Bu iki okuma arasındaki en temel fark, ilkinin “taklitçi” olmasına karşın, ikincinin “özgünlükçü” olmasıdır. Buna göre “özgün yenilikçi okuma”nın takip edeceği planlar da şu şekilde olacaktr: “Özgün beşerileştirme planı”, “özgün aklileştirme planı”, “özgün tarıhselleştirme planı”.

4.2.1. Özgün Beşerileştirme Planı

Tâhâ Abdurrahman'ın “Kur'an âyetlerini ilâhî konumdan beşerî konuma nakletmekten ibaret olup, amacı insanı saygın kılmaktır”⁹³ şeklinde tarif ettiği bu plan, ona göre, modernistlerin esas aldığı beşerileştirme planında olduğu gibi “kutsallığın yok edilmesini” değil, “insanın yükseltilmesini ve saygın kılınmasını” amaçlamaktadır. İnsanın saygın kılınması ise -başa bireyin veya egonun kutsanması olmak üzere- yerince olmayan bütün kutsamaların ilgasını içerir. Ona göre bu tarz bir beşerileştirmenin temel nitelikleri şunlardır:

i. Kur'anın bizzat kendisi, genel olarak bütün insanlığa yönelik bir hitap olmakla birlikte, insanı bir dil olan Arap diliyle ve insanların karşılıklı konuşmalarında esas alındıkları üslup doğrultusunda inmiş bir vahiy olduğunu açıkça ifade etmektedir. Bu durumda vahiy, gerek muhataplara aktarım şekli, gerekse dile dökülmesi itibariyle insanılık vasfi kazanmış ve hiçbir dilin, keyfiyetini aktaramayacağı ve ifade edemeyeceği ilâhîlik vasfinin dışına çıkmıştır.⁹⁴

91 Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 194-95. Tâhâ Abdurrahman bu bağlamda “Hedef itikadî oldu, oysa modernite eyleminde olması gereken, hedefin itikadî değil intikâdî/eleştirel olmasıdır” şeklinde bir itiraz ileri sürelemeyeceğini belirtmiş ve bunu üç gerekçe ile izaha çalışmıştır. Bu gerekçeler için bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 195-96.

92 Ona göre bu planlardan her biri “Kur'an'la etkin bir dinî etkileşim içinde olma”yı ve “yenilikçi özgün eylemin devamını sağlama”yı tahakkuk ettirmeye çalışmalıdır.

93 *Rûhu'l-hadâse*, s. 197.

94 *Rûhu'l-hadâse*, s. 197.

ii. İnsanın saygınığını geri kazanması, kendisini Allah'ın otoritesinden çekip çıkarmasıyla değil, aksine sadece Allah'ın iradesine rıza göstermesiyle olur. Çünkü saygının devamlılığını ve kemal bulmasını garantileyenek olan Allah'tır. Öte yandan Allah, insanın, yalnızca kendisini ilgilendiren işleri yerine getiren biri olmasını değil, bunun da ötesinde bu âlemi ilgilendiren işleri düzenlemeye Allah'a halifelik etmesini de murat etmiştir. Allah'ın halifesi olan insanın, saygılıkta nihaî noktaya vasil olacağı şüphesizdir. Buna göre özgün beşerileştirme planı, insanın yaratıcısıyla irtibatının geri dönmesini sağlayacaktır. Bu, insanın konumunu yükselten, saygınığını gerçek kılan bir irtibat olup böyle bir irtibatı, insanı Tanrı'nın konumuna yükseltme iddiası içinde olan taklitçi beşerileştirmenin temin etmesi asla söz konusu olamaz. Çünkü insan için, Tanrı'nın konumuna yükselmekten asla bahsedilemez.⁹⁵

iii. Özgün beşerileştirme planı, diğerinin yaptığı gibi Kur'an nassından kutsallığı kaldırırmakla uğraşmayacak, dolayısıyla da geçmişle bağı kopuk bir özgünlüğü ürün vermeyecektir. Onun ilgilendiği tek şey vardır o da Kur'an'da insanın hangi yönlerden saygın kılındığının beyanıdır.⁹⁶

Tâhâ Abdurrahman'a göre bütün bu özellikler, özgün beşerileştirme planında insana olan ilginin, taklitçi beşerileştirme planındaki ilgiden daha fazla olduğunu açıkça gösterir. Şöyledir ki, taklitçi beşerileştirme, insanın asaletine zarar vereceği düşünülen şeylerin defini üstlenirken, özgün beşerileştirme bu asalete fayda sağlayacak şeylerin teminini üstlenmektedir. Böyle bir asaletin temini tahakkuk ettiğinde, bu asalete zarar verecek nitelikteki abartılı kutsallık anlayışı devre dışı kalacaktır. Tâhâ Abdurrahman bazı kimselerin, Kur'an'a ve Hz. Peygamber'in sözlerine gösterdikleri tazime benzer şekilde, kadim âlimlerin ve müfessirlerin kimi içtihat ve söylemlerini tazime gitmelerini, sözünü ettiği abartılı kutsamaya örnek göstermeyeceğidir. Tâhâ Abdurrahman'a göre bu durum "özgün beşerileştirmenin yenilenmeye dahil olusunun, taklitçi beşerileştirmeden daha ileri düzeyde olduğu" anlamına gelir.⁹⁷

Göründüğü üzere, Tâhâ Abdurrahman'a göre özgün beşerileştirme planı hem Kur'an nassında geçen ve insanın saygın kılınmasını sağlayan olguların hem de bu saygılılığın sebep ve mertebelerinin keşfine, bu keşfi yaparken de âyetlerden "insanın halife kılınması" ilkesini ispat edecek delillerin istihracına

95 *Rûhu'l-hadâse*, s. 197-98.

96 *Rûhu'l-hadâse*, s. 198.

97 *Rûhu'l-hadâse*, s. 198.

çalışacaktır.⁹⁸ Çünkü kişinin kendisini Allah'ın yeryüzündeki halifesini olarak konumlandırması, ona halifelik görevini hakkıyla yerine getirme şurunu ve-recektir. Bu şururla hareket eden insan özgünlüğe yönellecek ve bunu da Allah ile irtibatını koparmadan yürütecektir. Saygınlığını Allah'ın halifesi olusundan alan kişi, başka varlıklara kutsiyet atfetme şeklinde Allah ile irtibatını zedeleyeceğin uygulamalardan da kaçınacaktır. Oysa Batı tipi yenilenmenin gündemine girmiş olan taklitçi planda insan, Allah ile irtibatını zayıflatmıştır. Asaletini elde edeceği kaynakla ilişiği zayıfladığı için de özgünlüğe yönelme gücünü kaybetmiştir.

Tâhâ Abdurrahman'a göre taklitçi beşerileştirmenin Kur'an nassı ile beşerî naslar arasında, Kur'an nassının kutsiyetini bertaraf etmeye yönelik olarak tesis ettiği dilsel benzerlik de böylece hükümsüz kalır. Şöyled ki, taklitçi beşerileştirme Kur'an nassı ile sair naslar arasındaki benzerliği, metinsel özellikler itibarıyle görülen benzerlik üzerine tesis etmiştir. Beşerî metinlerin başına gelen –söz gelimi- farklı tevillere, muhtelif analizlere, hatta çelişik çatırmılara konu olma gibi hususların, içerdeği kapalı ifadeler sebebiyle, Kur'an nassının başına da gelmesinden hareketle Kur'an'ın sair naslardan bir farkının bulunmadığını belirtmiştir. Oysa Kur'an âyetlerinde asıl olan onların ibareleri değil, o ibarenin tazammun ettiği ve muhataba aktarılması gereken içerikleridir. Bu içeriklerin büyük bölümü de akaitle ilgildir. Zira Kur'an'da hiçbir âyet yoktur ki, akaitle ilgili olarak yerine getirilmesi istenen bir hususu içermesin. Durum böyle olduğuna göre, Kur'an nassı ile sair naslar arasındaki dilsel benzerliğin ve farklılığın boyutunun tespitinde esas alınması gereken ölçüt, kaçınılmaz olarak, metinlerin sahip olduğu ifade şekilleri ve sıradan içerikleri değil, inançla/akideyle ilgili içerikleri olacaktır. Bu açıdan bakıldığından Kur'an'ın gerçeklestirdiği türde bir akîdevî teşvikî meydana getirecek ve bunu sürekli olarak yapacak bir başka kelâm bulunmamaktadır. Kur'an'ın tevhid anlayışına yaptığı vurguda bu teşvikin boyutunu görmek mümkündür.⁹⁹

4.2.2. Özgün Aklileştirme Planı

Tâhâ Abdurrahman bu planı “aklin alanını genişletme amacıyla matuf olarak, modern yöntem ve teorilerin sağladığı bütün araştırma ve inceleme araçlarını kullanmak suretiyle Kur'an âyetlerini ele almaktır”¹⁰⁰ şeklinde tarif etmiş ve amacının, modernistlerin esas aldığı aklileştirme planında olduğu gibi “gaybılığın iptali” değil, “aklin alanını genişletmek” olduğunu belirtmiştir.

98 *Rûhu'l-hadâse*, s. 198.

99 *Rûhu'l-hadâse*, s. 199.

100 *Rûhu'l-hadâse*, s. 199.

Ona göre pek tabi ki aklın alanının genişletilmesi, haricî dünyaya ait muayyen olgulara ilişkin bilgiye gaybılık atfedilmesi gibi kimi yersiz kabullerin ilgasını da içerecektir.¹⁰¹

Tâhâ Abdurrahman, önerdiği bu planın temel özellikleri ile ilgili olarak şu hususlara işaret etmiştir:

i. Kur'an ayetlerini bilimsel olarak ele almak, bu âyetlere dinî açıdan yaklaşmayı engellemez. Zira burada, taklitçi aklileştirme planında olduğu gibi, modern yöntem ve teorilerin tatbik edilmesinde uyarlamaya gidilmemektedir. Öte yandan bu durumda Kur'anî söyleme has aklı¹⁰² mümeyyiz kılan kimi özelliklerin keşfi de mümkün olabilmektedir.¹⁰³

ii. Bilimsel yaklaşım, yenilenme etkinliğine halel getirmez. Çünkü böylece akıl yeniden aydınlığa kavuşur. Özgün aklileştirme, aklın aydınlığını kazanmasını, taklitçi aklileştirmede olduğu gibi gayb âleminden bütünüyle el etek çekerek değil, olaylara ilişkin nesnel sebeplerin yanı sıra, insana ait değerlisel yönelimlerin sırlarını da idrake muktedir olmasını sağlayacak şekilde aklın ufuklarını genişletecek gerçekleştirir. Dahası, alanı genişletilmiş akıl, yenilikçi uygulamanın terakkisine de katkıda bulunacaktır. Zira o, yenilenmeyi salt maddeye dayalı bir devreden, maddî olana mânevî olanın eşlik ettiği bir devreye aktaracak; böylece de yenilenmeyi, önceki uygulamaların mâruz kaldığı hatalardan kurtaracaktır.¹⁰⁴

iii. Bu tarz bir yaklaşım, geçmişe bağlı bir özgünlüğün hayatı geçirilmesini de sağlar. Bu durumda özgün aklileştirme planı, taklitçi aklileştirmenin yaptığı gibi, Kur'an nassından gaybılığın bertaraf edilmesiyle değil, aklın alanının genişletilmesini sağlayacak yönlerin beyanıyla hemhal olur. Aklın alanının genişletilmesi, beserî varoluşun üzerine kurulu bulunduğu ve dinî metinlerin emirde bulunduğu değerlerin idraki için şarttır. Bu durum gerçek anlamda geçmişle bağlı devam eden bir özgünlüğün tahakkukunu sağlayacaktır.¹⁰⁵

Tâhâ Abdurrahman'a göre bu mülâhazalar göstermektedir ki, özgün aklileştirme planında kendini gösteren "akla ilgi atfetme", modernistlerin esas aldığı aklileştirmede görülen ilgiden çok daha fazladır. Zira modernistlerin planı rasyonalist düşünceye zarar verdiği düşünülen şeylerin -yani gaypçılığın- devre dışı bırakılmasıyla hemhal olmakta iken, özgün

101 *Rûhu'l-hadâse*, s. 199.

102 Tâhâ Abdurrahman'a göre bu "alet"e endeksli bir akıl değil, "âyet"e endeksli bir akıldır, "nesep" odaklı bir akıl değil, "değer" odaklı bir akıldır. Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 200.

103 *Rûhu'l-hadâse*, s. 200.

104 *Rûhu'l-hadâse*, s. 200.

105 *Rûhu'l-hadâse*, s. 200-1.

aklileştirmeye, bu düşünmeye fayda sağlayan şeylerin temini ile ilgilenmektedir. Akılçıl bir fikrin temini gerçekleştiğinde, aşırı gaypcılığın zararları kaçınılmaz olarak devre dışı kalacaktır.¹⁰⁶ Tâhâ Abdurrahman'a göre bütün bunlar özgün aklileştirmenin, yenilenme etkinliğine, diğerinden daha fazla dahil olduğunu gösterir.¹⁰⁷ Böylece özgün aklileştirmeye planına bağlı olarak uygulanan sistematik işlemler, hangi âyetlerde aklın alanının genişletilmesine göndermede bulunulduğu, hangi âyetlerde aklileştirmenin mevzubahis edildiği ve hangi ölçüde bir aklileştirmenin muteber görüldüğü hususlarının tespitine çalışacaktır. Bu tespiti yaparken de âyetlerin çağrıda bulunduğu “tedebbur ilkesini” onaylayacak muhtelif delillerin istihracına gayret edecektir.¹⁰⁸ Tâhâ Abdurrahman'a göre bu tespit ve istihraç, taklitçi aklileştirmenin, Kur'an nassı ile diğer dinî naslar arasında ikame ettiği benzerliği hükümsüz kılacaktır. Bu hükümsüz kılma ise iki açıdan gerçekleşecektir: 1. Tevhidi esas alan dinî nassın içeriği akıl ile putperestliği esas alan bir nassın tazammun ettiği akıl arasında görmezden gelinemeyecek bir fark vardır. Zira tevhide dayalı akıl, maddî olanı esas alan akıldan daha üst bir mertebede olup bu üstünlüğün boyutu semavî dinlere göre değişir. Kezâ putperestliği esas alan akıl da maddî olanı esas alan akıldan daha aşağı mertebede olup bu aşağılığın ölçüsü de gayri semavî dinler arasında farklılık arzeder. Buna göre tevhide dayalı nassın içeriği ibadetler ile kıssalar, putperestlige dayalı nassın içerdiklerinden farklı olmak zorundadır. Zira ibadetler ve kıssalar, ilkinde üst biraklı faaliyete geçirmenin aracını temsil etmekte iken, ikincide daha düşük biraklı faaliyete geçirmeyi temsil etmektedir. 2. Semavî-dinî metinlerin tek bir vahyin görünümleri olduğunu, her bir görünümün, kendinden önceğini tasdik ettiğini ve ona nezarette bulduğunu kabul ettiğimizde, Kur'an nassının vahyin önceki görünümlerinin tamamı üzerinde hükümrân (mûheymin) olması gereklidir ki bu durum Kur'an'ın akla vurgu bakımından onlardan üstün olmasını sağlar. Nitekim gerek sihirle hemhal olmak, mitolojiye saplanmak gibi akla mugayır şeyleri inkâr, gerekse aklı daha mantıklı olana doğru yönlendirme noktasında Kur'an'ın ulaşlığı noktaya ulaşan hiçbir semavî metin yoktur. Bu durum Kur'an'daki akılı yönelişin daha üstün olduğunu bir kanıtidır.¹⁰⁹

106 Tâhâ Abdurrahman, aşırı gaypcılığa örnek olarak şu değerlendirmeyi gösterir: “Müstakbele ait bütün hadiseler gaybe dahil olup, insanın, onların herhangi bir bölümünü ihata etmesi imkânsızdır. Ancak Allah insana, bilmeyi tasavvur edemeyeceği şeyleri bildirmiştir, bildirmeye de devam etmektedir.” Bk. *Rûhu'l-hadâse*, s. 201.

107 *Rûhu'l-hadâse*, s. 201.

108 *Rûhu'l-hadâse*, s. 201.

109 *Rûhu'l-hadâse*, s. 201-2.

4.2.3. Özgün Tarihselleştirme Planı

Tâhâ Abdurrahman'a göre "Ahlâkın kökleşmesini sağlamak amacıyla Kur'an âyetlerini, ait oldukları çevre, dönem ve bağamlara irca etmektir"¹¹⁰ şeklinde tarif edilebilecek olan özgün tarihselleştirme planı, modernistlerin tarihselleştirme planındaki gibi, Kur'an naslarının "hükümselliğini/normatifliğini geçersiz kılmayı" değil, "ahlâkî kökleştirmeyi" amaçlamaktadır. Ahlâkın kökleştirilmesi ise, başta temel insanî değerlere zarar veren statik normatiflikler olmak üzere, yerli yerince olmayan bütün normatifliklerin devre dışı bırakılmasını gerektirir.¹¹¹

Tâhâ Abdurrahman, önerdiği bu planla ilgili olarak şu mülâhazalarda bulunmaktadır:

i. Kur'anı muayyen bir şart ve bağlamla irtibatlı kılmak, hiçbir biçimde Kur'an'a dinî bir perspektiften yaklaşmaya halel getirmez. Çünkü Kur'an âyetlerinin vârit olduğu özel şartlar ve bağamlar, âyetlerin taşıdığı makâsid ve değerlerin model niteliğindeki ilk tahakkukudur. Bundan çıkan sonuç şudur: Şartlar ve bağamlar yenilendikçe gerek bu değerler, gerekse onlara olan iman yenilenir. Böylece Kur'an âyetlerinin sahip olduğu değerlerin muhtelif hallerde ve devirlerde korunması yoluyla Kur'an âyetleri korunmuş olur.¹¹²

ii. Âyetleri, içinde vücut buldukları şartlara ve bağamlara dayandırmak, yenilenme faaliyetine de halel getirmez. Çünkü yeniden yenilenme esaslı bir uygulamaya gidilirken, bu, modernist planda olduğu gibi Kur'an nassının kuralsallığının devre dışı bırakılmasıyla değil, söyle bir yaklaşımın esas alınmasıyla gerçekleştirilebilir: Ahkâm âyeti, yalnızca içерdiği teşrîin zâhirî yönü itibariyle değil, bu teşrîin hedefi olan "davranışın ahlâkîleştirilmesi" yönüyle de ele alınmalıdır. Çünkü ahkâm âyeti iki yöne sahiptir: Normatif yön ve ahlâkî yön. Haddizatında normatif yön de ahlâkî yön tâbi olmaktadır. Bu durumda hükümler, sonuç verdikleri ahlâka göre değerlendirilirler.¹¹³

iii. Âyetleri içinde doğdukları şartlarla ve bağamlarla irtibatlandırmak, geçmişle bağı olan özgünlüğü hayatı geçirmeye götürür. Bu tarz bir özgünlük ise, modernist planda olduğu gibi, Kur'an âyetlerinin kuralsallığına son vermekle değil, âyetlerin içерdiği ahlâkın kökleşmesini sağlamayı mümkün

110 *Rûhu'l-hadâse*, s. 202.

111 *Rûhu'l-hadâse*, s. 202.

112 *Rûhu'l-hadâse*, s. 202-3.

113 *Rûhu'l-hadâse*, s. 203. Tâhâ Abdurrahman bu bağlamda şunun da vurgulanması gerekteği kanaatindedir: "İslâm'da ahlâk, genel kabulün aksine, terkinde bir zarar olmayan ve terk edenin üzerine de bir günah terettüp etmeyen mükemmellikler/kemâlât olmayıp sadece ve sadece terkine bağlı olarak insanın alçaldığı, olmamasına bağlı olarak da hayatın düzeninin bozulduğu zorunluluklardır."

kılacak hususların beyanıyla ilgilenir. Hz. Muhammed'in bi'setinin ilk gayesi de haddizatında ahlâkin kökleşmesini sağlamaktır. Durum böyle olduğundandır ki âyetleri, vücut buldukları şart ve bağlamlara dayandırmak, kaçınılmaz olarak, geçmişle bağı olan bir özgünlüğü ele verecektir.¹¹⁴

Tâhâ Abdurrahman'a göre bu mülâhazalar göstermektedir ki, özgün tarihselleştirme planı, hayatın gidişatıyla, taklitçi tarihselleştirme planından daha fazla ilgilenmektedir. Zira taklitçi tarihselleştirme planı, tutum ve davranışa zarar verdiği düşünülen şeyin defi ile ilgilenirken, özgün tarihselleştirme, tutum ve davranışlara katkı sağlayan şeyin temini ile ilgilenmektedir. Ahlâkî davranışın temini gerçekleştiğinde, kaçınılmaz olarak, ona zarar veren statik/katı hükümler kendiliğinden devre dışı kalacaktır. Tâhâ Abdurrahman'a göre bazı kimselerin gerek kölelik gerekse müşriklerle ilişkiler hakkındaki hükümlere bağlanmalarında, bu tarz devre dışı kalmış bir normatiflik göze çarpmaktadır.¹¹⁵

Bütün bunların özgün tarihselleştirmenin, yenilenme etkinliğine, taklitçi tarihselleştirmeden daha fazla dahil olduğuna delâlet ettiğini düşünen Tâhâ Abdurrahman'a göre, özgün tarihselleştirme planında kendini gösteren metodik işlemler, Kur'an âyetlerinin tazammun ettiği ahlâklaşmanın ne ile sağlanacağını, hangi âyetlerde bu hususlara işaret edildiğini, ahlâklaşma örneklerinin neler olduğunu ve hangi derecelerinin bulunduğu gözler önüne sermeyi üstlenecek; bunu yaparken de âyetlerden, onların teşvikte bulunduğu “ibret alma ilkesi”nin ispatına imkân verecek muhtelif delilleri çıkarmaya çalışacaktır.¹¹⁶

Tâhâ Abdurrahman'a göre, taklitçi tarihselciliğin Kur'an metni ile tarihî metinler arasında kurduğu tarihsel benzerlik de böylece geçerliliğini yitirir. Zira Kur'an metni hiçbir metne nasip olmayacak bir tarihsel konuma sahiptir. Çünkü o, son dinî metindir. Son metnin hitap dönemi, nüzûl döneminin ötesine kadar uzanır; hatta onun ortaya çıktığı zamanı takip eden bütün zamanlar, bu anlamda, onun hitap dönemi olmaktadır. Bu sebepledir ki Kur'an âyetlerinde geçmişin izlerini değil, yalnızca geleceğin izlerini aramamız gerekecektir. Böylece geleceğe ait bu izlerden, gelecek hayata dair yol

114 *Rûhu'l-hadâse*, s. 203.

115 *Rûhu'l-hadâse*, s. 203-4.

116 Tâhâ Abdurrahman'a göre, bu yönde bir ispat ise şu sorulara verilecek cevapta kendisini daha da net ele verecektir: Âyetlerde zikri geçen tarihî hadiseler, nasıl oluyor da salt nesnel sebeplere bağlı olaylar değil de özel makâsid ve değerlerin hayatı geçirilmesine gündemli kılınmış olaylar olmaktadır ve böylece bu olaylar kevnî alâmetler konumuna geçmektedir? Kezâ bu alâmetlere eşlik eden değerler, nasıl olup da insan için birtakım öğütleri şekillendirmektedir ve bu öğütlerle amel etmek de insanın davranış biçiminin, hatta hayatının akışının değişmesine yol açmaktadır?

işaretleri çıkarılabilir; bu yapılrken de geleceğin tarihselliği yakalanabilir. Kezâ Kur'an'ın kendine has yüce mânevî ahlâkî değerleri vardır. Zamanın ilerlemesi, olayların değişmesine yol açsa da, bu değerlerde herhangi bir değişikliğe yol açamaz. Dolayısıyla bu değerlere tutunmak, olayların, alması gereken yönü almasına sebep teşkil eder. Bu göstermektedir ki tarihi yenileme itibarıyle Kur'an nassının eşî benzeri bulunmamaktadır.¹¹⁷

Özgün yenilikçi bir Kur'an yorumunun nasıl olacağı ve hangi planları izleyeceği ile ilgili bu açıklamalarının ardından, Tâhâ Abdurrahman ulaştığı sonuçları şu şekilde özetlemektedir:¹¹⁸

1. Müslümanlar'ın yenilenmeye tutunabilmeleri için geçmeleri gereken iki yoldan biri, Kur'anı yeniden tefsire tâbi tutmak, bir başka ifadeyle Kur'anı yeni bir okumaya tâbi kılmaktır. Bu ise bazı modernist okumaların izlediği gibi “geçmişle bağı kopuk bir özgünlüğü” değil, yenilenme ruhunun İslâmî uygulamasını ayrıcalıklı kılan “geçmişle bağı devam eden özgünlüğü” tatbik koymak suretiyle gerçekleşecektir.

2. Geçmişle bağı kopuk bir özgünlüğü esas alan okumalar, esas itibarıyle, Kur'an âyetlerine eleştiriyi tatbik etme arzusu içinde olmuşlar ve bu noktada şu üç planı takip etmişlerdir: “Beşerileştirme planı”, “aklîleştirme planı” ve “tarihselleştirme planı”. Beşerileştirme planının belirgin vasfi, Kur'an âyetlerini ilâhî konumdan beşerî konuma indirmektedir. Âyetlerin kutsallığını ilga etmeyi hedefleyen bu plan, Kur'an ile beşerî metinler arasında dilsel benzerliğin var olduğu yönünde bir kabule gitmiştir. Aklîleştirme planının en belirgin vasfi, Kur'an âyetlerine modern yöntem ve teorilerin tamamını tatbik etmektir. Kur'an âyetlerinden gaybılık vasfinı kaldırmayı hedefleyen bu plan, Kur'an ile diğer dinî metinler arasında dinî bir benzerliğin varlığının kabulüne gitmiştir. Tarihselleştirme planının en belirgin özelliği ise Kur'an âyetlerini içinde vücut buldukları şartlarla ve muhtelif bağlamlarla irtibatlandırmaktır. Bununla âyetlerin normatifliğini devre dışı bırakmayı hedefleyen bu plan, Kur'an ile sair metinler arasında, tarihsel olma bakımından bir benzerliğin var olduğunu kabulü yoluna gitmiştir.

3. Mevcut modernist okumaların taklitçi yorumlar olarak tavsiî mümkündür. Çünkü onlar bütün oluşturucu unsurlarını, modernite-din çekişmesinden almışlardır. Söz konusu çekişme ise sonuçta teoloji, vahiy ve âhirete müteallik değerlerle amel etmeyi terketmeye, bunların yerine hümanist, rasionalist ve seküler değerlere tutunmaya müncер olmuştur.

117 *Rûhu'l-hadâse*, s. 204.

118 *Rûhu'l-hadâse*, s. 205-6.

4. Kur'anı yenilikçi bir okumaya tâbi tutma isteği, zorunlu bir istektir. Ancak bu, gerçek anlamda özgün bir okuma olmak durumundadır. Bir özgünlük, geçmişle bağıını sürdürmediği sürece, asla hakiki özgünlük addedilemez. Dolayısıyla tefsir ve kültür geleneğimizin vasıtalarına tutunmadığı sürece bir özgünlüğün “bağlı bir özgünlük” olması mümkün değildir.

Tâhâ Abdurrahman'a göre, özgün okuma ile taklitçi okuma arasında bazı unsurlar itibariyle bir örtüşme olsa da, bu iki okuma tarzı diğer hususlar itibariyle birbirinden ayrılmaktadır. Şöyled ki özgün okuma ile taklitçi okuma “düzenleyici vasıtaları” itibariyle örtüşmekte iken, “eleştirel hedefleri” itibariyle ayrılmaktadır. Zira özgün okuma “kutsallığın bertaraf edilmesi” yerine, “insanın saygın kılınması”ni; “gaypcılığın bertaraf edilmesi” yerine, “aklin alanının genişletilmesi”ni; “nasların hükümselliğinin ilgasi” yerine de “ahlâkin kökleştirilmesi”ni hedeflemektedir. Bu hedeflerin tutturulması durumunda şu husule gelecektir: İnsanın saygınlığı, ilâhî olanı temsil mertebesine yükselecek; olayların idraki, değerlerin idraki mertebesine taşınacak, hüküm/kural kavramı ahlâk kavramı mertebesine terfi edecektir. Bunun sonucunda ise modernist okumanın Kur'an metni ile diğer metinler arasında tesis ettiği üç benzerlik ortadan kalkacaktır. Kur'an'ın inançla ilgili içeriği itibariyle özel oluşu, onunla diğer metinler arasında dilsel bakımından bir benzerlik kurulmasını geçersiz kılacek; aklî yönelişi itibariyle özel oluşu, onunla diğer metinler arasında dinî olma bakımından benzerlik kurulmasını hükümsüz kılacek; tarihsel bakımından sahip olduğu özel durumu da, onunla diğer metinler arasında tarihsel olma itibariyle bir benzerlik kurulmasına imkân vermeyecektir.¹¹⁹

Hü'lâsa Tâhâ Abdurrahman, beşerileştirme, aklîleştirme ve tarihselleştirme projelerinin isim planında “modernist” diye eleştirdiği düşünürlerle fikir birliği içindedir. Onlardan ayrıldığı tek nokta, bu projelerin içinin nasıl doldurulacağıdır. Ona göre modernistler gelenekle ilişkisiyi kesmiş ve salt Batı'yı taklit yoluna gitmişken, kendisi hem geleneği hem Batı'yı hiçbir şekilde taklide gitmemiş, bunun yerine her ikisiyle de sağlıklı bir ilişki kurmuştur. Bu yönüyle modernistlerden ayrıldığı kadar, gelenekçilerden de ayrılmıştır. Biz bu yazımızda Tâhâ Abdurrahman'ın, önerdiği yenilikçi okumanın ittisal ve özgünlük taşıdığı yönündeki iddiasının aktarımıyla yetiniyor, bu iddianın geçerliliğinin sorgulanmasını başka çalışmalara bırakıyoruz.

119 *Rûhu'l-hadâse*, s. 205-6.

Sonuç Yerine

Geldiğimiz bu noktada modernist Kur'an okumalarıyla ilgili olarak kısa ve özlü bir değerlendirmeye yapmanın faydalı olacağının kanaatindeyiz. Zira bu sayede Tâhâ Abdurrahman'ın modernist kategorisinde niçin sadece Muhammed Arkoun, Nasr Hâmid Ebû Zeyd ve Tayyib Tizînî'nin isimlerini zikrettiği, buna mukabil Fazlurrahman, Roger Garaudy, Hasan Hanefî ve gelenek bağlamında kendisine yönelik etraflı eleştirilerde bulunduğu Muhammed Âbid el-Câbirî'yi aynı kapsamda değerlendirmediği meselesi de az çok açıklığa kavuşmuş olacaktır. Bu çerçevede öncelikle şunu belirtmek gereklidir ki modernist Kur'an okumalarıyla ilgili kısa ve öz bir değerlendirmenin tikel meseleler üzerinden ortaya konabilmesi pek mümkün değildir. Çünkü tek tek meseleler üzerinden yapılacak bir değerlendirme, modernist yaklaşımın tümünü ele alıp bu yaklaşım arasındaki ton farklarını göstermeyi, örtükleri ve ayırtıkları noktalara işaret etmeyi, bunların tümüne yönelik, genel eleştiri bâki kalmakla birlikte, hangi yaklaşımın hangi yönüne ne tür eleştiriler yöneltildiğini zikretmeyi ve aynı zamanda bu eleştirilerle ilgili karşı görüşleri aktarmayı gerekli kılmaktadır ki bunun hakkı ancak kapsamlı ve müstakil bir çalışmada verilebilir. Dolayısıyla öz mahiyetinde bir değerlendirmenin mümkün ve mâkul yolu, modernist okumaları/yaklaşımını kendi içinde kaba tasnife tâbi tutmaktan geçmektedir. Böyle bir tasnifin de ancak modernist yaklaşımında Kur'an'la ilgili görüş ve anlayışların nereye uzandığına, bu yaklaşımında ne tür argümanlar kullanıldığına dair genel çerçeveli tespitlerle yapılabileceği kanaatindeyiz.

Modernist okumaların tasnifinde ilk olarak bu tarz bir okuma biçimini benimseyen çevrelerin Kur'an'la ilgili mahiyet sorgulamalarına ilişkin bir değerlendirmede bulunmak isabetli olabilir ve bu noktada modernistler iki kategoride ele alınabilir. İlk kategoride Kur'an'ın sadece mesajını değil, mahiyetini de sorgulayan, diğer kategoride ise Kur'an'ın mahiyetinden ziyade mesajını ve aktüel değerini tartışan modernist yaklaşım söz konusudur.

Kur'an'ın mahiyet ve mesajının sorgulanması meselesinden yola çıkıldığında Muhammed Arkoun, Ebû Zeyd ve Tizînî'nin Kur'an'ı mahiyet itibariyle tartışıkları ve Kur'an metninin aşkınlâştırılması fikrine ısrarla karşı çıktıları söylenebilir. Bu yaklaşımın mantıksal sonucu, Kur'an'ın ilâhî vahiy veya ilâhî kaynaklı bir kelâm olmasının ne anlama geldiğini ya da gerçekten böyle bir anlam içerip içermediği meselesinin tartışmaya açılmasını gerektirir. Nitekim bu isimlerin vahiy, olgu, vahiy iletişiminde Hz. Peygamber'in konumu gibi meselelerde ortaya koydukları bazı görüşlerdeki îmâ ve işaretler tam da bu noktaya işaret etmekte ve sonuçta Kur'an'ın gerçekten ilâhî bir kelâm olup olmadığı hususunda ciddi şüpheleri davet etmektedir. Zira anılan isimlerin

kabulüne göre Kur'an, ilâhî vahiyden ziyade Arap peygamberin zihinsel, kültürel birikimini ve hatta şuur altını uzanan reflekslerini yansitan bir metin görünümü arzetmektedir. Nitekim Ebû Zeyd, Kur'anın İbrâhim dinine yönelik davetini Câhiliye dönemi hanîflerinin, kabile savaşlarına bağlı olarak vuku bulan iç parçalanma ve dış düşman tehlikesine karşı Arap birligini tesis edecek temel unsurun İbrâhim dini etrafında birleşmek olduğu yönünde bir idrake sahip olmaları ve nûzûl öncesi dönemde hanîf olarak bilinen/nitelenen Hz. Peygamber'in zihninin de bu türden sorunlarla hemhal olduğu, İbrâhim dinine çağrıının işte böyle bir zeminde tahakkuk ettiği iddiasında bulunmuştur. Bu iddiasından da anlaşılacağı gibi Ebû Zeyd meseleyi vahiy ekseninde değil, Hz. Peygamber'in Araplar'ı bir araya getirme stratejisi ekseninde izaha çalışmıştır. Arkoun ise vahyin teşekkür anına odaklanmış ve bunun üzerinden vahyin tarihsel karakterini açığa çıkarmaya çalışmıştır. Ali Harb'in de ifade ettiği gibi, Arkoun'un yaptığı şey, Kur'an bağlamında soruşturmanın kapılarını ardına kadar açmaktan öte bir şey değildir ve Arkoun'un bu yöndeki sorgulamaları "Kur'an mitolojik yapıda bir hitaptır" cümlesiinde ete kemiğe bürünmüştür.¹²⁰ Kur'anın ve vahyin mahiyetini sorgulayan bu kesimin onun mesajını sorgulama yoluna gitmesi kaçınılmaz olacaktır. Dolayısıyla bu kesim, Kur'anı sorgulamaya Kur'anın mahiyetinden başlamış ve bu sorgulamayı Kur'anın mesajı üzerinde de sürdürmüştür.

Bu açıdan bakıldığına Fazlurrahman, Garaudy ve Hasan Hanefî'nin daha farklı bir yere oturdukları görülmektedir. Zira bu isimler Kur'anı tartışma konusu yaparken, mahiyet meselesini mümkün mertebe hariç tutmaya çalışmış veya bu meseleyi mihver almamışlar; daha ziyade Kur'an mesajının modern zamanlara ne söylediğinin konusuna odaklanmışlardır. Fazlurrahman'ın vahiy konusunda hâkim (Ortodoks) anlayışla bağıdaşmaz görünen bazı görüş ve değerlendirmeleri olsa da, sonuçta Kur'anı ve İslâm'ı bir Müslüman duyarlılığıyla okuma ve anlamaya çalıştığı açıktr. Fazlurrahman, vahiy konusunda Hz. Peygamber'i ön plana çıkarmış gibidir; ama yine de Kur'anı ilâhî kelâm olarak gördüğü şüphesizdir. Buna göre Kur'an, ilâhî kaynaklı olan; ama aynı zamanda mesaj itibariyle tarihîlik vasfi taşıyan bir hitap hüviyetindedir. Fazlurrahman'ın Kur'an mesajının aktüel değeriyle ilgili görüşleri Garaudy tarafından da hemen hemen aynıyla benimsendiğinden, onu Fazlurrahman'ın takipçisi olarak nitelendirmek yanlış olmasa gerektir.

Hasan Hanefî'ye gelince, Hanefî daha ziyade ilâhî vahyin realiteye bir cevap olarak geldiği hususu üzerinde durmuş; fakat onun mahiyetine dair bir soruşturma içeresine hemen hemen hiç girmediği gibi, kimi zaman

120 Ali Harb, *Nakdîn-nas* (Beyrut: el-Merkezî's-sekâfiyyül-Arabi, 2000), s. 76.

Kur'an'ın mahiyetini sorgulayan oryantalistleri de eleştirmiştir. Anlaşıldığı kadariyla Hasan Hanefî'nin temel fikir örgüsü ve hedefi, gelenek eleştirisi ve yenilenme meselesidir. Yenilenmeden kastı, dini ideolojiye dönüştürmeye çalışan, geleneksel ilimlerin malzemesini tarihle, insanla, vatanla, içinde yaşadığımız şu dünya ve gerçeklikle irtibatlı kılmaya çabalayan ve buradan hareketle de devrim niteliğinde bir dönüşüm gerçekleştirmeyi hedefleyen bir yenilenmedir. Onun *Mine'l-Akide ilâ's-sevra*, *Mine'n-Nakl ile'l-ibdâ*, *Mine'n-Nas ile'l-vâki'* başlıklı eserlerinin isimleri dahi onun tasavvur ettiği bu ideolojik dönüşümü takibe imkân vermektedir. Câbirî ise epistemolojik açıdan bir gelenek okuması yapmış ve İslâmî düşüncenin işleyiş mekanizmalarının keşfine çalışmıştır; dolayısıyla onun esas ilgisi İslâmî düşündede karşımıza çıkan çok yönlü fıkıhi yapıya vücut veren ayırmalarının tayin ve tesiti olmuştur.

Kur'an'ın mesajına yönelik soruşturma konusunda modernistlerin bennimsedikleri yaklaşım ve yöntemle ilgili olarak tarihselcilikte birleşikleri; ama tarihselciliğin anlamı, işlevi ve tatbik şeklinde kısmen ayrıştıkları görülmektedir. Şöyledir ki Arkoun, Ebû Zeyd ve ona yakın duran Tizînî'nin Kur'an analizinde esas alındıkları tarihselcilik, felsefî tarihselcilikdir. İlâhî kaynağı neredeyse tamamen devre dışı bırakma fikrini içeren bu tarz bir tarihselciliğin, Kur'an açısından son derece riskli sonuçlar doğuracağı muhakkaktır. Bu riskler Arkoun'un, tarihselliği, vahyin bütün süreçlerine tatbikinde ifadesini bulmaktadır. Fazlurrahman, Garaudy ve Hasan Hanefî ise Kur'an'ın mesajına yönelik görüş ve değerlendirmelerinde hermenötik/yorumsamacı tarihselciliği benimsemiş ve bunun üzerinden bir izaha girişmiş görünülmektedir. Haliyle onlar ilâhî kelâmi peşinen kabul etmekle birlikte, bu kelâmin içeriğini hermenötik çabaya güncellememiştir.

Mahiyet-mesaj ve yöntem üzerinden modernist söylemi kategorize etmeye yönelik bu izahlarımız ışığında, Tâhâ Abdurrahman'ın eleştirilerine bakacak olursak onun eleştirilerinin hedefinde niçin sadece Arkoun, Ebû Zeyd ve Tizînî'nin yer aldığı anlama imkânı buluruz. Anlaşıldığı kadariyla Tâhâ Abdurrahman, Kur'an'ın mahiyetini sorgulayan, Kur'an'a dair incelemelerinde felsefî tarihselcilik ve hatta "kötü tarihselcilik" (tarihsicilik) diye ifade edilen bakış açısıyla bağıdaşır bir perspektifi benimseyen modernist eğilimin Kur'an okumalarını eleştiri konusu yapmış; buna mukabil Kur'anı mahiyet değil de mesaj düzleminde sorgulayan, bunun için de daha ziyade yorumsamacı tarihselcilik denebilecek bir yaklaşım ortaya koyan Fazlurrahman, Hasan Hanefî gibi modernistleri eleştiri kapsamının dışında tutmuş görünmektedir.

Tâhâ Abdurrahman'ın Modernite ve Modernist Kur'an Yorumlarına Yönelik Eleştirisi

Bu makale Faslı çağdaş ilim adamı Tâhâ Abdurrahman'ın *Rûhu'l-hadâse* isimli eserinde ortaya koyduğu, yenilikçi bir Kur'an okumasının nasıl olması gerektiğine yönelik değerlendirmeleri ve mevcut modernist okumalara yönelttiği eleştirileri ele almaktadır. Bu yönyle müellifin *Rûhu'l-hadâse* isimli eserindeki görüşlerini esas alan bir muhtevaya sahiptir. Makalede bütünüyle deskriptif bir yöntem izlemekte ve Tâhâ Abdurrahman'ın görüş, tenkit ve değerlendirmelerinin tasviriyile yetinilmektedir. Bunun sebebi, makalenin Türkiye akademyasında neredeyse hiç tanınmayan Tâhâ Abdurrahman'ın geliştirdiği yenilenme tasavvurunun ve önerdiği İslâmî yenilenme modelinin takdim ve tanıtımını hedefliyor olmasıdır. Bu şekilde makalenin, Tâhâ Abdurrahman'ın görüşleri üzerine yapılacak analitik ve tenkidî çalışmalar da zemin hazırlaması amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tâhâ Abdurrahman, modernite, modernist okuma, yenilenme, yenilikçi okuma.

تحقيق «رسالة في مفهوم المخالفة» لأخي زاده عبد الحليم أفندي*

أوّان قَدِير يِلماز**

A Critical Edition of the *Risâlah fi Maṣḥūm al-Mukhālafah* by Ahizade Abdulhalim Efendi

This paper is a critical edition of *Risâlah fi Maṣḥūm al-Mukhālafah* written by Ahizade Abdulhalim Efendi, an Ottoman scholar from the 10th-11th (16th-17th) centuries. The section preceding the actual edition provides information regarding the author and his works as well as presenting an evaluation of the treatise. *Maṣḥūm al-mukhālafah* (counterimplication), which is one of the key topics in *usûl al-fiqh* (principles of jurisprudence), is approached by Ahizade in a different perspective. In his treatise, Ahizade examines the deductions (*istidlâl*) made through *maṣḥūm al-mukhālafah* in the works by Hanafi scholars on *furu' al-fiqh* (branches of jurisprudence), who are known not to accept *maṣḥūm al-mukhālafah* as evidence. The treatise, which is the only work written on this topic, includes an introduction on the description and types of *maṣḥūm al-mukhālafah*, a section on the cases in the Hanafite works where the authors appear to make deductions through *maṣḥūm al-mukhālafah* and another section on cases where *maṣḥūm al-mukhālafah* are unanimously considered as *hujjah* (proof).

Key words: Ahizade Abdulhalim Efendi, the Hanafi school, *usûl al-fiqh* (principles of jurisprudence), deduction (*istidlâl*), *hujjah* (proof), *furu' al-fiqh* (branches of jurisprudence).

* عملت هذا التحقيق في دورة التحقيق المنظمة في مركز البحوث الإسلامية (ISAM). وأشكر محمد فاتح قايا الذي قرأ الرسالة من أولها إلى آخرها، والدكتور محمود المصري المشرف على تحقيق الرسالة، والأستاذ المشارك الدكتور سعاد مرد أوغلو والمحكمين لقراءتهم المقالة وإبداء ملحوظاتهم القيمة.

** الباحث، وقف الديانة التركي مركز البحوث الإسلامية (TDV ISAM) kadir.yilmaz@isam.org.tr

مقدمة

الحمد لله رب العالمين، والصلوة والسلام على محمد وعلى آله وصحبه أجمعين.

وبعد، فإن أخي زاده عبد الخليم أفندي من علماء القرن العاشر-والحادي عشر الهجري في الدولة العثمانية، نشأ في أسرة علمية، ودرس في مدارس مختلفة، وتقلد القضاء حتى تقاعد عن قضاء عسكر روم إيلي، وألف مؤلفات عديدة.

وقد ألف كتاباً ورسائل جليلة، ومن بين ما ألفه هي رسالته في مفهوم المخالففة، فقد جمع المؤلف في هذه الرسالة مسائل استدل عليها الأحناف بمفهوم المخالففة مع أنهم لا يرون حجة، فحاول الإجابة عن هذه المسائل بأرجوبة متنوعة، فجاءت الرسالة بمحنة فريدة في بابه، فأردتُ تحقيقها لجذب الرسالة نظري بموضوعها ومادتها العلمية.

١. الدراسة

اسم المؤلف ونسبة و تاريخ ولادته ووفاته

هو عبد الخليم بن محمد بن نور الله بن يوسف المعروف بأخي زاده عبد الخليم أفندي، الملقب في شعره بخليمي.^١

ولد رحمه الله سنة ٩٦٣ هـ بإسطنبول ونشأ بها، وتوفي سنة ١٠١٣ هـ فيها من الجمرة الخبيثة، ودفن في مقبرة مسجد أخي جليبي.^٢

١ تحفة خطاطين لمستقيم زاده (دولت مطبعه سى، إسطنبول هـ ١٣٤٦ / ١٩٢٨ م) ص ٢٤٣؛ خلاصة الأثر للمحيي (دار صادر، بيروت بدون تاريخ) ٣٢٠/٢.

٢ هدية العارفون للبغدادي (وكالة المعرف المجليلة في مطبعتها البهية، إسطنبول هـ ١٣٧٠ / ١٩٥١ م) ٥٠٤؛ خلاصة الأثر للمحيي، ٣٢١/٢؛ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmâni*, Yay. Haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfi, İstanbul, 1996 III, 984.

أسرته

ونشأ أخي زاده عبد الحليم أفندي في أسرة علمية؛ فكان جده (من قيل أبيه) نور الله من القضاة، وتولى أبوه أخي زاده محمد (ت. ١٥٧٥ هـ / ١٩٨٩ م) أمر القضاء في حلب وبورسنه وأدرنة، ثم عين "قاضي عسكر أناضول"، وتقاعد عن القضاء سنة ٩٨١ الهجرية.^٣

وجده (من قيل أمه) هو شيخ الإسلام سعد الله بن عيسى (ت. ١٥٣٨ هـ / ١٩٤٥ م) المعروف بسعدي جلي: محشى تفسير البيضاوي ومحشى العناية للبابري.^٤ (وقد نقل عن حاشية جده هذا على الهدایة كثيراً في رسالته في مفهوم المخالفة).

وأخوه الصغير حسين أفندي (ت. ١٦٣٤ هـ / ١٩٤٣ م) كان أول من قتل بالإعدام من شيوخ الإسلام في الدولة العثمانية.^٥

وكان ابنه من الفضلاء، له مؤلف باسم "البحرية" كما ذكره طاهر البورسوي.^٦

نشأته وأساتذته

أخذ أخي زاده بأدرنة وأبوه قاض بها في سنة ٩٧٨ هـ عن حسام الدين بن قره جلبي مدّرس مدرسة طاشلِق، وعن عبد الرؤوف الشهير بعرب زاده مدّرس مدرسة أوج شرقلي، ثم أخذ عن صالح الملا مدّرس مدرسة السلطان بايزيد، وخواجكي زاده أفندي مدّرس مدرّس السلطان سليم بقسطنطينية، ثم وصل إلى خدمة فضيل الجمالي ولزمه، ثم وصل إلى خدمة شيخ الإسلام أبي السعود العمادي ولازم منه في سنة ٩٨١ هـ.

وكان رحمة الله خطاطاً وقد تعلم من خليفه زاده بير محمد دَه خط الثلث والنسخ وتفوق على أقرانه في هذا الفن، وله شعر مرغوب بالتركية ولقبه في شعره "حليمي".^٧

٢ Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmâni*, III, 984.

٤ خلاصة الأثر للمحيي، ٢/٣٩.

٥ Hasan Güleç, "Ahîzâde Abdülhalim Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, 548.

٦ عثماني مؤلفاري للبورسوي (مطبعة عاصرة، إسطنبول، ١٢٢٣) ١/٢٢٨.

٧ خلاصة الأثر للمحيي، ٢/٣٢٠؛ تحفة خطاطين لمستقيم زاده، ص ٢٤٣.

المناصب التي تولاها

بدأ عبد الحليم أفندي يدرس في رجب سنة ٩٨٢ هـ بمدرسة إبراهيم باشا الجديد ابتداء، ولم يزل يتقل من مدرسة حتى وصل إلى مدرسة الوالدة بأسكُدار في ذي القعدة سنة ٩٩٨ هـ.

ووالي منها قضاء بورصة في رمضان سنة ١٠٠٠ هـ، ونقل منها إلى أدرنة في رجب سنة ١٠٠١ هـ، وعزل منها في جمادى الآخرة سنة ١٠٠٣ هـ.

ثم ولي قضاء قسطنطينية في منتصف رجب سنة ١٠٠٤ هـ ونقل منها إلى صداره أناضولي في ذي الحجة سنة ١٠٠٥ هـ وعزل منها في صفر سنة ١٠٠٧ هـ وتقاعد بوظيفة أمثاله ثم أعيد إليها في شهر ربيع الآخر سنة ١٠٠٨ هـ وتقاعد عنها في شهر رمضان سنة ١٠٠٩ هـ.

^٨ ثم صار قاضي عسكر روم إيلي في صفر سنة ١٠١٠ هـ وتقاعد في ذي الحجة.

مؤلفاته

مؤلفات أخي زاده عبد الحليم أفندي مما تشهد لرسوخه في علمي الفقه وأصوله، واهتمامه بجزئيات هذين العلمين، وعنايته بعلم التفسير أيضًا، حيث أكثر ما ألفه هذا العالم في هذه العلوم الثلاثة، وله غير ذلك مؤلفات في مختلف العلوم.

وبجانب هذا فقد نسب إليه خطأً كثیر من المؤلفات أيضًا، فحاولنا جهداً في أمرین: في تعیین مؤلفاته مشیراً إلى مواضعها في مکتبات المخطوطات، وفي تمییز ما هو له حقيقة وما لم يصح نسبة إليه.

٨ خلاصة الأثر للمحيي، ٢/٣٢٠.

أ. الفقه وأصوله:

- (١) **شرح الهدایة^٩** (تعليق على الهدایة وبعض شروحها): (مكتبة بايزيد الدولة، الرقم: ٢٠٨١؛ المكتبة السليمانية: أسعد أفندي، ٩٢٢، مراد ملا، الرقم: ٧٩٠).
- (٢) **مرشد الأخيار في بيان شروط صحة الجمعة في الأمصار**: (مكتبة بايزيد الدولة، الرقم: ٢٢٢٧؛ المكتبة السليمانية، أبياصوفيا، الرقم: ١١٨٤، المكتبة السليمانية، أسعد أفندي، الرقم: ٣٦٨٦).
- (٣) **رسالة في المدعى والمدعى عليه**: (المكتبة السليمانية: أسعد أفندي، الرقم: ٩٥٢؛ صالحة خاتون، الرقم: ٨٤؛ شهيد علي باشا، الرقم: ٩٣٨، ٧٨٢؛ رئيس الكتاب، الرقم: ١١٩٩، فاتح، الرقم: ٥٣٥٠؛ أغا أفندي، الرقم: ٤١).
- (٤) **المسائل الفقهية المتقطعة^{١٠}**: (المكتبة السليمانية: حاجي محمود أفندي، الرقم: ٢٤٦؛ أغا أفندي، الرقم: ٤١).
- (٥) **تحقيق مسألة من مسائل التاترخانية^{١١}**: (جامعة القاهرة، الرقم: ١٩٥٨١).
- (٦) **رسالة في مبحث الاستصحاب^{١٢}**: (المكتبة السليمانية: حاجي محمود أفندي، الرقم: ٢٤٦؛ أغا أفندي، الرقم: ٤١؛ رشيد أفندي، الرقم: ١١١٧؛ شهيد علي باشا، الرقم: ٢٨٣٠).
- (٧) **تعليقات (حاشية) على الدرر والغرر**: نسبه إليه العطائي والمحبي وظاهر البورسوي.^{١٣} ويأتي شيء قليل حولها فيما بعد هذه المادة.
- (٨) **فتاوي أخي زاده عبد الحليم**: (مكتبة جامعة إسطنبول، الآثار النادرة، الرقم: ٦٣١)

^٩ ذيل الشقائق النعمانية للعطائي (مطبعة عامرة، إسطنبول، ١٢٦٨/٤٩٧). عثماني مؤلفلي للبورسوي، ٢٢٨/١.

^{١٠} وقد كتب اسم الرسالة في بداية الجموع هكذا: رسالة في حل بعض المشكلات من علوم شتى.

^{١١} الفهرس الشامل للتراث العربي الإسلامي المخطوط، الفقه وأصوله، ٤٩٦/٢.

^{١٢} حققه الأخ الكريم موسى ساجناق مناسبة دورة التحقيق المنظمة في مركز البحوث الإسلامية (ISAM) الذي شاركه، جزاه الله على سعيه المشكور.

^{١٣} ذيل الشقائق النعمانية للعطائي، ٤٩٧/٢؛ خلاصة الأثر للمحبي، ٣٢٠/٢؛ عثماني مؤلفلي للبورسوي، ٢٢٨/١.

وفي أول هذه النسخة ما تعرّيه: «هذه هي المسائل التي وقعت في زمن حُكْم أخي زاده عبد الحليم أفندي الذي توفي حينما كان معزولاً عن قضاء عسكر روم أبي. وكان رحمه الله نقل هذه المسائل إلى هوامش الدرر والغرر بخطه، وحرّرت (هذه النسخة) من خطه». وفي أوائل هذه النسخة تعليقات على موضع من الدرر (قال أورخان أنجكار: لعلها هي المعنّي بتعليقات أخي زاده عبد الحليم على الدرر والغرر المار آنفًا)، والباقي فتاوى منقولة عن كتب الفتاوى على مذهب الحنفية.^{١٤}

(٩) تعليقات (حاشية) على جامع الفصولين.^{١٥}

(١٠) تعليقات (حاشية) على الأشباه والنظائر.^{١٦}

(١١) معارضة في مسألة الرضاع: وعلى ما في (tkvt)^{١٧} أن هذه الرسالة موجودة في (المكتبة السليمانية، فاتح، الرقم: ٤٧٣٥)، ولم نجدها في هذا الرقم، ووجدنا في الرقم: (٤/٤٧٣٤) رسالة مطبوعة سجل بنفس الاسم، لكن رسالتنا ليست موجودة في داخله.^{١٨}

(١٢) رسالة في مفهوم المخالففة: وهي رسالتنا هذه التي حققناها.

ب. التفسير:

(١٣) رسالة في تفسير أوائل سورة الأنبياء (تعليق على تفسير قوله تعالى: اقترب للناس حسابهم):^{١٩} (المكتبة السليمانية: أياصوفيا، الرقم: ٤٣٠٣؛ حاجي محمود أفندي، الرقم: ٢٤٦؛ شهيد علي باشا، الرقم: ٢٧٤٤؛ أسعد أفندي، الرقم: ٢٤٦؛ أغا أفندي، الرقم: ٤١).

١٤ هذه المعلومات بتمامها منقولة من مقالة: Dürerü'l-Hükkam Etrafında Oluşan Literatür لأورخان أنجكار التي لم تنشر بعد.

١٥ ذيل الشفائق النعمانية للعطائي، ٤٩٧/٢؛ خلاصة الاثر للسحبى، ٣٢٠/٢؛ عثماني مؤلفلى للبورسوى، ٢٢٨/١.

١٦ ذيل الشفائق النعمانية للعطائي، ٤٩٧/٢؛ خلاصة الاثر للمحيى، ٣٢٠/٢؛ عثماني مؤلفلى للبورسوى، ٢٢٨/١.

١٧ وهي اختصار: قاعدة بيانات مكتبات تركيا المسمى بـ <http://ktp.isam.org.tr/?url=ktpgenel/findrecords.php>

١٨ هذه الرسالة - كما أفادنا الأستاذ شكرى أوزان - موجودة وستتصدر إن شاء الله تعالى بتحقيقه عن قريب. وهي رد على فتوى خواجه سعد الدين أفندي (شيخ الإسلام) في مسألة الرضاع.

١٩ وقد كتب اسم الرسالة في بداية الجموعى هكذا: رسالة في الدرس العام.

٢٠ لكن في بداية الجموعى كتب: مجموعة رسائل أخي زاده السيد حسين أفندي، بخلاف النسخ السائرة فإن فيها نسبت هذه الرسالة إلى عبد الحليم أفندي.

يلمّاز: تحقيق «رسالة في مفهوم المخالفة»

(٤) تفسير قوله تعالى: ما كان على النبي من حرج: (المكتبة السليمانية، أسعد أفندي)،
الرقم: ٢٤٦، ٣٧٦٧.

(١٥) رسالة في تفسير قوله تعالى: **وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ**: (المكتبة السليمانية، حاجي محمود أفندي ، الرقى: ٢٤٦، ٣٧٦٧؛ أغا أفندي، الرقى: ٤١).

(١٦) رسالة في تفسير قوله تعالى: ما كان محمد أبا أحد: (المكتبة السليمانية: حاجي محمود أفندي ، القم: ٢٤٦، آغا أفندي ، الرقم: ٤٤).

ت. متفق:

(١٧) نواهد الفتوة في ترجمة شواهد النبوة:^{٢١} (المكتبة السليمانية: جلبي عبد الله، الرقم: ٤٣٧٦؛ أسعد أفندي، الرقم: ٢٨٦؛ فاتح، ٤٢٧٥؛^{٢٢} حاجي محمود أفندي، الرقم: ٤٣٧٦ حميدية، الرقم: ٦٣٣؛ حكيم أغلي، الرقم: ٧٢٢، ٧٢٣؛ لاله لي، الرقم: ٢٠٢٣؛ حالت أفندي (ملحقة، ١٨٥).

(١٨) منشآت: (مكتبة نور عثمانية، الرقم: ٤٢٩٠)

(١٩) رياض السادات في إثبات الكرامات للأولياء حال الحياة وبعد الممات: طبع بتحقيق أحمد فريد المزیدي سنة ٢٠٠٦ في القاهرة ضمن مجموعة "جمع المقال في إثبات كرامات الأولياء في الحياة وبعد الانتقال".

٢٤) رسالة في السعي والبطالة.

(٢١) تعليقات على شروح المفتاح: نسبة إليه العطائي .^{٢٥}

^{٢١} ذيل الشقائق النعمانية للعطائي، ٤٩٧/٢؛ عثمانلي مؤلفري للبورسوي، ١/٢٢٨.

٢٢ ويكتب في بداية النسخة: بخط مؤلفه المرحوم.

٢٣ إيضاح المكنون للبغدادي، ٦٠١/٣

٤٢ عثماني مؤلفي للبورسوي، ١٢٢٨هـ. ونسب كاتب جلي رسالة بنفس الاسم إلى ابن كمال باشا. كشف الطعون (دار إحياء التراث العربي، بيروت بدون تاريخ) ١٨٧٢هـ. وهذه الرسالة مطبوع في ضمن رسائل ابن كمال باشا (مطبعة إقدام، إسطنبول ١٣٦٥هـ/١٨٩٨م) باسم: الرسالة الخامسة والثلاثون في مدح السعي وذم البطالة، ٣٨٤/٢.

٢٥ ذيل الشقائق النعمانية للعطائي، ٤٩٧/٢

وسوّد عبد الحليم أفندي غير ما ذكر هنا "وقف نامات" و"الحجج الشرعية" و"تمسكات"
و"الصكوك" و"دساتير العمل".^{٢٦}

ث. الكتب المنسوبة إلى أخي زاده ولم تصح نسبتها:

وقد نسب في بعض المراجع^{٢٧} وفي (tkvt)^{٢٨} إلى أخي زاده عبد الحليم أفندي مختصر الدرر والغرر: (المكتبة السليمانية: حميدية، الرقم: ٤٤٥؛ نور عثمانية، الرقم: ١٨١٨) وهو خطأ، والاختصار لـ"أخي زاده خصم" (وـ"منق") على جليبي، كما هو مصحح في آخر نسخة نور عثمانية.

فائدة: وهناك حاشية على الدرر للمولى عبد الحليم، قد طبع بمطبعة عامرة بإسطنبول في مجلدين، لكن مؤلفه هو عبد الحليم ابن الشيخ بير قدم بن نصوح بن موسى الرومي الحنفي وهو غير أخي زاده عبد الحليم، وقد فرغ مؤلفه منها سنة ١٠٦٠ هـ، واسم الحاشية كشف رموز غرر الأحكام وتنوير درر الحكم.^{٢٩}

ونسب الزركلي في الأعلام^{٣٠} إليه هدية المهديين: وهو غلط، والرسالة لأخي جليبي زاده يوسف أفندي (ت. ١٥٠٥ هـ / ١٤٠٣ م) وطبع سنة ١٩٨٣/١٤٠٣ في إسطنبول.^{٣١}

ونسب الزركلي في الأعلام^{٣٢} إليه حاشية [شرح] وقاية الرواية: وهو غلط، والحاشية لأخي جليبي يوسف أفندي (ت. ١٥٠٥ هـ / ١٥٠٠ م) واسم الحاشية «ذخيرة العقي».^{٣٣}

٢٦ عثماني مؤلفي للبورسوي، ١/٢٢٨.

Hasan Güleç, "Ahîzâde Abdülhalim Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, 548; Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-hükkâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, 28.

٢٧ هذه المعلومات بتمامها منقولة من مقالة: لأورخان Dürerü'l-Hükkam Etrafında Oluşan Literatür أنجمار التي لم تنشر بعد.

٢٨ هدية العارفون للبغدادي، ٢/٣٦٠.

٢٩ .٣٢/٣٤٢.

Halit Ünal, "Ahîzâde Yusuf Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, 549. ٢١

٣٠ .٣٢/٣٤٢.

Halit Ünal, "Ahîzâde Yusuf Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, I, 549. ٢٢

ونسب في (tkvt) إليه رسالة في الأسطرلاب: (المكتبة السليمانية، فاتح، الرقم: ٥٣٠٨)،

وهذه النسبة غلط أيضاً، وفي بداية هذه الرسالة (١٠٧) صرح أن المؤلف هو عبد الحليم ابن محمد الحسيني، وهو غير مؤلفنا أخي زاده عبد الحليم.

ونسب في (tkvt) إليه مسائل ترجيح البيانات: (المكتبة السليمانية، حاجي محمود

أفندي، الرقم: ٢٤٦)، لكن في بداية المجموع يكتب أن اسم الرسالة ملحاً القضاة عند تعارض البيانات لغامن بن محمد البغدادي.

ونسب في (tkvt) إليه ترجمة حياة الحيوان: (المكتبة السليمانية، حالت أفندي، الرقم:

٦٢٧)، وهذه النسبة أيضاً غلط، وفي ديباجة الكتاب (١٦) يصرح أن المترجم هو عبد الحليم بن علي بن محمد بن سليمان بن عبد الرشيد، وهو غير مؤلفنا أخي زاده عبد الحليم.

ورأينا في (tkvt) أن في مكتبة بوردور (الرقم: ٢-٩٥٢) رسالة في الدعوى له، ونظن أن

هذه الرسالة نفس رسالته في المدعى والمدعى عليه السابق ذكره.

التعريف بـ«رسالة في مفهوم المخالففة»

اسم الرسالة في النسخ:

(١) رشيد أفندي «ر» (الرقم: ١١١٧): في غلاف المجموعة: «رسالة أخي زاده في بيان

المفهوم» وفي بداية الرسالة: «رسالة... في بيان المفهوم».

(٢) أغا أفندي «غ» (الرقم: ٤١): في غلاف المجموع: «رسالة المفهوم».

(٣) حاجي محمود أفندي «ح» (الرقم: ٢٤٦): في غلاف المجموعة وفي بداية الرسالة:

«رسالة معلقة على مبحث مفهوم المخالففة».

(٤) لا له لي «ل» (الرقم: ٣٧٦٢): في غلاف المجموعة وفي بداية الرسالة: «رسالة مفهوم

المخالففة».

(٥) المكتبة العامة في مغنيسا (الرقم: ١٧٧/٤): في غلاف المجموعة فقط: «رسالة في مفهوم المخالفة».

(٦) النسختان في الغازي خسرو (الرقم: ٢٧٥١ - ٢٩٩، الرقم: ٢٨٠٩ - ٨٩٤): فقد أورد في الفهرس الشامل اسم الرسالة في هذين النسختين هكذا: «رسالة في بيان أنواع مفهوم المخالفة».

(٧) نسخة دار الكتب المصرية (الرقم: ١٤٣ م مجاميع): فقد أورد في الفهرس الشامل اسم الرسالة في نسختي الغازي خسرو ونسخة دار الكتب المصرية هكذا: «رسالة في بيان أنواع مفهوم المخالفة».

(٨) نسخة كلية الدراسات الشرقية (الرقم: ٤٣٠): فقد أورد في الفهرس الشامل^{٣٤} اسم الرسالة في هذه النسخة هكذا: «مبحث في المفهوم».

(٩) نسخة المكتبة الخالدية (الرقم: ٧٩٣/٣): واسم الرسالة في هذه النسخة هكذا:
«مراتب جواز مفهوم المخالفة»، واسم المؤلف مجهول!^{٣٥}

يفهم من اختلاف اسم الرسالة في النسخ أن المؤلف لم يضع لرسالته اسمًا معيناً، فقد قال هو في مفتتح رسالته: "فهذه عجالة علقتها على مبحث المفهوم"، وهذه العبارة وإن كانت إشارة إلى موضوع الرسالة إلا أنها ليست بنص في اسم الكتاب، فنحن اخترنا في تحقيقنا اسم: "رسالة في مفهوم المخالفة" الواردة في "نسخة مغنيسا" لوضوحه وإفادته موضوع الرسالة بسهولة.

توثيق نسبة الرسالة إلى مؤلفها

لم يرد اسم الرسالة في المصادر التي تحتوي على حياة أخي زاده عبد الحليم أفندي، إلا أنه لا يأس به؛ لأن أكثر رسائله لم يرد أسمائها في مصادر حياته، بل أكثر رسائله - وفي رأس هؤلاء رسالتنا هذه - قد صودف عليها في مكاتب المخطوطات منسوبة إليه رحمه الله. وقد نسبت الرسالة

.١٧٨/١٠ ٣٤

٣٥ فهرس مخطوطات المكتبة الخالدية - القدس - لنظمي الجمعة (مؤسسة الفرقان للتراث الإسلامي، لندن ٢٠٠٦/٤٢٧) ص ٢٦٦.

^{٣٦} إلى المؤلف في نسخة رشيد أفندي «ر» وأغا أفندي «غ» وحاجي محمود أفندي «ح» ولا له لي «ل» وشهيد على باشا «ش» والمكتبة العامة في مغيسا، وفي الفهرس الشامل.

وصف نسخ الرسالة

حدّدنا ١٢ نسخة من الرسالة في المكتبات: ٧ منها في تركيا، ٢ في بوسنا، ١ في روسيا، ١ في فلسطين. وقد حصلنا على نسخ التركية السبعة من بين هذه النسخ فقط.

(١) نسخة (شيد أفندي): (ورمزها في التحقيق: «ر»)

هذه النسخة في المكتبة السليمانية ضمن مجموع قسم رشيد أفندي برقم: ١١١٧.

وهذه النسخة هي أصح نسخ الرسالة على ما جربنا هذا الأمر عند تحقيقنا. لكن ليس فيها تاريخ النسخ ولا اسم الناشر. وعدد أوراق الرسالة في هذه النسخة: ١٤.

وفي هامش النسخة تعليقات للمؤلف مختومة بكلمة «منه»، فنحن أثبتنا جميع هذه
التعليقات في الهامش، مقارنة بباقي هوماشه النسخ الأخرى.

(٢) نسخة أغا أفندي: (ورمزها في التحقيق: «غ»)

هذه النسخة في المكتبة السليمانية ضمن مجموع قسم أغا أفندي تحت الرقم: ٤١.

وليس في هذه النسخة تاريخ النسخ ولا اسم الناشر. وعدد أوراق الرسالة في هذه النسخة: ١٤.

وفي هامش النسخة تصحيحات وتعليقات المؤلف مختومة بكلمة «منه» وأحياناً بعبارة «منه سلمه الله تعالى» فنحن أثبتنا جميع هذه التعليقات في هامش التحقيق، مقارنة بباقي هوامش النسخ الأخرى. وأيضاً في هامش هذه النسخة بعض العناوين الفرعية لكن أعرضنا عن ذكرها لأننا لم نر فائدتها كثيرة في ذكرها، والحال أن هذه العناوين ليست في النسخ الأخرى.

(٣) نسخة حاجي محمود أفندي: (ورمزها في التحقيق: «ج»)

هذه النسخة في المكتبة السليمانية ضمن مجموع في قسم « حاجي محمود أفندي » تحت
الرقم: ٢٤٦ .

وليس في هذه النسخة تاريخ النسخ ولا اسم الناسخ. وعدد أوراق الرسالة في هذه
النسخة: ١٧ .

وفي هامش النسخة تصحيحات وتعليقات المؤلف مختومة بكلمة « منه » وأحياناً بعبارة
« منه سلمه الله تعالى » فنحن أثبتنا جميع هذه التعليقات في هامش التحقيق، مقارنة بباقي هوامش
النسخ الأخرى.

(٤) نسخة لا له لي: (ورمزها في التحقيق: « ل »)

هذه النسخة في المكتبة السليمانية ضمن مجموع في قسم « لا له لي » تحت الرقم: ٣٧٦٢ .
وليس في هذه النسخة تاريخ النسخ ولا اسم الناسخ. وعدد أوراق الرسالة في هذه
النسخة: ١٣ .

وفي خلال سطور هذه النسخة تصحيحات وفي هامشها تعليقات المؤلف مختومة بكلمة
« منه » وأحياناً بعبارة « منه سلمه الله تعالى » فنحن أثبتنا جميع هذه التعليقات في هامش التحقيق،
مقارنة بباقي هوامش النسخ الأخرى. وأيضاً في هامشها بعض التعليقات لغير المؤلف أعرضنا عن
ذكرها لأننا لم نجدفائدة كثيرة في ذكرها في الهامش.

(٥) النسخة الثانية في رشيد أفندي: (ورمزها في التحقيق: « ي »)

هذه النسخة في المكتبة السليمانية ضمن مجموع في قسم « رشيد أفندي » تحت الرقم:
١٠٥٤ .

وليس في هذه النسخة تاريخ النسخ ولا اسم الناسخ. وعدد أوراق الرسالة في هذه
النسخة: ٦ .

وليست في هذه النسخة تصحيحات وتعليقات، ولذا لم ندخل هذه النسخة في عمل
المقارنة، ولكن راجعنا إليه أحياناً.

(٦) نسخة شهيد علي باشا: (ورمزها في التحقيق: « ش »)

هذه النسخة في المكتبة السليمانية ضمن مجموع في قسم «شهيد علي باشا» تحت الرقم: ٢٨٣٠.

وليس في هذه النسخة تاريخ النسخ ولا اسم الناشر، وفي هوايتها بعض تعليقات للمؤلف، وهي نسخة صحيحة وجيدة، ومع ذلك لم ندخله في عمل المقارنة لكونه نسخة ناقصة وبعض أوراقه محرقة، ولكن رجعنا إليه أحياناً، وعدد أوراق الرسالة في هذه النسخة: ٧.

(٧) نسخة المكتبة العامة في مغنيسا:

هذه النسخة في المكتبة العامة في مغنيسا ضمن مجموع تحت الرقم: ٤/١٧٧.

ولم يصل إلينا هذه النسخة إلا بعد إكمالنا عمل التحقيق.

وفي هامش النسخة تصحيحات وتعليقات المؤلف مختومة بكلمة «منه» وأحياناً بعبارة «منه رحمة الله تعالى» وأحياناً بغيرها.

هذه النسخ السبعة حصلنا عليها، وأدخلنا الأربع الأول في عمل المقارنة بين النسخ، لأن هذه الأربعة كانت نسخاً كاملة، وفيها تصحيحات وتعليقات المؤلف. وهناك نسخ لم نحصل عليها ولكن رأينا أسمائها في الفهارس:

(٨) نسخة مكتبة الغازي خسرو (بوسنا):

والرسالة تحت الرقم: ٢/٧٥١ (١٢٩٩)، وتقع بين هذه الأوراق: (٢١٦-٢٠٨).^{٣٧}

(٩) النسخة الثانية في مكتبة الغازي خسرو (بوسنا):^{٣٨} والرسالة تحت الرقم: ٢٨٠٩ (٨٩٤)، وتقع بين هذه الأوراق: (١٩-١).

(١٠) نسخة دار الكتب المصرية (مصر):^{٣٩} والرسالة تحت الرقم: ١٤٣ م مجاميع.

(١١) نسخة كلية الدراسات الشرقية/جامعة بطرسбурغ (روسيا):^{٤٠} والرسالة تحت الرقم: ٤٣٠، وتقع بين هذه الأوراق: (٢٢٠-١٩٩).

٣٧ الفهرس الشامل (الفقه وأصوله)، ٧٦٩/١.

٣٨ الفهرس الشامل (الفقه وأصوله)، ٧٦٩/١.

٣٩ الفهرس الشامل (الفقه وأصوله)، ٧٦٩/١.

٤٠ الفهرس الشامل (الفقه وأصوله)، ١٧٨/١٠.

١٢) نسخة المكتبة الحالدية (فلسطين/القدس):^{٤١}

والرسالة تحت الرقم: ٧٩٣/٣، وتقع بين هذه الأوراق: (١٤ بـ ٢٣ بـ).

دراسة الرسالة

موضوع الرسالة وأهميته:

مسألة الاستدلال بمفهوم المخالففة من أهم موضوعات علم أصول الفقه الذي هو يعرّفنا قواعد استباط الأحكام العملية من الأدلة الشرعية. وقد وجدت هذه المسألة لنفسها من بين مسائل علم أصول الفقه مكانة رصيحة حتى ذكرت في عامة كتب علم أصول الفقه القديمة والجديدة.

وتعريف مفهوم المخالففة في هذه الكتب بتعريفات عديدة ونحن نذكر منها ما عرفه أخي زاده عبد الحليم أفندي بأنه: «أن يدلّ قيد في الكلام على مخالففة حكم ما وراء القيد المذكور لصورة وجوده». فمثلاً إذا قلنا: «في الغنم السائمة زكاة»، أن القيد المذكور في هذا الكلام هو «السائمة»، وهذا القيد يدلّ بلفظه ومنطوقه أن الزكاة واجبة في الغنم الموصوف بكلّها سائمة، ويدلّ مع ذلك بمفهومه أن ما وراء ذلك القيد (وهو الغنم غير السائمة) له حكم مخالف لصورة وجود هذا القيد (السائمة) وهذا الحكم المخالف هو عدم وجوب الزكاة في الغنم غير السائمة.

وهذا النوع من الدليل من المسائل التي اختلف فيها الفقهاء والأصوليون في كونه من الاستدلالات الصحيحة أو الفاسدة، وجرت في كتب الفقه والأصول مناقشات ومباحثات حوله. فالمشهور أن الأحناف لا يرون هذا النوع من الاستدلال صحيحًا بل فاسداً، ولكن يُرى ويُظن في بعض مسائلهم التي في كتب الفروع المشهورة لهم أنهم استدلوا به في بعض المسائل مخالفًا لرأيهم الأصولي في هذه المسألة. ولذا فقد مسّت الحاجة إلى تحقيق وتدقّيق هذه المسائل من حيث إنها هل يوجد فيها الاستدلال بالمفهوم أم لا؟ فها هو الذي عمل به العالم العثماني أخي زاده عبد الحليم أفندي في رسالته في مفهوم المخالففة.

٤١ فهرس مخطوطات المكتبة الحالدية - القدس، ٢٦٦.

أسلوب الرسالة وعرضها للمسائل:

بدأ المصنف رسالته بالبسملة والحمدلة والمصلولة، ثم أشار إلى موضوع رسالته إشارة لطيفة بصناعة براعة الاستهلال حيث ذكر أقسام مفهوم المخالفة الخمسة.

ويفهم من ديباجة المؤلف أن مادة رسالة المصنف تتكون من ثلاثة أمور:

١. النقول من أفضال الفقهاء والأصوليين حول المسألة.

٢. ما استخرجه المصنف أوان مطالعته كتب الأصول والفرع من الفوائد والأفكار الدقيقة حول المسألة.

٣. ما ستحبب المصنف من الأسئلة والأجوبة حول المسألة.

وهذا يفيدنا أن رسالة المصنف ليست رسالة تحتوي على نقول واقتباسات من كتب رجال هذا العلم فقط؛ بل هي محتوى على استخراجات المصنف الشخصية وأفكاره العلمية، وينبغي أن يعد هذا من مزايا المصنف رسالته.

وقد أهدى المصنف رسالته في ديباجتها إلى من وصفه بصفات عالية ولم يسمه، ولذا لم نعرف بيقين أنه من هو؟ ولقد ذكر الأستاذ شكري أوزان في تعليقه على رسالتنا هذه حين قراءته لها قبل طبعه احتمالَ كون المُهدي إليه خواجة سعد الدين أفندي^{٤٢} (ت. ١٥٩٩ هـ / ١٠٠٨ م) انطلاقاً من أن المُهدي إليه حي حين تأليف هذه الرسالة (كما أفاده أخي زاده في المقدمة بقوله: داما معا...)، وأنه معلم السلطان (كما أفاده قوله في المقدمة: معلم سلطاننا الحامي لحوزة الإسلام)، وهذه الأوصاف ينطبق تماماً على خواجة سعد الدين أفندي.

ويؤيد هذا الاحتمال الذي ذكره الأستاذ شكري أوزان أن أخي زاده عبد الحليم أفندي قد أهدى رسالته في الاستصحاب (المكتبة السليمانية: رشيد أفندي، الرقم: ١١٧، ورق: ١٠٥ ظ) إلى من وصفه بعض الصفات نفسها التي ذكرها في رسالته في مفهوم المخالفة (مثل: بقية السلف، وخاتمة المجتهدين)، إلا أنه زاد فيها بقوله: «سعد الملة والدولة والدين»، وهذا يلمح إلى أن في اسم المُهدي إليه كلمة «سعد»!

^{٤٢} راجع لترجمته: Serafeddin Turan, "Hoca Sadreddin Efendi", TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA) XVIII, 196-198.

ثم ذكر المصنف في مفتتح رسالته أنه رتبها على مقدمة وعلى مباحثين.

ففي المقدمة: عرف مفهوم المخالفة بتعريف دقيق (كما ذكرنا في السابق)، ثم عد الأنواع الخمسة لمفهوم المخالفة: مفهوم الصفة، ومفهوم الشرط، ومفهوم اللقب، ومفهوم الغاية، ومفهوم العدد، وجاء بالأمثلة لكل نوع، ثم ذكر في كل نوع أسماء من يحتاج بهذا المفهوم ومن لا يحتاج به.

فعلى ما ذكره المصنف أن "مفهوم الغاية" متفق عليه في كونه حجة، حتى ذهب بعض العلماء كابن الساعاتي وابن كمال باشا الرومي إلى أن دلالة "حتى" و"إلى" وأمثالهما على مخالفة حكم مدخلوها لما عداه بطريق الإشارة لا بطريق المفهوم.

و"مفهوم اللقب" (وهو يعمُّ اسم الجنس والعلم) كمتفق عليه في عدم كونه حجة حيث استدل به شرذمة قليلة ومنهم أبو بكر الدقاد وبعض أصحاب أحمد بن حنبل.

وأما مفهوم الصفة والشرط والعدد ف مختلف في كونها حجة:

واحتاج بـ"مفهوم الصفة" (وهو يعم النعت النحوي، نعتا كان أو حالاً أو ظراً) الشافعي، وأحمد بن حنبل، والأشعري وكثير من العلماء، ونفي كونه حجة أبو حنيفة وأبو بكر الباقياني والغزالى والمعزولة.

وقد أبى المصنف أسماء من احتاج بـ"مفهوم الشرط" حيث قال: «فكل من قال بمفهوم الصفة قال بمفهوم الشرط وبعض من لا يقول به أيضاً»، وقد بين أيضاً درجة مفهوم الشرط حيث صرح بكونه أقوى من مفهوم الصفة.

وذكر المصنف في المقدمة الشافعى فقط من احتاج بـ"مفهوم العدد"، لكنه ذكر في البحث الأول أن المرغيني (صاحب الهدایة) من الأحناف مائل أيضاً إلى القول بمفهوم العدد حيث استدل به على بعض المسائل في كتابه الهدایة شرح بداية المبتدىء، ولم يذكر المصنف صاحب الهدایة من يحتاج بمفهوم العدد صريحاً، بل قال بأنه مائل إلى القول به؛ لأنه صرح أنه يمكن تقرير بعض ما ذكر المرغيني في كتابه الهدایة على وجه لا يلزم منه الاعتبار بالمفهوم إذا بُين مراده بأن احتاجه بمفهوم العدد إلزامي غير مبني على التحقيق.

ثم المصنف بعد ما ذكر هذا كله فقد تصدى لبيان شرائط الاستدلال بمفهوم المخالفة، فقد صرَّح أن للاعتبار بالمفهوم عند القائلين به شرائط، لكنه ذكر شرطاً واحداً من جملتها، وهو أن لا

يُظهر للتحصيص بالذكر وجْهٌ وفائدةٌ غيرُ نفي الحكم عما عدا المخصوص بالذكر، ونقد خفاء هذا الشرط -معوضه- على صدر الشريعة.

واستقصى المصنف في عد تلك الوجوه (الوجوه التي هي غيرُ نفي الحكم عما عدا المذكور) وبلغت في عدِّنا سبعة وجوه:

١. أولوية المسكون عن المنطوق بالحكم المذكور للمنطوق.

٢. مساواة المسكون المنطوق بالحكم المذكور للمنطوق.

٣. خروج التحصيص بالذكر مخرج الغالب.

٤. كون التحصيص بالذكر لخصوصية سؤال أو حادثة. وهذه الأقسام الأربع نقلها المصنف عن التقىح لصدر الشريعة ثم زاد عليها قسمين نقاً عن مختصر المنتهي لابن الحاجب:

٥. كون التحصيص بالذكر لعلم المتكلّم بجهل المخاطب بمنها الخصوص بعينه.

٦. كون التحصيص بالذكر لجهل المتكلّم بحكم المسكون.

٧. كون التحصيص بالذكر لخوف المتكلّم عن ذكر حاله.

ثم نقل المصنف عن ابن الحاجب تعميمه هذه الوجوه فقال: «أو غير ذلك ما يقتضي تحصيصه بالذكر»، ويفهم منه أن الوجوه غير مخصوصة في السبعة المذكورة، فإذا ظهرت للتحصيص بالذكر فائدة أخرى غير التحصيص بالحكم يبطل وجه دلالة التحصيص بالذكر على تحصيص الحكم بالذكر.

وفي آخر المقدمة قَوْم المصنف حجَّة المفهوم، ونبه على أنه عند القائلين به وإن كان دليلاً معتبراً، لكنه دليل ظني يعارضه المنطوق والقياس، فنقل حول هذا الموضوع نصوص العلماء كالبيضاوي والتفتازاني.

وفي البحث الأول: ذكر أخي زاده عبد الحليم أفندي الموضع التي يُرى فيها الاعتبار بالمفهوم من الحنفية مما عثر عليها أثناء المذاكرة في كتب الأصول وفي كتب الفروع، وناقش بعض هذه الموضع التي بلغ جملتها تسعه عشر مسألة، وأجاب عن أكثرها من طرف الحنفية.

وأجوبة المصنف في الرسالة على هذه الاعتراضات كفقهي حنفي تتبع أساسياً في ثلاثة

أنواع:

«أ» قبول اعتراض الاستدلال بمفهوم المخالفة.

«ب» عدم قبول اعتراض الاستدلال بمفهوم المخالفة.

«ت» عدم الإجابة على الاعتراض قبولاً أو ردًا.

«أ» فأجوبته في نوع قبوله الاعتراض أربعة أنواع:

١. وفي المسألة استدلال بمفهوم المخالفة، لكنه خاص بالمستدلّ، ولا يمثل المذهب الحنفي.

(أجاب به في مسألة واحدة رقمها: [٤]).

٢. وفي المسألة استدلال بمفهوم المخالفة، لكنها إلزامي لا تتحقققي.

(أجاب به في مسائلتين رقمهما: [١٣] [٤]).

٣. وفي المسألة استدلال بمفهوم المخالفة، لكنه لا يضر بالأحناف؛ لكون الاستدلال

بمفهوم الغاية المتفق عليه في كونه حجة.

(أجاب به في أربع مسائل، رقمها: [١٥] [١٦] [١٣] [٤]).

٤. وفي المسألة استدلال بمفهوم المخالفة، لكنه لا يضر بالأحناف؛ لكون الاستدلال به

في عبارات الناس لا في نصوص الآيات والأحاديث النبوية.

(أجاب به في مسائلتين فقط، رقمهما: [١٨] [١٩]).

«ب» وأجوبته في نوع عدم قبوله الاعتراض خمسة أنواع:

١. ليس في المسألة الاستدلال بمفهوم المخالفة، بل حكم غير المذكور فهم من القرائن

الحالية أو المقالية.

(أجاب به في مسائلتين فقط، رقمها: [٤] [٢]).

٢. ليس في المسألة الاستدلال بمفهوم المخالفة، بل حكم غير المذكور فُهم من النص بطريق المنطوق. (أجاب به في ثلات مسائل، رقمها: [٥] [٧] [١٣]).

٣. ليس في المسألة الاستدلال بمفهوم المخالفة، بل حكم غير المذكور ثبت بالعدم الأصلي، أي لعدم وجود دليل يلزم منه ثبوت حكم المذكور لغير المذكور. (أجاب به في ثلات مسائل، رقمها: [٦] [٩] [١٥]).

٤. ليس في المسألة الاستدلال بمفهوم المخالفة، بل النص ساكت عن بيان الحكم في صورة عدم القيد نفياً أو إثباتاً. (أجاب به في ثلات مسائل، رقمها: [١] [٣] [٨]).

٥. ليس في المسألة الاستدلال بمفهوم المخالفة، بل حكم غير المذكور ثبت بالقياس لا بالمفهوم. (أجاب به في مسألة واحدة رقمها: [١٤]).

«ت» وأما عدم إجابته على الاعتراض قبولاً أو رداً فقد سلك هذا المسلك في ثلات مسائل فقط، ورقمها: [١١] [١٢] [١٠].

ورأينا أن المصنف قد أكثَر النقل في هذا القسم عن الهدایة للمرغيني وشرحه العناية للبابري وحاشية العناية لجَد المؤلف (من قِبَل أمه) سعدي أفندي، مما ينبع عن درجة وقوف المصنف على هذه الكتب الثلاثة. وهو في هذا الأمر ليس مجرد ناقل بل باحث محقق حيث لم يقبل جميع ما نقله عن هذه الكتب بل قَلَّرَ سُؤالات واعتراضات وأجوبة مما تظهر لنا عن موقف المصنف العلمية، وفكرة السليم.

* * *

وفي البحث الثاني: ذكر موضعين يعتبر فيما المفهوم بين العلماء ومن بينهم الأحناف:

فالأول منها هو الروايات وكلام المصنفين، فالمفهوم فيه معتبر بالاتفاق بين علماء الآفاق، ونقل المصنف الاعتبار به عند الأحناف عن علمائهم مثل ابن الهمام، والإتقاني والبابري وصدر الشريعة.

ثُمَّ بين المصنف المراد من الروايات وكلام المصنفين أنه ما عدا كلام الله تعالى وكلام نبيه عليه السلام سواء كان في الروايات أو غيرها ولو كان من أدلة الشرع: كأقوال الصحابة رضي الله عنهم.

ووجه اعتبار الحنفية بالمفهوم في الروايات على ما قاله المصنف نقاً عن منصور القاتني، هو أنه لو لم يكن التخصيص بالذكر في الروايات وكلام المصنفين لبني الحكم عن غير المذكور لـما كان للتخصيص فائدة، بخلاف كلام النبي صلّى الله عليه وسلم؛ فإنه أُوتِي جوامع الكلم، فعلله قصد فائدة لم ندركها، ألا ترى أنَّ الخلف استفاد منه أحکاماً وفوائد لم يبلغ إليها السلف، بخلاف أمر الرواية؛ فإنه لا يقع التفاوت فيه.

وكان المصنف قد بين وجه عدم قبول المفهوم في كلام الله تعالى وكلام نبيه عليه الصلاة والسلام قبل هذا في المبحث الأول ناقلاً عن النافيين الاستدلال بمفهوم المخالفه هكذا: أنَّ موجبات التخصيص وفوائده أشياء كثيرةٌ غيرٌ مخصوصة؛ فلا يحصل الجزم بأنَّ كلَّ موجبات التخصيص متوفِّ إلَّا نفي الحكم عمّا عداه. على أنه كثيراً ما يكون في كلام الله تعالى وكلام النبي عليه السلام -الذي أُوتِي بجوامع الكلم- لكلمة واحدة ألف فائدة يعجز عن دركها أفهم العقلاء.

وما أكد المصنف في هذا المبحث: أنَّ الاعتبار بالمفهوم في الروايات أيضًا مشروط بما إذا لم يظهر للتخصيص فائدة سوى نفي الحكم، فإذا ظهرت فائدة غير نفي الحكم عن غير المذكور بطل الاستدلال بالمفهوم كما هو عند القائلين بالمفهوم في النصوص.

وأما الموضع الثاني الذي يعتبر فيها المفهوم فهو العقوبات، فنقل المصنف عن السعفاني أنَّ تخصيص الشيء بالذكر يدل على نفي ما عداه في العقوبات، لكن المصنف لم يرض عن تعميم هذا كأصل وقاعدة فقال عقبه: «والحقُّ أنَّ دلالة ذكر شيءٍ على نفي ما عداه في العقوبات ليس بأمرٍ مُطْرَدٍ بل له مقام يقتضيه يُشَكِّلُ بيانه وضبطه، لكنه يعرفه أصحاب الأذهان السليمة والطبع المستقيمة».

مصادر الرسالة:

رغم صغر حجم الرسالة نرى أن المؤلف رحمه الله استفاد في تحرير رسالته من المصادر الكثيرة والمتنوعة، فنعد هذه المصادر فيما يلي:

أ. التفسير وعلومه:

١. الاتقان في علوم القرآن للسيوطى.
٢. أنوار التنزيل وأسرار التأويل للبيضاوى.

ب. أصول الفقه:

٣. التنقيح، والتوضيح في حل غواصي التنقيح، كلاهما لصدر الشريعة.
٤. التلويح على التوضيح للتفتازاني.
٥. شرح المغنى للقايني.
٦. بديع النظام لابن الساعاتي.
٧. مختصر المنتهي لابن الحاجب.
٨. شرح مختصر المنتهي للإيجي.

ت. فروع الفقه:

٩. الهدایة شرح بداية المبتدئ للمرغيني.
١٠. العناية (شرح الهدایة) للبابري.
١١. حاشية العناية لسعدي جلي.
١٢. شرح الوقاية لصدر الشريعة.
١٣. المهاية (شرح الهدایة) للسخناني.
١٤. تعلیقات على كتاب الوصايا من الهدایة لستان أفندي.
١٥. الكفاية (شرح الهدایة) للخوارزمي.
١٦. نتائج الأفكار في كشف الرموز والأفكار (تكملة فتح القدیر لابن الهمام) لقاضي زاده.

١٧. المبسوط للسرخسي.

١٩. غایة البيان (شرح الهدایة) للإنقاني.

٢٠. فتح القدیر (شرح الهدایة) لابن الهمام.

ث. علم الكلام:

٢١. شرح المواقف للجرجاني.

ج. مختلف:

٢٢. الفرائد لابن كمال باشا.

مزايا الرسالة ونقدتها:

وبكل شيء ينبغي أن يؤكد أن رسالة مفهوم المخالفة هو تأليف عالم عاش عمره بالمطالعة والمذاكرة والتدريس والتأليف في الفقه عموما وفي مذهب الحنفي خصوصا، فالقارئ يرى أثر هذا الأمر مدى قراءته للرسالة حيث إن المؤلف يأتي بنقول من بطون الكتب في مختلف العلوم، ولو تبع هذه الموضع لصعب الوصول إليها، ولكن مؤلفنا قد جمع هذه الموضع التي عشر عليها أثناء مطالعته وتدرسيسه لهذه الكتب، فهي من هذه الحية حاصلة عمر فني في العلوم خصوصا في الفقه وأصوله، وإن كان المصنف يتواضع في ديناجته بأنه عجالة علق على مبحث المفهوم!

ومن أهم مزايا الرسالة أنه وحيد نوعه حيث لم يُلْفَ قبله ولا بعده في الفترات التقليدية تأليف يتطرق إلى مسألة المفهوم من الحية التي بحث مؤلفنا، وهو أنه يرى في بادئ النظر أن المؤلف قد تطرق في رسالته هذه إلى مسألة مفهوم المخالفة كمسألة في علم أصول الفقه، والحال أنه تناول مسألة المفهوم من هذه الحية في مقدمة رسالته فقط، وقد تكشف المؤلف على هذه المسألة في أكثر صفحات رسالته من حيث إنه استدل به في كتب الفروع للمذهب الحنفي لمسائل فقهية مع أنه ليس بحجة في هذا المذهب، فأراد مؤلفنا الجواب عن هذه المشكلة في المسائل التي أدرجها في رسالته، ومن هذه الناحية تتوحد الرسالة في موضوعها، وهذا مما يرفع أهميتها أيضا.

ومن مزايا الرسالة أيضا -أو بتعبير أدق- ومن مزايا رسائل أخي زاده عبد الخليل أفندى عموما -كما اكتشفناها حال بحثنا هذا- أنه يكتب في هوماش رسائله -ومن بينهم رسالته في مفهوم المخالفة- حواشى وتعليقات توضح ما أبحمه في النص أو تفيد فائدة جديدة لم يأت بها فيه، ويستفيد منه القارئ أشد الاستفادة.

وأهم شيء نقدده على الرسالة هو كون مصادر المؤلف في إيراد الاعتراضات والإجابة عنها هي مصادر متأخرة جداً، وفي رأس مؤلّاء الكتب الثلاثة التي تدور عليها رسالتنا وهي: *الهدایة* للمرغيني، *شرح الهدایة للبابري*، و*حاشیة سعید* جلبي على *شرح الهدایة للبابري*. فمؤلفنا لم يكدد بجاوز في الرسالة هذه الكتب الثلاثة إلى غيره، ولو جاوز بجاوز إلى كتب متأخرة مثلها.

لكن هذا النقد لا يخص مؤلفنا ولا رسالته؛ فإن تأليف *مختصر القدوی* أول نقطة تحول في المذهب الحنفي في انقطاع الوصلة بين المؤلفين وبين الكتب المتقدمة بنسبة كبيرة، ثم تأليف *الهدایة* للمرغيني نقطة تحول ثانية في هذا المذهب حيث تعمق هذا الانقطاع، ونرى هذه الظاهرة قد ظهرت في أخي زاده رسالته أيضاً، ولا عجب فيها فإن كل رجل ابن زمانه!

الأهمية التاريخية للرسالة:

وبالأسف لم نصادف على أي نقل عن رسالة أخي زاده في مفهوم المخالففة في المؤلفات بعده، ولكن هذا لا ينقص عن قيمة هذه الرسالة على رأينا، لأنها - كما أسلفنا قبل ذلك أيضًا - الرسالة الوحيدة في موضوعه، وهو إجابة الاعتراضات الواردة على مسائل الحنفية بسبب استدلالاتهم بمفهوم المخالففة حال كونهم لم يروه حجة. وهذا الجانب يعطي للرسالة قيمة فريدة كما لا يخفى.^{٤٣}

عملنا في التحقيق

* اتبعنا في التحقيق: قواعد التحقيق عند مركز البحوث الإسلامية (ISAM).

* قابلنا الرسالة على أربع نسخ (نسخة رشيد أفندي - الأولى - «ر»، نسخة أغاثي أفندي «غ»، نسخة حاجي محمود أفندي «ح»، ونسخة لا له لي «ل»). وزدنا عليه نسختان في بعض الأحيان، (نسخة رشيد أفندي - الثانية - «ي» ونسخة شهيد علي باشا «ش») وأشارنا إلى الفروق بين النسخ في المأمور. ووضعنا في صلب النص بين قوسين معقوفين [] رقم الورقة لنسخة رشيد أفندي التي هي أصح النسخ من بين نسخ التركية.

* أثبتنا جميع تعليق المؤلف المختومة أحياناً بـ«منه» وأحياناً بـ«منه سلمه الله تعالى»، وأحياناً بعبارة أخرى (حسب اختلاف النسخ)، وغيرنا جميع هذه العبارات بـ«منه».

لكن واجهنا في هذا الأمر صعوبة تعيين مواضع التعليقات؛ لأن هذه التعليقات قد كتبت في هوماش النسخ بدون تحديد مواضعها، فاجتهدنا في تحديد مواضعها ووضعناها في أنساب مواضع حسب رأينا.

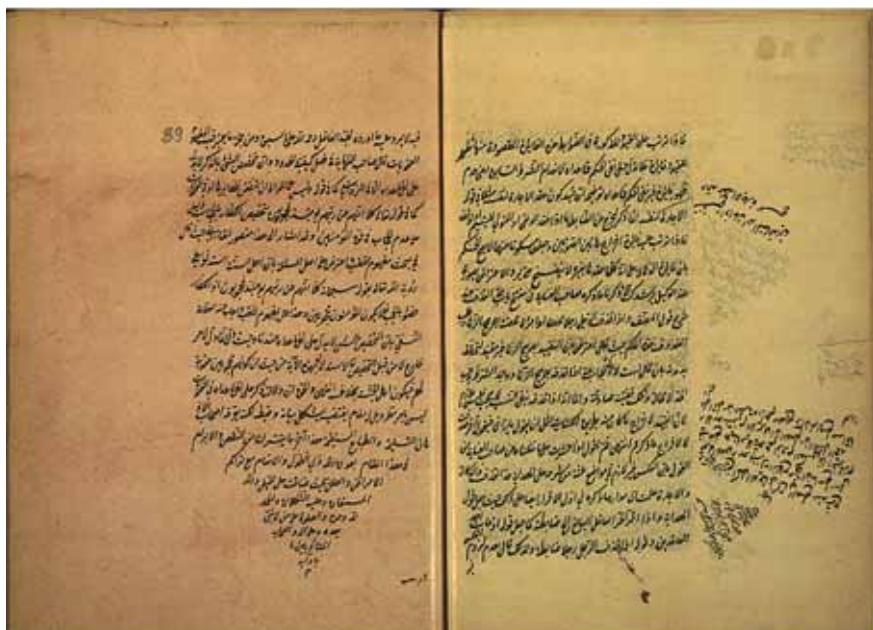
* بذلنا جهودنا في توثيق ما ذكره المصنف من المصادر بذكر رقم الجزء والصفحة في المأمور.

٤٣ إلا أننا نجد أن بعض رسائله قد وجد قبولاً عند العلماء حتى نقلوا عنه في مؤلفاتهم مثل ابن عابدين حيث أملأ كتابه العقود الدرية في تنقيح الفتاوی الحامدية (دار المعرفة، بدون مكان وتاريخ) بالنقل عن رسالة أخي زاده في المدعى والمدعى عليه. ١٤٨/١، ٩١/١، ٥١/١، ١١٤/١، ٢٢٨/١...

صورة الورقة الأولى والأخيرة من نسخة رشيد أفندي: (١١١٧).

يلمَاز: تحقيق «رسالة في مفهوم المخالفة»

صورة الورقة الأولى والأخيرة من نسخة أغا أفندي: (٤١).

49

والثين، وفي اللندن خالدة المليون، ففي غلو
اصحافه تلخصت بـ"بروكسل" وبالذات أيام
ذروبة، وفي حرب جانبيه، وفي حرب عالمية،
لعلها أهلة لـ"ألكسندر" معلم عالمي، وفترة
الإسلام، وبما هي امتداد لـ"الخلافة العثمانية"
التي هي امتداد لـ"الخلافة العباسية" وهي امتداد
لـ"الفاطمية" وهي امتداد لـ"الخلافة الراشدة"
التي هي امتداد لـ"الخلافة العباسية" التي هي امتداد
لـ"الفاطمية" وهي امتداد لـ"الخلافة الراشدة"
والى العقبانية، ولذلك فالخلافة العباسية امتداد
لـ"الفاطمية" وهي امتداد لـ"الخلافة الراشدة"
وهي امتداد لـ"الخلافة العباسية" التي هي امتداد
وهذه كانت الامتداد، على عقده، في العصر العثماني،
القديم، وبما يحيط به من انتشار العصبية العثمانية،
عزم على انتشار العصبية العثمانية، وبما يحيط به من انتشار
العصبية العثمانية، وبما يحيط به من انتشار العصبية العثمانية،
في العصر العثماني، على عقده، في العصر العثماني،
في العصر العثماني، على عقده، في العصر العثماني،
عزم على انتشار العصبية العثمانية، وبما يحيط به من انتشار

الثانية ديم المفهومين بالقرار
القرار في العلوم، العدة في العقائد، الكفارة في
الصلوة، والغسل على التوب وغسل الماء،
عمر الماء في العطاء، عمر الماء في الصلاة
والإذان، الفرق بين الماء والرubbاد،
عمر الماء في العصارة، عمر الماء في العصارة
من العوائق، طهارة الماء، وغسل الماء،
غسل الماء في العصارة، غسل الماء في العصارة،
في إمساك العصارة، في إمساك العصارة،
العصارة، والغسل، وأسْعَى، وأسْعَى،
العصارة، والغسل، والغسل، والغسل، زاهي
الختمة، زاهي العصارة، وغسل، وغسل،
غسل، وغسل، العصارة، زاهي العصارة،
واسْعَى، مسامي، مسامي، مسامي،
واسْعَى، وغسل، العصارة، الإيجاب، مسامي،
واسْعَى، العصارة، وغسل، وغسل،
واسْعَى، وغسل، العصارة، وغسل، وغسل،
واسْعَى، وغسل، العصارة، وغسل، وغسل،
واسْعَى، وغسل، العصارة، وغسل، وغسل،
واسْعَى، وغسل، العصارة، وغسل، وغسل،
واسْعَى، وغسل، العصارة، وغسل، وغسل،

6

65

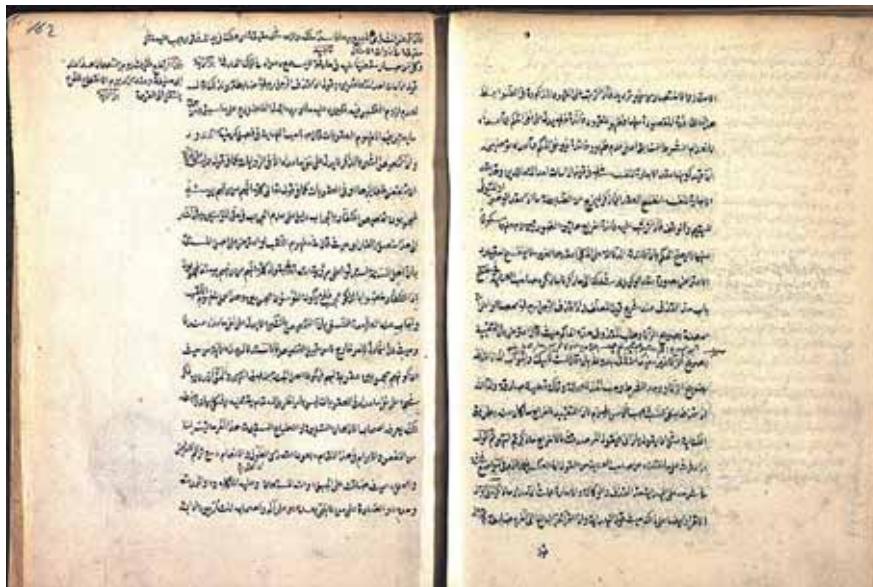
**دبله التكاليف • وللبرقة ومحنة • والشارة
على مزلاجتي بعيدة • وعلى آل
وأصحابي المتأذين بآذار •
ثانية**

مِنْ أَعْلَمِ الْمُؤْمِنِينَ إِنَّمَا يَنْهَا مَنْ
يَرَى أَنَّهُ لَذِكْرٌ لِّلَّهِ وَإِنْ خَسِرَ الْجَنَاحَ لَمْ يُخْلِدْ
إِلَيْهِ إِنَّمَا يَنْهَا الَّذِينَ يَاتُونَ إِلَيْهِ مُنْكِرًا فَمَنْ يُنْكِرْ
أَنَّهُ كَوْنٌ فَإِنَّمَا يَنْهَا مَنْ يَتَعَصَّبُ إِلَيْهِ
أَوْ يَتَعَظَّمُ مِنْهُ وَمَنْ يَتَعَصَّبُ إِلَيْهِ
أَوْ يَتَعَظَّمُ مِنْهُ فَإِنَّمَا يَنْهَا مَنْ
يَرَى أَنَّهُ لَذِكْرٌ لِّلَّهِ وَإِنْ خَسِرَ الْجَنَاحَ لَمْ يُخْلِدْ
إِلَيْهِ إِنَّمَا يَنْهَا الَّذِينَ يَاتُونَ إِلَيْهِ مُنْكِرًا فَمَنْ يُنْكِرْ
أَنَّهُ كَوْنٌ فَإِنَّمَا يَنْهَا مَنْ يَتَعَصَّبُ إِلَيْهِ
أَوْ يَتَعَظَّمُ مِنْهُ وَمَنْ يَتَعَصَّبُ إِلَيْهِ
أَوْ يَتَعَظَّمُ مِنْهُ فَإِنَّمَا يَنْهَا مَنْ
يَرَى أَنَّهُ لَذِكْرٌ لِّلَّهِ وَإِنْ خَسِرَ الْجَنَاحَ لَمْ يُخْلِدْ
إِلَيْهِ إِنَّمَا يَنْهَا الَّذِينَ يَاتُونَ إِلَيْهِ مُنْكِرًا فَمَنْ يُنْكِرْ
أَنَّهُ كَوْنٌ فَإِنَّمَا يَنْهَا مَنْ يَتَعَصَّبُ إِلَيْهِ
أَوْ يَتَعَظَّمُ مِنْهُ وَمَنْ يَتَعَصَّبُ إِلَيْهِ
أَوْ يَتَعَظَّمُ مِنْهُ فَإِنَّمَا يَنْهَا مَنْ

39

صورة الورقة الأولى والأخيرة من نسخة حاجي محمود أفندي: (٢٤٦).

يلمَاز: تحقيق «رسالة في مفهوم المخالفة»

صورة الورقة الأولى والأخيرة من نسخة لا له لي: (٣٧٦٢)

٢. التحقيق

رسالة في مفهوم المخالفة

لأخي زاده عبد الحليم أفندي

[٦٩] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ^{٤٤}

الحمد لله الحيّ القيّوم، الذي دلّ على كمال قدرته كُلُّ "منطوق" وـ"مفهوم"، والصلاحة على من بلغ الآية وبلغ^{٤٥} "الغاية": محمد الجامع "الشرائط" الرسالة، المتحلى "بصفات" الفصاحة والبسالة،^{٤٦} الشافع المشفع يوم العاد، الذي ضاق عن إحاطة مآثره نطاق "الأعداد"، وعلى آله المستغنين عن "الألقاب"، طوى لهم وحسن مآب.

وبيّن:^{٤٧}

فهذه عجلة علقتها على مبحث المفهوم، وذكرت فيها ما وقع في بيانه من الأفضل والقروء،^{٤٨} مع فوائد النقطتها أثناء المدارسة والمذاكرة، واستخرجتها أوان المطالعة من بحار العلوم الراخمة، ولطائف زاهرة اجتنبتها من رياض الفروع والأصول، ودقائق فاخرة اقتنيتها من تضاعيف

٤٤ غ - بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ.

٤٥ ل - الآية وبلغ.

٤٦ وهي بمعنى الشجاعة. الصاحح للجوهري، (بسن) تحقيق أحمد عبد الغفور عطار، دار العلم للملايين، بيروت ١٤٠٧/٥١٩٨٧ م.

٤٧ غ: أما بعد.

٤٨ وفي هامش ل: القدوم. القرؤم: جمع قرم، بمعنى الفحل. القاموس المحيط للفيروز آبادي (قرم) تحقيق: محمد نعيم العرقُوسِي، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٤٢٦/٥٢٠٠٥ م.

تصانيف الأجلة الفحول، وأضفت إليها^{٤٩} ما ستح بالبال في^{٥٠} دياجير^{٥١} الوهم والخيال من الجواب والسؤال.

فأهديتها إلى جناب^{٥٢} مَنْ ملِكَ رِبَاعٍ^{٥٣} الفضل^{٥٤} طُولاً وعرضاً، وصار الاشتغال بدعاء دوام دولته على كافة أهل السنة فرضاً، سباق غaiات المآثر والمناقب، عاقد رايات المراتب والمناصب، سائق المدارج العلمية إلى أهلها، مالك أراضي العلوم صعبها وسهلها، شمس فلك العز والتمكين، بقية السلف خاتمة المجتهدين، قدم^{٥٥} نماء إحسانه، فتعلقت أيدي الورى من ذيله بأمانى، ما أَمْ ذو رغب^{٥٦} لرب^{٥٧} جنابه^{٥٨} إلا انتفى^{٥٩} متواشحاً^{٦٠} بأمانى، سلطان العلماء الكرام، معلم سلطاناً [٦١] الحامي لحوزة الإسلام، داماً^{٦٢} معاً^{٦٢} ما اختلف الفرقان،^{٦٣} ولم يكن للدهر بإزعاجهما يدان.

٤٩ ح: إليه.

٥٠ ل: من.

٥١ ل: دياجير. وهو جمع ديجور بمعنى التراب، والظلم. القاموس المحيط للفيروز آبادي (دجر).

٥٢ ر ل - جناب.

٥٣ الرباع: جمع ربع، وهو الدار، والمنزل والخلة وما حول الدار. المادي إلى لغة العرب لحسن سعيد الكرمي، (ربع)، دار لبنان للطباعة والنشر، بيروت ١٤١١ هـ / ١٩٩١ م.

٥٤ غ: الفضائل.

٥٥ غ ح: فرم؛ ر ل: قرم. والمثبت من: ش.

٥٦ غ: رب.

٥٧ ش: الرب.

٥٨ ل: خبانه.

٥٩ ل: انى؛ هامش ر: اثنى، نسخة.

٦٠ ل: متواشنا.

٦١ غ ح ل: وأما.

٦٢ ح: مقا.

٦٣ الفرقان: نجمان في السماء لا يغبان ولكلهما يطوفان بالجدي، وقيل: هما كوكبان قريبان من القطب، وقيل: هما كوكبان في بنات نعش الصغرى. لسان العرب لابن منظور (فرقان) دار صادر، بيروت ١٤١٤ هـ، ٣٣٤/٣.

ولاني ممعترفُ بقسر الاباع وفقةَ الاطّلاع، ومعيرِ نفسيٍ^{٦٤} في هذا الإقدام بما^{٦٥} قاله بعض
الكرام:

٦٦ شعر:

أتحدي إلى شمس الضحى شعلة السها * أُتجري إلى البحر المحيط جداولا
فيما خجلتا^{٦٧} في الشمس تسرج^{٦٨} جذوة^{٦٩}* وبالطلل^{٧٠} تأني حين يمطر^{٦٩} وابلا
والمسؤول من^{٧١} جنابه الجليل: أن يستر ما حوتة هاتيك العجالة من الخبط والخطأ بذيل
الميل وغطاء العطاء، وعلى الله أتوكل في كل الأمور، منه الخلق^{٧٢} وإليه النشور.
وهذه^{٧٣} الرسالة مرتبة على مقدمة في عدّ أنواع المفهوم، وعلى مباحثين:
الأول منها في الموضع^{٧٤} التي يفهم منها الاعتبار بالمفهوم، مع ما يتعلق بها من النقض
والإبرام، بعون الله الغني العلام.

والثاني في الموضع التي اتفق عامة العلماء على اعتبار المفهوم فيها.

٦٤ ل: نفي.

٦٥ ل: ما.

٦٦ ل: قطعة.

٦٧ ش: حسرتا

٦٨ رغ ل: تسرج

٦٩ ح: تمطر.

٧٠ لم أجد قائله.

٧١ ح: عن.

٧٢ ل: الخلق.

٧٣ ر - هذه.

٧٤ ل: التواضع.

المقدمة

اعلم! أن بعضًا من العلماء ذهب إلى^{٧٥} الاعتبار بمفهوم^{٧٦} المخالفة.^{٧٧}

[تعريف مفهوم المخالفة]

وهو: أن يدلّ قيد في الكلام على مخالفة حكم^{٧٨} ما وراء القيد المذكور لصورة وجوده.

[أنواع مفهوم المخالفة]

وهو أنواع:

١) منها:^{٧٩} «مفهوم الصفة»^{٨٠} نحو: في الغنم السائمة زكاة، يدل بمفهومه^{٨١} على عدمها

٢٥ ر + أن.

٢٦ ل: على اعتبار المفهوم.

٢٧ وفي هامش رغح ل: قالوا: متى علق الحكم بشرط أو رتب على مسمى موصوف بوصف خاص أوجب ذلك نفي الحكم عند عدم الشرط والوصف. وإنما قيد الوصف بـ«الخاص» احترازاً عن «الوصف العام»، وهو ما يعم جميع أفراد الموصوف، كقوله عليه السلام: «في كل ذاتٍ كيده رطبةٌ أجرٌ»^(١) فإن وصف رطوبة الكبد تعم جميع الحيوانات، فالوصف الخاص^(٢) يقتضيه، نحو: في الغنم السائمة زكاة. «منه». ^(٣) ل: رطبية. ^(٤) بـ صحيح البخاري، كتاب المظالم ٢٣ (دار السلام، الرياض ١٤١٩ هـ / ١٩٩٩ م).؛ صحيح مسلم، كتاب السلام ١٥٣ (دار السلام، الرياض ١٤١٩ هـ / ١٩٩٩ م). ^(٥) غـ حـ: والوصف الحاصل.

٢٨ حـ - حـ.

٢٩ حـ: ومنها.

٣٠ وفي هامش رغح ل: قال العلامة البيضاوي في تفسير قوله تعالى: «إن جاءكم فاسقٌ بنينا فنبينوا» (سورة الحجرات: ٤٩/٦) الآية، «وفي الأمر بالتبين^(٦) على فسوق المخرب قبول خبر العدل^(٧) من حيث إن المعلق على الشيء بكلمة «إن» عدم عند^(٨) عدمه». (ج) قلت: الظاهر بناءً ما ذكره من انفهام^(٩) جواز قبول خبر العدل في هذه الآية على مجموع^(١٠) مفهومي^(١١) الصفة والشرط،^(١٢) لا الشرط وحده،^(١٣) على أن ما تثبت به^(١٤) من تعليق الأمر بالتبين^(١٥) على فسوق المخرب ليس إلا من قبيل مفهوم الصفة، وفيه ما فيه،^(١٦) فتأمل!^(١٧) «منه». (ج) حـ لـ: (بـ) لـ: عدل؛ (تـ) غـ حـ: الكلمة؛ لـ - الشيء بكلمة؛ (ثـ) لـ - عند. (ج) تفسير البيضاوي، (تحقيق محمد عبد الرحمن المرعشي)، دار إحياء التراث العربي، بيروت ١٤١٨ هـ / ١٩٩٧ م. ١٣٤/٥. (ج) الفهـام؛ غـ حـ + من؛ (خـ) غـ حـ - مجموع؛ (دـ) غـ حـ: مفهـوم؛ (عـ حـ - والشرط؛ (رـ) غـ - وحـده؛ (لـ) ما ثـبت له؛ (سـ) لـ: بالتبـين؛ (شـ) غـ - على أن ما تـثبت به من تعليـق الأمر بالتبـين على فـسوق المـخرب ليس إلا من قـبيل مـفهـوم الصـفة، وفيـه ما فيه؛ (صـ) غـ حـ: فـليـتأملـ.

٤١ غـ: بمـفهـومـها.

في غير السائمة. ذهب إلى الاعتبار بهذا المفهوم: الشافعي (ت. ٢٠٤ هـ/٨٢٠ م) رحمه الله، وأحمد^{٨٢} (ت. ٢٤١ هـ/٨٥٥ م)، والأشعري (ت. ٣٦٥ هـ/٩٣٥ م) وكثير من العلماء. ونفاه: أبو حنيفة (ت. ١٥٠ هـ/٧٦٧ م) رحمه الله، والقاضي^{٨٣} (ت. ٤٠٣ هـ/١٣١٠ م)، والغزالى (ت. ٥٠٥ هـ/١١١١ م)، والمعتلة.

ثم^{٨٤} أعلم!^{٨٥} أن هذا القسم من المفهوم سمى بهذا الاسم في كتب الأصول، لكن^{٨٦} الظاهر أن المراد من الصفة فيه ما يعّد النحوّي وغيره. وقد أوضح عنه السيوطي (ت. ١١١٥ هـ/١٥٠٥ م) رحمه الله حيث قال في الإتقان: «وهو أنواع: مفهوم صفة، نعتاً كان أو حالاً أو ظرفاً».^{٨٧}

[٢] ومنها: [٧٠] "مفهوم الشرط"،^{٨٨} وهو أقوى من مفهوم الصفة؛ فكل من قال^{٨٩} بمفهوم

٨٢ ر - وأحمد.

٨٣ وهو الإمام أبو بكر محمد بن الطيب الباقلاني، المتكلم الأشعري، الفقيه المالكي،الأصولي. إمام وقته، من أهل البصرة، سكن بغداد. سمع من القطبي وابن ماشا وغيرها، وإليه انتهت رئاسة المالكين في وقته. توفي سنة ثلاثة وأربعين. له: التقرير والإرشاد (أصول الفقه)، والتمهيد (علم الكلام)، واعجاز القرآن وغيرها من الكتب الكثيرة. ترتيب المدارك، للقاضي عياض (تحقيق سعيد أحمد أعراب، مطبعة فضالة - الحمدية، المغرب ١٤٠٣-١٩٨١ هـ/١٩٨٣-١٤٠٣ م)؛^٧ الدبياج المذهب لابن فرحون (تحقيق محمد الأحمدي أبو النور، دار التراث، قاهرة بدون تاريخ)؛^٤ جمهورة تراجم الفقهاء المالكية لقاسم علي سعد (دولة الإمارات العربية المتحدة، دبي ١٤٢٣ هـ/٢٠٠٢ م)؛^٤ ١٠٩٧/٣.

٨٤ غ ح - ثم.

٨٥ غ ح: واعلم.

٨٦ غ: إلا أن الظاهر.

٨٧ الإتقان في علوم القرآن للسيوطى (تحقيق مركز الدراسات القرآنية، المملكة العربية السعودية وزارة الشؤون الإسلامية،

٨٨ ١٤٢٦ هـ/٢٠٠٥ م)؛^٤ ١٤٩١/٤.

٨٨ وفي هامش رح غ ل: وهو غير معتبر عندنا؛ فإن الشرط^(١) عندنا يقتضي وجود المشروط، ولا يقتضي عدمه عدمه. ولا يقال: إن هذا خلاف ما شاع وذاع، حتى امتلأت به الآذان والأسماع، من أن الشرط ما يتوقف عليه وجود المشروط ولا يلزم من وجوده وجوده؛ فإن مقتضى ذلك أن يقتضي عدم الشرط عدم المشروط، ولا^(٢) (ث) يقتضي وجوده وجوده؛^(ج) لأننا نقول: هذا وهم نشأ^(ج) من^(خ) اشتراك لفظ الشرط بين الشرط^(د) الحقيقي والشرط الجعلى النحوّي؛ فإن ما ذكر من اقتضاء العدم دون الوجود هو مقتضى^(د) الشرط الحقيقي، وكلامنا في الشرط الجعلى، "منه".^(إ) غ - فإن؛^(ب) غ: فالشرط؛^(ت) غ + يلزم أن؛^(ث) ل: يلزم من؛^(ج) ح - فإن مقتضى ذلك أن يقتضي عدم الشرط عدم المشروط ولا يقتضي وجوده وجوده؛^(ح) غ: متشاء؛^(خ) غ - من؛^(د) رغ ح - الشرط؛^(د) ل - مقتضى.

٨٩ ل: حكم.

الصفة^{٩٠} قال بمفهوم الشرط، وبعض من^{٩١} لا يقول به^{٩٢} أيضًا.

[٣] ومنها: "مفهوم اللقب"، والمراد من اللقب:^{٩٣} ما يعمُّ اسم الجنس والعلم. ذهب إلى الاعتبار به: أبو بكر الدقاد^{٩٤} (ت. ١٠٠٢/٥٣٩٢ م)، وبعض أصحاب أحمد بن حنبل.

وما ذكره ابن الحاجب^{٩٥} (ت. ١٢٤٩/٦٦٤٦ م) في مبحث مفهوم الصفة في شرح المختصر^{٩٦} بقوله: «واعترض عليه بمفهوم اللقب...» إلى قوله: «فيلزم أن يُعتبر، ولا مُعتبر به اتفاقاً» فالمراد منه اتفاق من عدا^{٩٧} تلك الشرذمة.

هذا، وصاحب التتفيج^{٩٨} (ت. ١٣٤٦/٥٧٤٧ م) اقتصر على^{٩٩} ذكر هذه الأقسام

٩٠ غ - فكل من قال بمفهوم الصفة، ص ٥.

٩١ ل: ما.

٩٢ ل - به.

٩٣ ل - من اللقب.

٩٤ وهو محمد بن محمد بن جعفر الدقاد، الفقيه الشافعي، الأصولي. وكان فاضلاً عالماً بعلوم كثيرة، وله كتاب في الأصول في مذهب الشافعي. توفي سنة اثنين وتسعين وثلاثمائة. طبقات الشافعية للإسني (تحقيق كمال يوسف الحوت، دار الكتب العلمية، ٢٠٠٢/٥١٤٢٢ هـ) ٢٥٣/١.

٩٥ وهو أبو عمرو جمال الدين عثمان بن عمر المعروف بابن الحاجب. الفقيه المالكي، الأصولي. كان أبوه حاجباً للأمير عز الدين موسك الصلاحي خال صلاح الدين الأيوبي. توفي رحمة الله بالإسكندرية سنة ست وأربعين وستمائة. وله: الكافية (النحو)، والشافية (الصرف)، وجامع الأمهات (الفقه)، ومنتهى السُّؤُل والأَمْلَل في علمي الأصول والجدل، ومختصره (كلاهما في أصول الفقه)، وغيرها من المؤلفات الكثيرة. وفيات الأعيان لابن خلakan (تحقيق إحسان عباس، دار صادر، بيروت ١٣١٧/٥١٩٠٠ هـ) ٢٥٠/٣.

٩٦ وما نقله المصنف هو في شرح مختصر المتنهي للإيجي (تحقيق محمد حسن محمد حسن إسماعيل، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٢٤ هـ/٢٠٠٤ م) ١٧٢/٣.

٩٧ ر: عداته.

٩٨ وهو عبيد الله بن مسعود بن تاج الشريعة المحبوي المعروف بصدر الشريعة: الفقيه الخنفي، الأصولي المتتكلم. أخذ العلم عن جده (الأئمّة) الإمام برهان الشريعة محمود بن صدر الشريعة. له: شرح الوقاية (في الفقه)، والتتفيج مع شرحه التوضيح (في أصول الفقه)، وتعديل العلوم (في العلوم العقلية)، والثانية (في الفقه) وغيرها. تاج التراجم لابن قططوبغا (تحقيق محمد خير رمضان يوسف، دار القلم، المغرب، ١٤١٣ هـ/١٩٩١ م) ص ٢٠٣؛ الفوائد البهية للكتوي (مكتبة خير كثير، بدون تاريخ) ص ١٠٩-١١١.

Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA) XXXV, 431-427.

٩٩ ح + ما.

الثلاثة.^{١٠٠}

[٤] ومنها: "مفهوم الغاية"، نحو: ﴿أَتُوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيلِ﴾^{١٠١} ذهب إليه كل من قال بمفهوم الشرط، وبعض من لم يقل به، كالقاضي^{١٠٢} عبد الجبار^{١٠٣} (ت. ٤١٥ هـ/١٢٥١ م).

وذهب العلامة^{١٠٤} التفتازاني (ت. ٩٢٩ هـ/١٣٩٠ م) إلى أنه متفق عليه، حيث قال في باب المعارضه والترجيح من التلويع: «وظاهر هذه العبارة مشعر بكون الحال مستفاداً من قوله: ﴿حَتَّى يَطْهُرُنَّ﴾^{١٠٥} قولًا بمفهوم الغاية؛ فإنه متفق عليه».^{١٠٦}

وذهب العلامة الرومي^{١٠٧} (ت. ٩٤٠ هـ/١٥٣٤ م) رحمه الله إلى أن دلالة "إلى" و"حتى" وأمثالهما على مخالفة حكم مدخولها^{١٠٨} لما عداه^{١٠٩} بطريق الإشارة، لا المفهوم، ذكره

١٠٠ التوضيح لصدر الشريعة - مع التلويع - (تحقيق زكريا عميرات، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤١٦ هـ/١٩٩٦ م)
١٠١ سورة البقرة، ١٨٧/٢
١٠٢ وهو الإمام أبو بكر الباقياني كما سبق.

١٠٣ وهو أبو الحسن عبد الجبار بن أحمد المدائني الأسدآبادي. كان إمام أهل الاعتزال في زمانه، وكان مقلداً للشافعى في الفروع. تولى قضاة القضاة بالرئيسي، ورد بغداد حاجاً، وحدث بما عن جماعة كثيرين. توفي سنة خمس عشرة وأربعين. طبقات الشافعية الكبرى للسبكي (تحقيق د. محمود محمد الطناحي - د. عبد الفتاح محمد الحلول، هجر للطباعة والنشر والتوزيع، ١٤١٣ هـ/١٩٩٢ م)^{١٠٤}؛ طبقات الشافعية للإسنوى، ١٧٣/١.

١٠٤ ر + الرومي إلى أن دلالة حق وإلى. وكتب فوقه: "زائد".

١٠٥ سورة البقرة، ٢٢٢/٢

١٠٦ التلويع للافتازاني (تحقيق زكريا عميرات، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤١٦ هـ/١٩٩٦ م)^{١٠٥}
١٠٧ وهو شيخ الإسلام أحمد بن سليمان، المعروف بـ"ابن كمال باشا". أخذ العلم عن الرجال المشهورين، منهم: المولى لطفي تلميذ سستان باشا، والمولى مصلح الدين القسطلاني، له تصانيف كثيرة، منها: الإصلاح والإيضاح (الفقه)، وتغيير الترتيب (أصول الفقه). الطبقات السننية للتميمي (تحقيق عبد الفتاح محمد الحلول، القاهرة، ١٣٩٠ هـ/١٩٧٠ م)^{١٠٦}
١٠٨ ح: مدخلوها؛ ش: مدخلوهما.
١٠٩ ح غ: قبلها.

في الفرائد.^{١١٠} والمفهوم من كلام ابن الساعي^{١١١} (ت. ١٢٩٥/٥٦٩٤) في البديع أيضًا ذلك،^{١١٢} حيث قال:

ومن أصناف مفهوم المخالفة: مفهوم الغاية، اختلفوا في أن الحكم إذا قيد بغایة كما في قوله تعالى: ﴿ثُمَّ أَتَمْوَا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾^{١١٣} فمدحه^{١١٤} أكثر الفقهاء والمتكلّمين أنه^{١١٥} يدل على نفي الحكم فيما بعد الغاية، وعند أصحاب أبي حنيفة رحمه الله: نفيُ الحكم فيما بعد الغاية من قبيل الإشارة، لا من قبيل المفهوم.^{١١٦}

[٥] ومنها: "[مفهوم] العدد"،^{١١٧} ذهب^{١١٨} إلى الاعتبار به^{١١٩} بعض العلماء، والمشهور أن الشافعي رحمه الله منهم. [٧١] و[٢٠] بما ذكره^{١٢٠} العالمة^{١٢١} البيضاوي (ت. ١٢٨٦/٥٦٨٥)

١١٠ رسالة الفرائد ضمن «رسائل ابن كمال باشا» (مطبعة إقدام، بيروت ١٣١٦/٥١٨٩٨) م ٢٠٦-٣٠٨.

١١١ أحمد بن علي بن ثعلب، المعروف بمظفر الدين، المعروف بابن الساعي. سكن بغداد ونشأ بها، وأبوه هو الذي عمل الساعات المشهورة على باب المستنصرية ببغداد. من تصانيفه: مجمع البحرين (في الفقه، جمع فيه بين «ختصر القدوسي» و«المنظومة النسفية» مع زوائد)، وله البديع (في أصول الفقه، جمع فيه بين "أصول فخر الإسلام البدوي" و"الإحكام للأمدي"). الجوهر المضيء للقرشي (تحقيق عبد الفتاح محمد الحلو، هجر للطباعة والنشر والتوزيع، ١٤٩٢/٥١٤١٣) ٢٠٨ - ٢١١، والفوائد البهية للكبوبي: ٢٦.

١١٢ وفي هامش غ ح: المفهوم من كلام ابن الساعي أن يكون عندنا بطريق الإشارة. « منه ».

١١٣ سورة البقرة: ٢٨٧.

١١٤ ر ل: فذهب.

١١٥ رغ ل ح ي: أن. والمبين من « ش ».

١١٦ بديع النظام لابن الساعي - يتصرف - (تحقيق إبراهيم شمس الدين، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤٢٥/٤) م ٢٠٠.

ص ٢٤١.

١١٧ وفي هامش رغ ح ل: فإن العدد نص في مفهومه عندهم، وأما^(١) احتمال أن يقال: «معنى ذلك أنه لا يحتمل القصاص، لا^(٢) الزيادة» فليس بشيء كما لا يخفى. (ت) « منه ». (١) ل: أما؛ (٢) ل: لأن؛ (ت) ر - كما لا يخفى.

١١٨ غ: وذهب.

١١٩ ح - به.

١٢٠ ح: ذكر.

١٢١ ر ل - العالمة

في في تفسير قوله تعالى: ﴿ثُمَّ اسْتَوَ إِلَى السَّمَاءِ فَسُوِيَّهُنْ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ﴾^{١٢٢} - مع أنه لا يناسب مذهبـهـ ليس بشيءـ في نفسهـ، حيثـ قالـ: «فَإِنْ قِيلَ: أَلِيـسـ^{١٢٣} أَنَّ أَصْحَابَ الْأَرْضَادَ أَثْبَوْا تِسْعَةَ أَفْلَاكٍ؟ قَلْتَ: مَا ذَكَرُوهُ^{١٢٤} مَشْكُوكٌ، وَإِنْ صَحَّ فَلَيـسـ فـيـ الـآيـةـ نـفـيـ الزـائـدـ» انتهىـ.

أماـ أنهـ غيرـ موافقـ لمذهبـهـ فـغـنـيـ عـنـ الـبـيـانـ، وأـمـاـ كـلـامـ لاـ يـصـحـ التـعـوـيلـ عـلـيـهـ؛ فـإـنـ اقتصارـهـ^{١٢٥} تـعـالـىـ عـلـىـ ذـكـرـ هـذـاـ العـدـدـ فـيـ هـذـهـ السـوـرـةـ وـفـيـ سـوـرـيـ السـجـدـةـ وـالـمـلـكـ،^{١٢٦} وـعـدـمـ ذـكـرـ الرـائـدـ أـصـلـاـ^{١٢٧} -ـ سـيـماـ وـلـاقـمـ مـقـامـ الـبـيـانــ حـجـةـ بـيـنـةـ عـلـىـ نـفـيـ الزـائـدـ عـنـ الـقـائـلـينـ بـعـدـ حـجـيـةـ الـمـفـهـومـ، فـضـلـاـ عـنـ الـقـائـلـينـ بـحـجـيـتـهـ، فـبـصـرـ!

وـأـمـاـ الـاسـتـثـنـاءـ: فـدـلـالـتـهـ عـلـىـ مـخـالـفـةـ حـكـمـ الـمـسـتـشـنـيـ لـلـمـسـتـشـنـيـ مـنـهـ بـطـرـيـقـ الـعـبـارـةـ، لـاـ مـنـ قـبـيلـ المـفـهـومـ عـنـ الشـافـعـيـ رـحـمـهـ اللـهـ؛ فـإـنـ عـمـلـ الـاسـتـثـنـاءـ عـنـدـهـ بـطـرـيـقـ الـمـعـارـضـةـ، كـالـتـخـصـيـصـ بـالـمـسـتـقـلـ.

وـأـمـاـ عـنـدـنـاـ فـفـيـ عـمـلـ الـاسـتـثـنـاءـ رـأـيـانـ: الـأـوـلـ: أـنـ يـذـكـرـ الـمـسـتـشـنـيـ مـنـهـ، ثـمـ يـخـرـجـ مـنـهـ الـمـسـتـشـنـيـ، ثـمـ يـحـكـمـ عـلـيـهـ بـالـحـكـمـ الـمـرـادـ إـثـبـاـتـهـ. الـثـانـيـ: أـنـ يـكـوـنـ مـجـمـوـعـ لـفـظـ^{١٢٩} الـمـسـتـشـنـيـ وـالـمـسـتـشـنـيـ مـنـهـ عـلـمـاـ لـلـمـسـتـشـنـيـ. فـعـلـىـ الرـأـيـ الـأـوـلـ يـكـوـنـ دـلـالـةـ الـاسـتـثـنـاءـ عـلـىـ الـمـخـالـفـةـ بـطـرـيـقـ الـإـشـارـةـ، وـأـمـاـ عـلـىـ الرـأـيـ الـأـخـيـرـ فـلـاـ يـكـوـنـ فـيـهـ دـلـالـةـ أـصـلـاـ عـلـىـ الـمـخـالـفـةـ؛ فـإـنـ الـاسـتـثـنـاءـ فـيـ الـعـدـدـيـ عـلـىـ هـذـاـ الرـأـيـ^{١٣٠}

.١٢٢ سورة البقرة: ٢٩/٢.

.١٢٣ ح: ليس.

.١٢٤ ل: ما ذكره.

.١٢٥ تفسير البيضاوي: ٦٦/١ (سورة البقرة: ٢٩/٢).

.١٢٦ ل + على ذكر الزائد أصلا.

.١٢٧ سورة الملك، ٣/٦٧. وليس في سورة السجدة آية تذكر هذا العدد! انظر: الإسراء: ٤٤، المؤمنون:

.١٢٨ ، الطلاق: ٦٥/١٢، نوح: ٧١/١٥، فصلت: ٤١/١٢.

.١٢٩ ل - على ذكر هذا العدد في هذه السورة وفي سورة السجدة والملك وعدم ذكر الزائد أصلا، صح هـ.

.١٣٠ ر - منه.

.١٣١ ل: لفظ مجموع.

.١٣٢ ل + الثاني أي.

يلمّاز: تحقيق «رسالة في مفهوم المخالفة»

يكون كذكر المستثنى بعلمه،^{١٣٢} ولا يعتبر عندنا بمفهوم اللقب،^{١٣٣} وفي غير العدد يكون كذكره موصوفاً،^{١٣٤} ولا يعتبر^{١٣٥} عندنا بمفهوم الصفة أيضاً.

هذا هو المفهوم من كلمات الثقات من مشايخنا، والمفهوم من كلام الفاضل التفتازاني هو أنّ [٧١] دلالة الاستثناء على كون حكم المستثنى خلاف حكم الصدر عند الشافعي رحمة الله أيضاً على طريق الإشارة.

[شروط الاعتبار بمفهوم المخالفة]

ثم أعلم! أنّ للاعتبار بالمفهوم شرائطَ عند القائلين به،^{١٣٦} من^{١٣٧} جملتها: «أن لا يظهر^{١٣٨} للتخصيص بالذكر وجُهٌ غيرُ نفي الحكم عما عداه»، نصّ على ذلك جَمِيعُ من الفحول، وفِيهِم ذلك من كلام العلامة البيضاوي رحمة الله في تفسير قوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتُبُ اللَّهِ أَعْلَمُ بِمَا فِيهَا...﴾ الآية، حيث قال: «ولا يدلُّ على أن لا يُقتل الحر بالعبد، والذَّكَرُ بالأنثى، كما لا يدلُّ على عكسه؛ فإنّ الاعتبار بالمفهوم حيث^{١٤١} لم يظهر للتخصيص غرضُ سوى اختصاص الحكم، وقد بيَّنا ما كان^{١٤٢} الغرض» انتهى.^{١٤٣} وأراد به ما ذكره فيما سبق بقوله: «كان في

١٣٢ ل + هذا هو المفهوم اللقب.

١٣٣ ل - ولا يعتبر عندنا بمفهوم اللقب.

١٣٤ غ - موصوفاً، صحيح هـ.

١٣٥ ل: ولا يعتبر.

١٣٦ ل - به.

١٣٧ غ: ومن.

١٣٨ ل: أن لا نظر.

١٣٩ وفي هامش رغح ل: قال صاحب الكشف:^(١) أصحابنا لا يرون الاستدلال بهذا الأمر، لأن شرط^(٢) دلالة المفهوم عندهم أن لا يظهر للتخصيص فائدة سوى القصر على المذكور. «منه». ^(٣) ل: الكشاف؛ ^(٤) ح: الشرط.

١٤٠ سورة البقرة: ٢/١٧٨.

١٤١ ل: بحيث.

١٤٢ ل - ما كان، صحيح هـ.

١٤٣ تفسير البيضاوي: ١/٢٢ (سورة البقرة: ٢/١٧٨).

الجاهلية بين حَيَّينٍ^{١٤٤} من أحياء العرب دماء،^{١٤٥} وكان^{١٤٦} لأحدهما طول^{١٤٧} على الآخر؛ فاقتسموا يُقتلنَ^{١٤٨} الحرُّ منكم بالعبد والذكر بالأثنى،^{١٤٩} فلما جاء الإسلام تحاكموا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم؛ فنزلت الآية»^{١٥٠} انتهى.

وهذا مع وضوحاً خَيِّر على صدر^{١٥٢} الشريعة حيث قال في باب ما يوجب القَوْد من^{١٥٣}
شرح الوقاية:^{١٥٤}

فيقتل الحر بالحر وبالعبد، هذا عندنا. وعند الشافعي لا يقتل الحر بالعبد؛ لقوله تعالى: **﴿الحر بالحر والعبد بالعبد﴾**.^{١٥٥} ولنا: **﴿النفس بالنفس﴾**.^{١٥٦} وقوله: **﴿الحر بالحر﴾** لا يدل على النفي فيما عداه على أصلنا. على أنه إن دل يجب أن لا يقتل العبد بالحر؛ لقوله تعالى: **﴿والعبد بالعبد﴾** انتهى.^{١٥٧}

ولا يخفي أنه تفاوت نقصان؛ فكان وجوب القصاص فيه بطريق الأولوية،^{١٥٨} بخلاف قتل

الحر بالعبد؛ فتأمل!

١٤٤ رح: حَيَّين.

١٤٥ ح: وما؛ وفي هامش غ ح: يعني كان قتل بعضهم بعضًا.

١٤٦ ح: كان.

١٤٧ الطول: الفضل، والقدرة، والغنى والاسعة. القاموس المحيط للقيروزآبادي، «طول».

١٤٨ غ ح: لنقتلن؛ ل: الثقتين.

١٤٩ غ: والأثنى بالذكر.

١٥٠ غ ح ل - الآية. الناسخ والنسخ لأبي عبيد القاسم بن سلام، ١٣٨/١؛ تفسير القرآن العظيم لابن أبي حاتم،

٢٩٣/٢؛ جامع البيان للطبراني، ٣٦١/٣.

١٥١ تفسير البيضاوي: ١٢٢/١ (سورة البقرة: ١٢١/٢).

١٥٢ ل + الإسلام.

١٥٣ ل: في.

١٥٤ ل + من شربه.

١٥٥ سورة البقرة: ١٧٨/٢.

١٥٦ سورة المائدة، ٤٥/٥.

١٥٧ شرح الوقاية لصدر الشريعة (تحقيق صلاح محمد أبي الحاج، الوراق، عمان ١٤٢٦هـ/٢٠٠٦م) ٢/٥/١٤٣.

١٥٨ وفي هامش رغ ح ل: وفي صورة أولوية المسكوت^(١) من المنطوق يظهر للتخصيص فائدة،^(ب) ووجهٌ غيرُ

ونظير ما ذكر هنا^{١٥٩} ما ذكر^{١٦٠} في تفسير قوله تعالى: ﴿إِنْ خَفْتُمْ أَنْ يَقْتِلُوكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا...﴾^{١٦١} الآية، حيث قال: «شريطة باعتبار الغالب؛^{١٦٢} فإنه الغالب^{١٦٣} في ذلك الوقت، ولذلك لم يعتبر مفهومها، كما لم يعتبر في [٧٢] قوله تعالى: ﴿إِنْ خَفْتُمْ أَنْ لَا يَقْيِمَا حَدُودَ اللَّهِ﴾.^{١٦٤}

[الوجوه التي هي غير نفي الحكم عما عدا المذكور]

ومن تلك^{١٦٥} الوجوه:^{١٦٦} أولوية المسكوت عن المنطوق بالحكم المذكور، ومساواته إياه، والخروج^{١٦٧} مخرج^{١٦٨} العادة، وأن يكون لخصوصية^{١٦٩} سؤال أو حادثة، أو لعلم المتكلّم بجهل المخاطب بهذا^{١٧٠} الخصوص بعينه، هكذا ذكر^{١٧١} في التبيّح^{١٧٢} من غير شيء يدل على التعميم،

نفي الحكم عما عداه؛ فلا يحمل^(ت) عليه. «منه». (أ) ل: المسكوت؛ (ب) ح: فائدة للتخصيص؛ (ج) ل: فائدة التخصيص؛ (د) ح: فلا يخل.

١٥٩ غ: هناك.

١٦٠ ر ل - ما ذكر؛ غ: ذكره.

١٦١ سورة النساء: ٤/١٠١.

١٦٢ وفي هامش ر ح ل: فإن كلامه يشعر بأن الاعتبار بمفهوم المخالفة مشروط بعدم ظهور فائدة^(أ) للتقييد، كإخراج الكلام مخرج^(ب) الغالب. «منه». (أ) فائدة؛ (ب) ل: فخرج.

١٦٣ غ ح - فإنه الغالب.

١٦٤ سورة النساء: ٤/١٠١. تفسير البيضاوي: ٢/٩٣.

١٦٥ غ: وتلك.

١٦٦ ول المراد بما: الوجوه التي هي غير نفي الحكم عما عدا المذكور.

١٦٧ ل: في الخروج.

١٦٨ ل: فخرج.

١٦٩ ل: مخصوصية.

١٧٠ غ ح ل: هذا.

١٧١ ر ل: ذكره.

١٧٢ .١/٢٦٧

لكنه ذكر ابن الحاجب أمرين آخرين: أحدهما: أن يكون^{١٧٣} بجهل المتكلّم بحكم المskوت، والثاني: لخوفه عن ذكر حاله، ثم عَمِّ فقال: «أو غير ذلك مما يقتضي تخصيصه بالذكر». فإن^{١٧٤} وجہ الدلالة فيه: «أن للصفة فائدةً، وغير التخصيص بالحكم منتف؛ فيدلّ عليه»، فإذا ظهرت فائدة أخرى بطل وجہ دلالته. وذكر في البديع أمر آخر، وهو تخصيص المذكور بالرأي على تقدير عدم التصریح به، وفيه ما فيه.^{١٧٧}

ثم أعلم!^{١٧٩} أن المفهوم عند القائلين به، وإن كان دليلاً معتبراً، لكنه ظنّ لا يعارض المنطوق، نصّ عليه كثیر من الثقات: منهم: العالمة البيضاوي، حيث قال في تفسير قوله تعالى «لابثين فيها أحقاباً»:^{١٨٠} «ليس فيه ما يقتضي تناهي تلك الأحقاب؛ لجواز أن يكون المراد

ل - أن يكون.^{١٧٢}

١٧٤ مختصر متنه السؤال والأمل لابن الحاجب (تحقيق نذير حمادو، دار ابن حزم، بيروت ١٤٢٧ هـ / م ٢٠٠٦) .٩٤٨/٢

١٧٥ ل + ذكر.

١٧٦ أي: في مفهوم المخالفة.

١٧٧ وفي البديع: ص ٢٣٨ «ولا خوف عن تخصيصها باجتهد لولا ذكرها».

١٧٨ وفي هامش رغح ل: أعلم! أن المفهوم من كلمات بعض الأفضل أن يتحقق الاعتبار بالمفهوم عند القائلين^(١) به بالنظر إلى القيد المستفاد من الحروف الداخلية على الحكم المقيد^(٢) بالقييد الواجب للاعتبار^(٣) بمفهومه، بأن يتم اعتبار^(٤) مفهوم القيد الواجب اعتبار مفهومه بالقول بعد تحقق ذلك القيد المستفاد من تلك الحروف فيما عدا صورة^(٥) تتحقق القيد اللازم اعتبار مفهومه، وإن وجد أصل الحكم. قال العالمة الرومي في تفسير قوله تعالى: «فإن آتستم منهم رشدًا فادفعوا إليهم أموالهم» (سورة النساء، ٤/٦) الآية، «أي: من غير تراث عن وقت البلوغ...» إلى قوله: «وفي الآية دلالة على أن لا يدفع إليهم أموالهم قبل البلوغ، وأما عدم دفعه إليهم^(٦) بعده^(٧) قبل الإيصال فلا دلالة عليه: أما منطوقاً فظاهر، وأما مفهوماً: فلأن مفهوم قوله: «فإن آتستم» عدم الدفع على الفور، لا عدم الدفع أصلًا». «منه». ^(٨) ر: العاملين؛ ^(٩) ب: مقيد؛ ^(١٠) غ ح ل: اعتبار؛ ^(١١) غ: اعتبا؛ ^(١٢) ج غ ح: صور؛ ^(١٣) ح: اليتيم؛ ^(١٤) غ ح: بعد البلوغ.

١٧٩ غ ح: واعلم؛ ل: منها.

١٨٠ سورة النبأ: ٢٣/٧٨.

أحقاباً متراوِفة، كلما مضى حقب يتبعه آخر، وإن كان فمن^{١٨١} قبيل المفهوم؛ فلا يعارض المنطوق الدال على خلود الكفار». ^{١٨٢} ومنهم: العلامة الفتزاي حيث قال في التلويع: «لا نزاع لهم في أنّ المفهوم ظني^{١٨٣} يعارضه القياس». ^{١٨٤}

المبحث الأول

في الموضع التي يُرى فيها الاعتبار بالمفهوم من الحنفية مما^{١٨٥} عترَت عليه أثناء المذاكرة مع ما يتعلّق بها

[١] منها: ما ذُكر^{١٨٦} في الأصول: أن قصر العام على بعض ما يتناوله قد يكون بغير مستقل: وهو الاستثناء والشرط والصفة، ومعنى القصر هو: إثبات الحكم للبعض ونفيه عن البعض؛ فالقول بأن الشرط والصفة [٧٢ ظ] من قبيل القاصر قول بالاعتبار بمفهومهما.

وقد يجذب عنه بجوابين: أحدهما: أن المراد^{١٨٧} بالقصر فيه: الدلالة على الحكم في البعض وعدم الدلالة في الآخر، لا نفياً ولا إثباتاً^{١٨٨} حتى لو ثبت ثبت^{١٨٩} بدليل، ولو انتفى انتفى بالعدم الأصلي، وهذا مما يقول به الحنفية. وثانيهما: أنه لو لا الشرط لأفاد الكلام الحكم^{١٩٠} على^{١٩١} جميع التقادير، فحين عُلق بالشرط لم يُفْدِ ذلك، فكأنّه قصره على البعض.

١٨١ ل: من.

١٨٢ تفسير البيضاوي: ٢٨٠/٥.

١٨٣ ل: ظن.

١٨٤ ٢٧٢/١.

١٨٥ ل: فيما.

١٨٦ غ ح ل: ذكره.

١٨٧ ح - المراد، صح هـ.

١٨٨ ل: ثبات.

١٨٩ غ: يثبت.

١٩٠ ل: بالحكم.

١٩١ غ ح: عن.

[٢] ومنها: ما ذكر^{١٩٢} في الأصول أيضًا من الاستدلال على أن الحق واحد، وأن كل مجتهد غير^{١٩٣} مصيب بقوله تعالى: ﴿فَفَهَمْنَاهَا سَلِيمَانٌ﴾^{١٩٤}. ولا يخفي ما فيه من الاعتبار بالمفهوم، لكنه أشار الفاضل التفتازاني إلى ما يكون جواباً عنه في شرح قول صاحب التنتبيح: «ولنا قوله تعالى: ﴿فَفَهَمْنَاهَا سَلِيمَانٌ﴾^{١٩٥} الآية»^{١٩٦} حيث قال:

وجه الاستدلال: أن داود عليه السلام حكم بالغنم لصاحب الحrust وبالحرث لصاحب الغنم، وسليمان عليه السلام حكم أن يكون الغنم^{١٩٧} لصاحب الحrust ينتفع بها، ويقوم أصحاب الغنم على الحrust حتى يرجع كما كان، فيزيد كل إلى صاحبه ملوكه. وكان حكم داود عليه السلام بالاجتهاد دون الوحي، وإنما جاز لسليمان عليه السلام خلافه، ولداود عليه السلام الرجوع عنه، ولو كان كل من الاجتهادين حقاً لكان كل منهما أصاب الحكم وفهمه، ولم يكن لتخصيص^{١٩٨} سليمان عليه السلام بالذكر جهة؛ فإن^{١٩٩} تخصيص الشيء بالذكر^{٢٠٠} وإن لم يدل^{٢٠١} على نفي الحكم عمّا عداه، لكنه في هذا المقام يدلّ عليه، كما لا يخفي على من له معرفة بخواص التراكيب.^{٢٠٢}

يعني: أن نفس التقييد من حيث هو لا يدل عند الخنفية على نفي الحكم عمّا عداه، وأماماً انفهاماً ذلك من القرائن الحالية أو المقالية - ككون المقام هنالك مدرج سليمان عليه السلام - فلا ضير في ذلك.

^{١٩٢} غ: ذكره.

^{١٩٣} ر - غير. صح هـ.

^{١٩٤} سورة الأنبياء: ٢٩/٢١.

^{١٩٥} سورة الأنبياء: ٢٩/٢١.

^{١٩٦} التنتبيح لصدر الشريعة - مع التوضيح والتلويح - ٢٤٧/٢.

^{١٩٧} غ - لصاحب الغنم وسليمان عليه السلام حكم أن يكون الغنم، صح هـ.

^{١٩٨} ل: التخصيص.

^{١٩٩} غ ح ل: فإنه.

^{٢٠٠} غ ح ل - تخصيص الشيء بالذكر.

^{٢٠١} ل: تدل.

^{٢٠٢} ل: التركيب. التلويح للتفتازاني: ٢٤٩/٢.

بقي شيء في قوله: ^{٢٠٣} «ولم يكن لتخصيص [٧٣] سليمان عليه السلام جهة...»

إلا، وهو أنه يجوز أن يكون تخصيصه بالذكر لكون إصابته عليه السلام -مع صغر سنّه وحداثة وقتها- أمراً مستبعداً، على ما أشار إليه الفاضل البيضاوي، حيث قال في تفسير قوله تعالى ^{﴿كلاً﴾}:
 آتينا حُكْمًا وعلَّمًا^{٢٠٤}: «دليل على أن خطأ المجتهد ^{٢٠٥} لا يقدح فيه، وقيل: على أن كل مجتهد مصيب، وهو مخالف لمفهوم ^{٢٠٦} قوله: ^{﴿فَفَهَمْنَا هَا سَلِيمَانَ﴾}^{٢٠٧} ولو لا النقل لاحتمال توافقهما على أن يكون مفهوم ^{٢٠٨} قوله: ^{﴿فَفَهَمْنَا هَا﴾} لإظهار ما تُفضِّل ^{٢١٠} عليه في صغره»
^{٢١١} انتهى.

وبقي في كلام البيضاوي أن يقال: إنه عَدَ مخالفة احتمال أن يراد بقوله تعالى: ^{﴿وَكَلَّا﴾}
 آتينا حُكْمًا وعلَّمًا^{٢١٢} أن كل مجتهد مصيب، بمفهوم قوله تعالى: ^{﴿فَفَهَمْنَا هَا سَلِيمَانَ﴾}^{٢١٣} محدوداً، وقد تقرر فيما سبق أن مفهوم المخالفة عند القائلين به أيضاً ظني لا يعارض المنطوق،
^{٢١٤}

٢٠٣ أي: في قول التلويع.

٢٠٤ سورة الأنبياء: ٢١/٧٩.

٢٠٥ غـ حـ: المجتهدـينـ.

٢٠٦ غـ: مفهـومـ.

٢٠٧ سورة الأنبياء: ٢١/٧٩.

٢٠٨ غـ حـ - يكون مفهـومـ.

٢٠٩ لـ - قولهـ.

٢١٠ حـ: ما لا يفضل؛ لـ: ما يفضل.

٢١١ تفسير البيضاوي، ٤/٥٧، (سورة الأنبياء، ٢١/٧٩).

٢١٢ سورة الأنبياء: ٢١/٧٩.

٢١٣ سورة الأنبياء: ٢١/٧٩.

٢١٤ وفي هامش رـ لـ: يعني حاز أن يراد من تلك الآية -وهي قوله تعالى: ^{﴿وَكَلَّا آتَيْنَا حُكْمًا وعلَّمًا﴾} (سورة الأنبياء: ٢١/٧٩)ـ أن كل مجتهد مصيب، وأن داود وسليمان عليهما السلام كانوا مصيبين في الحكم، ولا يضر ذلك مخالفة مفهـومـ قولهـ تعالىـ: ^{﴿فَفَهَمْنَا هَا سَلِيمَانَ﴾} (سورة الأنبياء: ٢١/٧٩)ـ لأن الأول منطوق لا يعارضه ^(١) المفهـومـ، وفيه ما فيهـ. ^(٢) لـ: فلا يعارضـهـ.

والقاضي،^{٢١٥} وإن كان شافعياً، فهذا الكلام^{٢١٦} منه غريب. ويمكن في الجواب أن يقال: إن قوله تعالى: ﴿وَكُلًا آتَنَا حُكْمًا وَعِلْمًا...﴾^{٢١٧} الآية، لَمَّا دَارَ بَيْنَ أَنْ يَكُونَ الْمَرَادُ مِنْهُ أَنْ خَطَا الْمُجْتَهِدِينَ لَا يَقْدِحُ،^{٢١٨} وَأَنْ يَكُونَ الْمَرَادُ أَنْ كُلَّ مُجْتَهِدٍ مُصْبِبٍ، كَانَ فِي كُلِّ مِنْ الْمَعْنَىيْنِ ظَنِيًّا؛ فَلَا بُعْدَ بَعْدَ ذَلِكَ^{٢١٩} فِي أَنْ يَعْرَضَهُ مفهوم قوله تعالى: ﴿فَهَمَنَاهَا سَلِيمَانٌ﴾،^{٢٢٠} سِيمَاً وَقَدْ تَأْيَدَ الْمَفْهُومُ بِالْقَرِيبَةِ الْحَالِيَّةِ.^{٢٢١}

[٣] ومنها: ما ذكر في كتب الأصول كالتوسيع والتلويح وأمثالهما من الاستدلال على

عدم جواز دفع مال اليتيم إليه بعد بلوغه قبل إيناس الرشد منه بقوله تعالى: ﴿إِنَّ آنِسَتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفُعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ﴾،^{٢٢٢} فظاهرُ هذا يُشَعِّرُ [٧٣] بالاعتبار بمفهوم الشرط، لكنه يضمحلُ عند الإمعان، كما لا يخفى على أصحاب^{٢٢٣} الإذعان، وذلك: أَنَّ التقييد بالشرط وأمثاله عند النافين للمفهوم، وإن لم يدلَّ على نفي الحكم في صورة عدم القيد، لكنه لا نزاع في أَنَّه يجعلَ الكلام ساكتاً عن بيان حاله نفياً أو إثباتاً؛ فتقدير^{٢٢٤} جواز الدفع بإيناس الرشد^{٢٢٥} بعد تحريم

٢١٥ أي: القاضي البيضاوي.

٢١٦ ر: كلام.

٢١٧ سورة الأنبياء: ٧٩/٢١

٢١٨ غ + فيه.

٢١٩ وفي هامش ر: أي: ليس بعيد. «منه».

٢٢٠ سورة الأنبياء: ٧٩/٢١

٢٢١ وفي هامش ر ل: المراد من ذلك أن يقال: عدم معارضنة المفهوم للمنطق أَمرٌ، وعدم حمل آية محتملة ملعان متعددة على معنى من تلك المعاني -للزوم مخالفتها على ذلك المعنى لمفهوم^(١) آية أخرى -أَمرٌ آخر. «منه». ل: بمفهوم.

٢٢٢ سورة النساء: ٦/٤

٢٢٣ ر: صاحب.

٢٢٤ ل: يختتمل.

٢٢٥ ل: لتفيد.

٢٢٦ ل: الدفع.

الدفع بقوله تعالى: ﴿وَلَا تُؤْتُوا السَّفَهَاءَ أَمْوَالَكُم﴾^{٢٢٧} يقتضي تحريم الدفع^{٢٢٨} فيما عدا صورة القيد بالحرمة السابقة؛ فليس فيه قول بالمفهوم، تأمل؛ فإنه دقيق، وبالقبول حقيقة، وقد غفل عنه كثير من العلماء الأعلام، كما ستحجِّط^{٢٢٩} به خبراً بإذن الملك العلام، إذا انجر إلى الكلام.^{٢٣٠}

[٤] ومنها: ما ذكره صاحب المداية^{٢٣١} (ت. ١١٩٧/٥٥٩٣ م) في كتاب النكاح حيث قال: «وللحَرَّ أن يتزوج أربعًا من الحائر والإماء، وليس له أن يتزوج أكثر من ذلك؛ لقوله تعالى: ﴿فَانِكِحُوهَا مَا طَابَ لَكُم مِّنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبْعَ﴾^{٢٣٢} والتنصيص على عدد^{٢٣٣} يمنع الزيادة عليه» انتهى.^{٢٣٤} فإن^{٢٣٥} هذا ينادي بأعلى صوت على الاعتبار بمفهوم العدد.

وقد تَصَدَّى بعض الشُّرَّاح لتجويم الكلام المذكور، ورام تقريره على وجه لا يلزم منه القول بمفهوم العدد، وصار حاصل^{٢٣٦} توجيهه: أن^{٢٣٧} مراده كون التنصيص على العدد المذكور في تلك الآية بعينها مانعاً عن الزيادة للقرائن المقتضية لذلك، لا أن التنصيص^{٢٣٨} على كل عدد في^{٢٣٩} كل

.٢٢٧ سورة النساء: ٤/٥.

.٢٢٨ غ - تحريم الدفع.

.٢٢٩ ل: تستحبط.

.٢٣٠ غ ح - وقد غفل عنه كثير من العلماء الأعلام كما ستحجِّط به خبراً بإذن الملك العلام إذا انجر إليه الكلام.^{٢٣١} وهو على بن أبي بكر بن عبد الجليل الفرغاني المرغيني، نفقه على الأئمة المشهورين منهم نجم الدين أبو حفص عمر النسفي والصدر الشهيد حسام الدين عمر بن عبد العزيز، توفي سنة ٥٩٣. له: بداية المبتدى، والمداية شرح البداية والتجنيس والمزيد وغيرها. الفوائد البهية للكنوبي، ص: ١٤١-١٤٠.

.٢٢٢ سورة النساء: ٤/٣.

.٢٢٣ ح: القدر.

.٢٣٤ المداية للمرغيني (دار إحياء التراث العربي، بيروت، بدون تاريخ) ١٨٩/١.

.٢٢٥ ل: لأن.

.٢٢٦ ح - حاصل، صح هـ.

.٢٢٧ رح ل + ليس.

.٢٢٨ رح ل - على العدد المذكور في تلك الآية بعينها مانعاً عن الزيادة للقرائن المقتضية لذلك لا أن التنصيص.

.٢٢٩ ل: من.

مقام كذلك^{٢٤٠}، وجعل من القرائن المانعة للزيادة كونَ مَساق الكلام لبيان الأعداد المذكورة^١ فيماً لكونها أحوالاً. والحق أنّ صاحب الهدایة مائل^{٢٤٢} إلى القول بمفهوم العدد، حتى إنّه أشار إليه في مواضعٍ أخرى^{٢٤٣} من الهدایة منها:^{٢٤٤} ما ذكره في الحجّ، حيث قال:

ومن قتل [٧٤] ما لا^{٢٤٥} يُؤكل لحمه من الصيد كالسباع ونحوها فعليه الجزاء، إلّا ما استثناه

الشرع، وهو ما عَدَناه، وقال الشافعی رحمة الله: لا يجُب الجزاء؛ لأنّها جُبّلت على الإيذاء؛^{٢٤٦}

فدخلت في الفوائق المستثناة. ولنا: أن السبع صيد؛ لتوحشته،^{٢٤٧} والقياس على الفوائق ممتنع؛

لما فيه من إبطال العدد، انتهى.^{٢٤٨}

إلّا أنّ ما ذكره في الحج يمكن^{٢٤٩} تقريره على وجه لا يلزم منه الاعتبار بالمفهوم، وهو أن

يقال: مراده إلزام الشافعی بما هو مُسلّمٌ عنده.

[٥] ومنها: ما ذكره الشيخ أكمل الدين^{٢٥٠} (ت. ٦٧٨٦هـ/١٣٨٤م) في مُفتح كتاب

الشفعة، فإنه قال المصنف^{٢٥١} رحمة الله هناك: «الشفعة واجبة للخلط في نفس المبيع، ثم للخلط

٢٤٠ ر ح ل + بل دلالته عليه بمعونة القرائن الحالية أو المقالية.

٢٤١ خ: المذكور.

٢٤٢ ر ل: مال.

٢٤٣ ر ل - آخر.

٢٤٤ ر: ومنها.

٢٤٥ ر - لا.

٢٤٦ ح: الأذاء.

٢٤٧ ل: للوحشة.

٢٤٨ الهدایة للمرغینی، ١/٦٨.

٢٤٩ ل: ممكن.

٢٥٠ وهو محمد بن محمود، أكمل الدين البارقي. الفقيه الخنفي، أخذ الفقه عن قوم الدين الكاكبي، توفي بمصر سنة ٧٨٦. له: العناية شرح الهدایة، التقریر لأصول البذوی وغیرها. الفوائد البهیة للكنوي، ص ١٩٥.

٢٥١ أي: المرغینی صاحب الهدایة.

في حق المبيع كالشرب والطريق، ثم للجار. ^{٢٥٢} أفاد هذا اللفظ ثبوت حق الشفعة لكل واحد منهم، ^{٢٥٣} وأفاد الترتيب». ^{٢٥٤}

فقال الشيخ الشارح: ^{٢٥٤} «والدليل على الأول ما رُوي عن النبي صلى الله عليه وسلم: الشفعة لشريك ^{٢٥٥} لم يقادِس^١، ^{٢٥٦} أي: يثبت الشفعة للشريك إذا كانت ^{٢٥٧} الدار مشتركة فباع أحد الشركين نصبيه قبل القسمة، أما إذا باع بعدها ^{٢٥٨} فلم يبق للشريك الآخر حق، لا في المدخل ولا في نفس الدار، فحيثُد لا شفعة». ^{٢٥٩}

فاعترض عليه الجد الفاضل ^{٢٦٠} (ت. ١٥٣٨/١٥٩٤٥) حيث قال: «هذا قول بمفهوم الصفة، فنحن لا نقول به، إلا أن يقال: التخصيص بدلالة الام ^{٢٦١} الاختصاصية» انتهى. ^{٢٦٢}

٢٥٢ غ: الجار.

٢٥٣ الهدية للمرغينياني، ٤/٣٠٨.

٢٥٤ وفي هامش ر: الشيخ أكمل الدين. «منه».

٢٥٥ غ: للشريك.

٢٥٦ قال الزبيدي: قلت: غريب، وأخرجه مسلم [المساقاة، ١٣٤] (...). عن جابر، قال: قضى رسول الله صلى الله عليه وسلم بالشفعة في كل شرکة لم تقسم ريعاً أو حائطاً، لا يحل له أن يبيع حتى يؤذن شريكه، فإن شاء أخذ، وإن شاء ترك، فإذا باع، ولم يؤذنه فهو أحق به، انتهى. نصب الراية (تحقيق محمد عوامة، مؤسسة الريان، بيروت ١٩٩٧/١٤١٨).

٢٥٧ رح ل: كان.

٢٥٨ ل: بعد القسمة.

٢٥٩ العناية للبابري (دار الفكر، بيروت، بدون تاريخ) ٩/٣٧٠. وفي هامش ر غ: أي: لا شفعة للخلط كما أفاد ^(أ) الجد الفاضل رحمه الله تعالى، لا أنه لا شفعة له ^(ب) أصلاً. «منه». ^(أ) غ: قال؛ ^(ب) ل - له.

٢٦٠ وهو شيخ الإسلام سعد الله بن عيسى بن أمير خان الرومي، المعروف بسعدي جلي وسعدي أندبي. درس في مدارس قسطنطينية وأدرنه وبوروسا، وتوفي سنة خمس وأربعين وتسعمائة. وله: حاشية على تفسير البيضاوي، وحاشية على العناية شرح الهدية، وغيرها. الشفاعة النعمانية طاشكري زاده، (دار الكتاب العربي، بيروت ١٣٩٥/١٩٧٥).

Mehmet İpsirli - Ziya Demir, "Sâdî Çelebi", TDV. ٧٨ ص ٢٦٥؛ الفوائد البهية للكنوي، ص ٤٠٤-٤٠٥. ^{٢٦١}

٢٦١ ل: المقام.

٢٦٢ حاشية العناية لسعدي جلي (دار الفكر، بيروت، بدون تاريخ) ٩/٣٧٠.

وقد ^{٢٦٣} أجب عنه ^{٢٦٤} بجعل قوله: «اما إذا باع بعدها ^{٢٦٥} فلم يبق للشريك الآخر حق...» ^{٢٦٦}
إلا - خارجاً عن بيان معنى الحديث، وأنت خبير بما فيه. ويمكن أن يصار إلى أن التخصيص
مستفاد من تحلية المسند إليه باللام، فتأمل.

[٦] ومنها: ما ذكره صاحب الهدایة في كتاب الأضحیة حيث قال: « وإنما اختصّ
الوجوب باليسار؛ لما رويانا من اشتراط السعة» انتهى. ^{٢٦٧} وقد أراد بما رواه قوله عليه السلام: «من
وَجَد [٧٤] سَعَةً وَلَمْ يُضْعَفْ فَلَا يَقْرِبُنَّ مُصَلَّاتِنَا». ^{٢٦٨} ولا يذهب على أولى الأفهام أنه يتراءى ^{٢٦٩}
من ظاهر هذا الكلام الاعتبار بمفهوم الشرط؛ فإن دلالة تقييد الوعيد بواحد السعة على تقييد
الوجوب ^{٢٧٠} بالغى ليس إلا بطريق المفهوم، وإلا فذكر وجوبه على الغنى لا ينفي وجوبه على
من عداه.

ونยกن ^{٢٧٢} الجواب عنه: بأن المفهوم وإن لم يكن معتبراً عندنا، إلا أنه لا نزع لأحد
في ^{٢٧٣} أن ^{٢٧٤} الشرط والصفة ^{٢٧٥} وأمثالهما يجعل الكلام خلوًّا عن الدلالة على حال ما وراء ذلك

٢٦٢ خ: ولقد.

أجاب به ابن الهمام المتوفى سنة ١٤٥٧هـ / ١٤٥٧ م في فتح القدير (دار الفكر، بيروت، بدون تاريخ، ٣٧٠/٩) بعد ما
أورد الاعتراض المذكور. وفيهم منه أن صاحب الاعتراض الأصليل هو غير سعدي جلي المتوفى سنة ٩٤٥هـ / ١٥٣٨ م.
ل + أي: القسمة.

٢٦٣ ر ل - فلم يبق للشريك الآخر حق.

٢٦٤ الهدایة للمرغبینانی، ٤/٣٥٥.

٢٦٥ مستند أحمد (بدون مكان، وبدون تاريخ) ٢/٣٢١؛ سنن ابن ماجه - داخل موسوعة الحديث الشريف - (دار
السلام، الرياض ١٤١٩هـ / ١٩٩٩ م) كتاب الأضاحي ٢.

٢٦٦ ل: براء.

٢٦٧ خ - بواحد السعة على تقييد الوجوب، صح هـ.

٢٦٨ غ - الغنى لا ينفي وجوبه على، صح هـ.

٢٦٩ ل: ولكن.

٢٧٠ ل - في.

٢٧١ ل: وأن.

٢٧٢ ل: من الصيغة.

القيد، حتى يكون الكلام بحيث لو ثبت الحكم فيه ثبت^{٢٧٦} بدليل، ولو^{٢٧٧} انتفى انتفى بالعدم الأصلي على ما ذكرناه آنفاً.^{٢٧٨} فلما كان الأصل عدم وجوب الأضحية^{٢٧٩} كان وجوباً^{٢٨٠} للدليل المذكور؛ إذ الأصل هو الإباحة،^{٢٨١} والوجوب فيه مقيد بواحد السعة؛ فانتفى الوجوب في الفقر،^{٢٨٢} لا لدلالة المفهوم على عدمه، بل لعدم دلالة الدليل على وجوده. ومن ذلك القبيل الاحتجاج على اختصاص حِدِّ القذف بما إذا كان المقدوف مُحصناً بقوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ﴾.^{٢٨٣}

إن قيل: مآل^{٢٨٤} ما ذكر إلى^{٢٨٥} الاستدلال بالعدم الأصلي؛ فلا^{٢٨٦} يجدي نفعاً في توجيه إسناد الدلالة إلى الحديث الكريم في الأضحية، والآية الكريمة في القذف. قلت: يمكن أن يجعل ذلك^{٢٨٧} مجازاً عن عدم رفع العدم الأصلي،^{٢٨٨} ألا ترى إلى ما ذكره الفاضل التفتازاني في باب المعارضة والترجيح من التلويح حيث قال: «وتحتمل أن الحِلَّ كان ثابتاً، والنهي قد^{٢٨٩} انقضى بالطهر، فبقي الحِلُّ الثابت لعدم تناول^{٢٩٠} النهي إيماء؛ فغير عن عدم رفع الآية الحِلَّ بإيجابها إيماء.

٢٧٦ غـ حـ: يثبت.

٢٧٧ لـ: قالوا.

٢٧٨ غـ - على ما ذكرناه آنفاً.

٢٧٩ غـ + ولو.

٢٨٠ غـ + لـكان.

٢٨١ غـ - إذ الأصل هو الإباحة، صـ هـ. (لكن التصحح جاء بعد قوله: فلما كان الأصل عدم وجوب الأضحية).

٢٨٢ لـ: الفقر.

٢٨٣ سورة التور: ٤/٢٤

٢٨٤ لـ: بأنـ، وفي هامشه: تكرارـ.

٢٨٥ وفي هامشه لـ: منـ.

٢٨٦ لـ: قدـ.

٢٨٧ حـ - ذلكـ.

٢٨٨ لـ: الأضحيةـ.

٢٨٩ غـ لـ - قدـ.

٢٩٠ غـ + تناولـ.

تجوّراً» انتهى.^{٢٩١} فإذا^{٢٩٢} جاز^{٢٩٣} أن يُسمَّى شيءً موجِّباً لشيءٍ بمجرد عدم منعه إياه، فما ظنك بجواز ذكر^{٢٩٤} الشيءِ الغيرِ المانع^{٢٧٥} [و] لشيءٍ في صورة الدليل له.

ويؤيّدنا^{٢٩٥} في دعوى جواز جعل ما هو غير رافع لشيءٍ منزلة الموجب والمقتضى له: ما ذكره^{٢٩٦} الفاضل المذكور في أوائل مبحث قصر العام حيث قال: «وجواب آخر، وهو أنه لو لا الشرط لأفاد الكلام الحكم على جميع التقادير، فحين عُلق بالشرط لم يُفِد ذلك، فكأنه^{٢٩٧} قصره على البعض».^{٢٩٨}

ويؤيّدنا أيضًا في ذلك تأييدها^{٢٩٩} لا مَرْدَ له^{٢٩٩} ما ذكره ابن الهمام (ت. ١٤٥٧هـ/١٩٦١م) في باب النفقة حيث قال: «لا يقال: هذا حينئذ^{٣٠٠} استدلال بمفهوم^{٣٠١} الصفة على إخراج الكافر الذمي؛ لأنّا نقول: بل هو إثبات الحكم في محل النطق - وهو الوارث - ونفيه عن غيره لعدم دليل الوجوب عليه؛ فيبقى على العدم الأصلي، لا^{٣٠٢} أن نفيه مضاف إلى اللفظ»،^{٣٠٣} وما ذكره أيضًا في باب صلاة الخوف جوابًا عمًا أورد هناك على أبي يوسف (ت. ١٨٢هـ/٧٩٨م) في احتجاجه

.٢٩١ التلويع للتفتازاني، ٢٢٥/٢.

.٢٩٢ ل: فإن.

.٢٩٣ ل: أجاز.

.٢٩٤ ل: كون.

.٢٩٥ ر: ويؤيده؛ ل: ويؤيد ما.

.٢٩٦ ح: ذكر.

.٢٩٧ ل: فكان.

.٢٩٨ التلويع للتفتازاني، ٧٤/١.

.٢٩٩ ح: تأييد الأمر قوله.

.٣٠٠ ر ل - حينئذ.

.٣٠١ ل: لمفهوم.

.٣٠٢ ر ل: إلا.

.٣٠٣ فتح القدير لابن الهمام، ٤١٧/٤.

على اختصاص مشروعية صلاة الخوف بزمانه عليه السلام بقوله تعالى: ﴿وإذا كنتَ فيهم فأقمتَ لِمَ الصلاة...﴾^{٣٠٤} الآية، من أنه استدلال بمفهوم الشرط، وهو ليس بحجّة عندنا، حيث قال:

روي عنه: أنّها ليست بممشروعة إلّا في زمان النبي عليه السلام؛ لقوله سبحانه وتعالى: ﴿وإذا كنتَ فيهم فأقمتَ لِمَ الصلاة...﴾^{٣٠٥} الآية، شرط لإقامتها كونه فيهم؛ فلا يجوز إذا لم يكن^{٣٠٦} فيهم.^{٣٠٧} قال في النهاية: «لا حجّة لمن تمسك بها؛ لما عُرف من أصلنا أنّ المعلق بالشرط لا يوجب عدم الحكم عند عدم الشرط،^{٣٠٨} بل هو موقوف على قيام الدليل».^{٣٠٩} ولا يخفى أنّ استدلال أبي يوسف رحمة الله ليس باعتبار مفهوم الشرط؛ ليدفع بأنّه ليس بحجّة، بل بأنّ الصلاة مع المنافي لا يجوز في الشرع. ثم إنّه أجازها في صورة مع شرط؛ فعند عدمه يبقى على ما كان من عدم الشرعية، لأنّ عدم الشرعية [٧٥ ظ] عند عدمه مدلول للتوكيد^{٣١٠} الشرطي،^{٣١١} انتهى.^{٣١٢}

.٣٠٤ سورة النساء: ٤/١٠٢.

.٣٠٥ ل: لمفهوم.

.٣٠٦ سورة النساء: ٤/١٠٢.

.٣٠٧ ل - إذا لم يكن.

.٣٠٨ ل: فهم.

.٣٠٩ غ - عند عدم الشرط.

.٣١٠ النهاية في شرح المداية للسغناني (محفوظة المكتبة السليمانية، فاتح، الرقم: ١٩٨٤، ١٩٨٧، ١٩٨٨) وهو حسام الدين حسين بن علي بن حجاج، السغناني، الفقيه الأصولي المتكلّم أحد شرائح المداية المشهورة. نسبته إلى سغناق بلدة في تركستان، توفي في حلب سنة ٧١٤. له: النهاية في شرح المداية، والكافي شرح أصول البردوبي، الواي في أصول الفقه (شيخ المنتخب للأحسان)، وشرح التمهيد في قواعد التوحيد للنسفي، وغيرها. الجواهر المضية للقرشي، ١١٤/١؛ تاج التراجم لابن قطليوبا، ص ١٦١؛ الطبقات السنوية للتميمي، ٣/١٥٢-١٥٠؛ الفوائد البهية للكنوبي، ص ٦٢.

.٣١١ ل: إلّا.

.٣١٢ غ - يبقى على ما كان من عدم الشرعية،^(٤) لأنّ عدم، ص ٩٨. هامش غ: المشروعية.

.٣١٣ ل: الشرعي.

.٣١٤ فتح القدير لابن الهمام، ٢/٩٨-٩٩.

فإذا اتّضح^{٣١٥} ما ذكرنا ظهر^{٣١٦} سداد ما ذكره بعض أفضال^{٣١٧} الروم^{٣١٨} -عوْمَلْ بِنِ^{٣١٩}
الله الحَيِّ القيِّوم- في شرح قول صاحب الهدایة في كتاب الوصايا: «ولا يجوز الوصية بما زاد على
الثلث؛ لقوله عليه السلام في حديث سعيد:^{٣٢٠} 'الثلث، والثلث كثير'» حيث قال: «يعني
أنَّ هذا الحديث الشريف دَلَّ على عدم جواز الوصية بما زاد على الثلث صراحةً، وقوله عليه
السلام: 'إنَّ الله تصدق^{٣٢١} عليكم بثلث أموالكم'^{٣٢٢} وإن دَلَّ عليه أيضًا -لأنَّه دَلَّ على جواز
الوصية بالثلث على خلاف القياس؛ فبقي ما فوقه على الأصل -لكنه ليس^{٣٢٣} بطريق الصراحة»
انتهى.^{٣٢٤} فإنَّ مبني^{٣٢٥} ما ذكره^{٣٢٦} ذلك الفاضل على ما مهَّدناه من الأصل الأصيل، والله يُحقِّق
الحق وهو يهدي السبيل.

٣١٥ ل: فإنه انفع.

٣١٦ ل: غيره.

٣١٧ ل: الأفضل.

٣١٨ وفي هامش رغح: المولى المرحوم سنان أفندي (ت. ١٥٧٨/٥٩٨٦) رحمة الله عليه. «منه». وهو سنان الدين يوسف بن حسام الدين بن إلياس. العالم العثماني، وقاضي عسکر الأنضول. توفي سنة ست وثمانين تسعمائة. له: حاشية على تفسير البيضاوي، حاشية على الكراهة والوصايا والختنى من الهدایة، حاشية على مسألة مخالفة الراوى لمرويه Eyyüp Said Kaya, "Sinan Efendi", TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA) XXXVII, 228-229.

٣١٩ هكذا في جميع النسخ، وهو خطأ، والصواب: «سعد»، وهو سعد بن أبي وقاص رضي الله عنه كما في كتب الحديث، انظر: البخاري، الجنائز، ٣٦؛ مسلم، الوصية، ٥.

٣٢٠ الهدایة للمرغيني، ٤/١٣٥. وتحريف الحديث قد سبق في التعليق السابق.

٣٢١ ل: يصدق.

٣٢٢ مسنَدُ أَحْمَدَ، ٦/٤٤٠؛ ستُن الدارقطني (تحقيق شعيب الأرنؤوط وآخرين، مؤسسة الرسالة، بيروت ٤٢٤/١٤٠٠م).

٣٢٣/٥

٣٢٤ غ - ليس.

٣٢٥ تعليقات على كتاب الوصايا من الهدایة لسنان أفندي (مخطوطة المكتبة السليمانية، داماد إبراهيم باشا، الرقم: ٦٢٢)

١١١

٣٢٦ ح - مبني، ص ٥.

٣٢٧ وفي هامش ر ل: مِنْ دَلَالَةِ قَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «إِنَّ اللَّهَ تَصَدَّقَ عَلَيْكُمْ بِثُلَثِ أَمْوَالِكُمْ» عَلَى عَدَمِ جَوَازِ تَصْرِيفِ
الْمَرِيضِ مَرِضَ الْمَوْتِ فِيمَا زَادَ عَلَى الْثَلَاثَةِ. «مِنْهُ».

وأما ما ذكره الفاضل المشتهر بقاضي زاده^{٣٢٧} -أصلح الله تعالى معاده- معتبراً على

ذلك الفاضل بقوله:

ليس هذا بسديد؛ إذ لا يخفى عليك أنّ قوله عليه السلام: «إِنَّ اللَّهَ تَصْدِقُ عَلَيْكُمْ بِثُلَاثَةِ أَمْوَالِكُمْ»^{٣٢٨}

لا يدلُّ على عدم جواز الوصية بما زاد على الثالث، لا صراحةً ولا دلالةً؛ لأنَّ

مفهوم المخالفة غير معتبر عندنا كما عرف، وإنما يدلُّ على جواز الوصية بالثالث، فجواز الوصية

بما زاد على الثالث وعدم جوازها مسكتون^{٣٢٩} عنهما بالنظر إلى ذلك الحديث الكريم؛ فلا معنى

لقوله: 'وقوله عليه السلام...!' إلى آخره،^{٣٣٠} ولا وجه لتعليل ذلك بقوله: 'لأنَّ دلَّ على جواز

الوصية بالثالث!'.

فمبناه على^{٣٣٣} عدم تحقيق^{٣٣٤} المقام، والذهول عن الأصل الأصيل الذي مهدناه

بفضل^{٣٣٥} رِبِّنا المفضل الْمِنْعَامِ،^{٣٣٦} كما لا يخفى على ذوي الأفهام.

^{٣٢٧} وهو شيخ الإسلام شمس الدين أحمد بن محمود المعروف بقاضي زاده أفندي. من علماء الدولة العثمانية، توفي سنة ثمان وثمانين وتسعين. له: نتائج الأفكار (تكميلة فتح القدير لابن الهمام على الهدایة) حاشية تفسير البيضاوي،
Mehmet İpszirli, "Kadızade . ٢٥٩/٢ Ahmed Şemseddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, 96-97.

^{٣٢٨} ل - أن.

^{٣٢٩} تقدم تخریجه.

^{٣٣٠} ل: سكتون.

^{٣٣١} غ - إلى آخره.

^{٣٣٢} نتائج الأفكار لقاضي زاده (دار الفكر، بيروت بدون تاريخ) ٤١٦/١٠.

^{٣٣٣} غ ح - على.

^{٣٣٤} ل: تحقق.

^{٣٣٥} بقضايا.

^{٣٣٦} غ ح - والذهول عن الأصل الأصيل الذي مهدناه بفضل ربنا المفضل المنعام.

[٧] ومنها: ما ذكره صاحب المداية رحمه الله أيضًا في أول كتاب الجنایات [٣٣٧] و[٧٦] حيث قال: «وموجب ذلك -أي: القتل العمد -المأثم...» إلى قوله: «والقُوْد؛ لقوله [٣٣٨] سبحانه: كُتب عليكم القصاص في القتلى...» [٣٣٩] الآية، إلا أنه تقيد بوصف العمديّة؛ لقوله عليه السلام العمد قَوْدٌ [٣٤١] أَي: موجِّبٌ».

فاعتُرض عليه وأحivist [٣٤٢] حيث قيل: «لا يقال: إن قوله عليه السلام العمد قَوْدٌ لا يوجب التقييد؛ لأنَّه تخصيص بالذكر؛ فلا يدلُّ على نفي ما عداه؛ لأنَّا نقول: لو لم يوجب هذا الخبر تقدير الآية لم يكن القُوْد موجِّب العمد فقط؛ فلا يكون لذكر العمد فائدة» انتهى.

أقول: لا يخفى على ذي مُسْكَة أنَّ الجواب المذكور غير خال عن الفتور والقصور؛ فإنَّ ما ذكره من لزوم خُلُوق تقييد الكلام عن فائدة على تقدير عدم الحمل على التخصيص مما يجري في عامة مواضع الخلاف؛ إذ قد عرَفت في المقدمة: أنَّ النزاع ليس إلَّا فيما إذا لم يظهر للتخصيص وجهُ غير نفي الحكم عمَّا عداه، ولذلك تمسَّك به القائلون بالمفهوم. [٣٤٥] وقد أجاب النافون عنه بقولهم:

٣٣٧ ح: كتاب أول.

٣٣٨ ر ل: بقوله.

٣٣٩ سورة البقرة: ١٧٨/٢

٣٤٠ مصنف ابن أبي شيبة (تحقيق محمد عوامة، شركة دار القبلة ومؤسسة علوم القرآن، جدة، ١٤٢٧ هـ / ٢٠٠٦ م)، ١٤/٤٢٧، ٥١٤٢٧، ٤٢٥٣/١٤.

أبو داود -داخل موسوعة الحديث الشريف - (دار السalam، الرياض ١٤١٩ هـ / ١٩٩٩ م) الديات ١٥؛ النسائي -داخل موسوعة الحديث الشريف - (دار السalam، الرياض ١٤١٩ هـ / ١٩٩٩ م) القسامية ٣٢، ٣١؛ ابن ماجه الديات ٨.

٣٤١ المداية للمرغبيان، ٤/٤٢.

٣٤٢ وفي هامش رغ ل: المعرض والمحيط صاحب الكفاية. «منه». وهو جلال الدين بن شمس الدين الخوارزمي الكلابي. أخذ العلم عن حسام الدين السناني (صاحب النهاية) وعن عبد العزيز البخاري (صاحب كشف الأسرار). شرح كتاب المداية في كتاب سماه الكفاية، وهو كتاب مشهور متداول بين الناس. الفوائد البهية للكتبي،

ص ٥٨.

٣٤٣ سبق تخرّجه قبل قليل.

٣٤٤ الكفاية للخوارزمي (دار الكتب العلمية، بيروت بدون تاريخ) ٩/٤٠.

٣٤٥ وفي هامش رغ ح ل: حيث قالوا: لو لم يحمل على النفي عمَّا عداه بلزم إلغاء كلام الله وكلام رسول الله -صلى الله تعالى عليه وسلم- وعز شأنهما^(١) عن ذلك. «منه». ^(١) ل -وعز شأنهما؛ ح: وحشاها.

«أنّ موجِبات التخصيص وفوائدهُ أشياءً كثيرةً غيرُ ممحورة؛ فلا يحصل^{٣٤٦} الجرم بآن كلّ موجِبات التخصيص متنفِ إلّا نفي^{٣٤٧} الحكم عمّا عداه. على أنه كثيراً ما يكون في كلام الله تعالى وكلام النبي عليه السلام لكلمة واحدة ألف فائدة يعجز عن دركها أفهم العقلاء» انتهى.^{٣٤٨}

وأقرب منه إلى الحقّ ما قيل في جوابه^{٣٤٩} نقاً عن بعض حواشى المداية: جَعَل جنسَ العمدَ قَوْدًا مُنْكَرًا، والقُودُ الْوَاحِدُ لَا يَتَرَبَّ عَلَى جنسِ الْعَمَدِ؛ فَكَانَ الْمَرَادُ جنسَ الْقُودِ؛ فَإِلَمْ أَنْ يَكُون^{٣٥٠} الْقُودُ مُوَجَّبٌ خَطَاً. وَذَيْلَهُ نَفْسُهُ حَيْثُ قَالَ: «ذَكْرُ بَعْضِ الْأَدْبَاءِ: أَنَّ الْمَعْرُوفَ لَا يَكُون^{٣٥١} الْقُودُ مُوَجَّبٌ خَطَاً. وَذَيْلَهُ نَفْسُهُ حَيْثُ قَالَ: «ذَكْرُ بَعْضِ الْأَدْبَاءِ: أَنَّ الْمَعْرُوفَ بِاللَّامِ إِنْ جُعِلَ مُبْتَدَأً فَهُوَ مَقْصُورٌ عَلَى الْخَبَرِ، سَوَاءٌ كَانَ مَعْرُوفًا بِلَامِ الْحَقِيقَةِ أَوْ [ظَ] بِغَيْرِهِ^{٣٥٢} أَوْ غَيْرِ مَعْرُوفِهِ» انتهى.

والعجب أن الفاضل الشهير بقاضي زاده لم يتبّه^{٣٥٣} لقصور الجواب السابق من الوجه الذي ذكرناه، واعتَرَضَ عليه بوجه آخر غير وجيه.^{٣٥٤}

[٨] ومنها: ما ذكره صاحب المداية أيضًا في كتاب المكاتب في صدد الاستدلال على أنّ الأمر في قوله تعالى: **﴿فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا﴾**^{٣٥٥} للنَّدْبِ لِلِّإِبَاحَةِ، حيث قال: «أمّا الجواز فلقوله تعالى: **﴿فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا﴾** وهذا ليس أمر إيجاب، وإنما هو أمر

٣٤٦ ل: فلا تحصل.

٣٤٧ ح - نفي.

٣٤٨ هذا الجواب منقول من التوضيح الصادر الشريعة، ٢٧١/١.

٣٤٩ وفي هامش غ ح: القائل الناقل وهو: الدھلوی، «منه». ولم أستطع تعين هذا الدھلوی.

٣٥٠ غ ح - لا.

٣٥١ ل + له.

٣٥٢ ل: لغيره.

٣٥٣ ل: لم يتبّه.

٣٥٤ انظر: نتائج الأفكار لقاضي زاده، ١٠/٢٠٦.

٣٥٥ سورة النور: ٢٤/٣٣.

ندب، هو الصحيح، وفي الحمل على الإباحة إلغاء الشرط؛ إذ هو مباح بدونه، أما الندية معلقة

^{٣٥٦} به» ^{٣٥٧} انتهى.

فاعتراض عليه الجد الفاضل : حيث قال:^{٣٥٨} «فيه: أنّ مفهوم الشرط لا اعتبار له

^{٣٥٩} عندنا».

وقيل في الجواب عنه:^{٣٦٠} «هذا ساقط جدًا؛ لأنّ معنى عدم الاعتبار بمفهوم الشرط:

أنّ التقييد به^{٣٦٢} لا يدلّ على نفي الحكم عمّا عداه، لا^{٣٦٣} أنّ لا^{٣٦٤} يكون في ذكره فائدة
^{٣٦٥} أصلًا».

أقول: ما ذكره مُسلّم، إلا أنّ تعليّل لزوم^{٣٦٦} الإلغاء^{٣٦٧} على تقدير الحمل على الإباحة

^{٣٥٦} هامش غ ح ل - أما الندية معلقة به انتهى. صح ه «ش».

^{٣٥٧} المدحية للمرغبيانى، ٣/٢٥٧

^{٣٥٨} ش غ ح ل - أما الجواز فلقوله تعالى... فاعتراض عليه الجد الفاضل حيث قال، صح ه «ش». لكن في

هامش غ ح ل: وفي الحمل على الإباحة إلغاء الشرط؛ إذ هو مباح بدونه، قال الشیخ أکمل الدین في تقریر المقام:

«إنّ في الحمل على الإباحة إلغاء الشرط؛ لأنّ^(١) يوجد بدونه بالاتفاق، وکلام الله تعالى منزه عن ذلك، وفي الحمل على الندب إعمال له؛ لأنّ الندية^(٢) معلقة^(٣) به»^(٤) (ث) فاعتراض عليه الجد الفاضل. (ج) حيث قال سعدي أفتدى المرحم، منه سلمه الله تعالى. (ج) (أ) ل: لأنّه؛ (ب) ح: الندية؛ (ت) ل: لأنّ الندب معلق. (ث) العناية للبابري، ١٥٥/٩. (ج) ل - الفاضل؛ (ج) ل - سلمه الله تعالى.

^{٣٥٩} حاشية العناية لسعدي جلبي، ١٥٥/٩

^{٣٦٠} وفي هامش غ: القائل هو مولانا قاضي زاده رحمه الله، «منه سلمه الله تعالى».

^{٣٦١} ل: لمفهوم.

^{٣٦٢} غ - به.

^{٣٦٣} غ ح: إلا.

^{٣٦٤} غ ح - لا.

^{٣٦٥} نتائج الأفكار لقاضي زاده، ١٥٦/٩.

^{٣٦٦} ح - ملزم.

^{٣٦٧} ل - الإلغاء.

يُوجُودُهَا فِيمَا عَدَا صُورَةُ الشَّرْطِ، وَتَعْلِيلُ اندِفاعِ الْلُّغَوِ^{٣٦٨} عَلَى تَقْدِيرِ الْحَمْلِ عَلَى النَّدْبِ^{٣٦٩} بَعْدَ وُجُودِ النَّدْبِ فِيمَا عَدَا تَلْكَ الصُّورَةَ: يُوْمَئِي إِلَى أَنَّ فَائِدَةَ التَّقْيِيدِ بِالشَّرْطِ نَفِيُ الْحَكْمِ عَمَّا عَدَا صُورَةَ تَحْقِيقِ الشَّرْطِ، وَإِلَى أَنَّ الْعَدَمَ عِنْدَ الْعَدَمِ^{٣٧١} مِنْ لَوَازِمِ الشَّرْطِ الْجَعْلِيِّ كَالشَّرْطِ الْحَقِيقِيِّ، وَهُلْ^{٣٧٢} هَذَا إِلَّا قَوْلُ بِمَفْهُومِ^{٣٧٣} الشَّرْطِ!

نعم! يمكن أن يجَابُ عَمَّا ذَكَرَهُ الْجَدُّ الْفَاضِلُ: بِأَنَّ مَرَادَ^{٣٧٤} مِنْ قَوْلِهِ: «وَفِي الْحَمْلِ عَلَى الإِبَاحَةِ إِلَغَاءِ الشَّرْطِ؛ إِذْ هُوَ مَبْاحٌ دُونَهُ» أَنَّهُ لَوْ كَانَتِ الإِبَاحَةُ مَقْصُودَةً^{٣٧٥} عَلَى صُورَةِ الْعِلْمِ بِالْخَيْرِيَّةِ لَكَانَتِ الْفَائِدَةُ فِي ذَكْرِ الشَّرْطِ جَعَلَ الْكَلَامَ سَاكِنًا عَنْ بَيَانِ حَالِ صُورَةِ عَدَمِ الْعِلْمِ بِالْخَيْرِيَّةِ، لَا^{٣٧٦} جَعَلَهُ حِيثَ^{٣٧٧} يَدِلُّ^{٣٧٨} عَلَى أَنَّ حَكْمَ صُورَةِ الْعَدَمِ خَلَافُ حَكْمِ^{٣٧٩} صُورَةِ وُجُودِ الشَّرْطِ، وَالْمَفْهُومُ^{٣٨٠} وَإِنْ لَمْ يَكُنْ [٧٧] وَ[٧٨] مُعْتَبَرًا عِنْدَنَا، لَكِنْ لَا^{٣٨١} نَزَاعٌ^{٣٨٢} لَنَا^{٣٨٣} فِي أَنَّ الشَّرْطَ وَأَمْثَالَهِ يَجْعَلُ الْكَلَامَ سَاكِنًا عَنِ التَّعْرِضِ لِمَا عَدَاهُ، كَمَا أَسْلَفَنَا مَرَارًا.^{٣٨٤}

٣٦٨ ل: اللغوية.

٣٦٩ ل - على الندب.

٣٧٠ غ: عدم.

٣٧١ غ - عند العدم، صح هـ.

٣٧٢ غ: وقال.

٣٧٣ ل: لمفهوم.

٣٧٤ أي: مراد الشارح البابري.

٣٧٥ ح: مقصودة.

٣٧٦ ل: إلا.

٣٧٧ ل: بحيث.

٣٧٨ ر غ ح: يدل.

٣٧٩ ح ل - حكم، صح هامش ح.

٣٨٠ غ: المفهوم.

٣٨١ ر - لا، صح هـ.

٣٨٢ ر: النَّزَاعُ.

٣٨٣ ر ل - لَنَا.

٣٨٤ غ ح - كما أسلفناه مراراً.

فحاصل وجه ترجيح الندب على الإباحة: أن الإباحة عامٌ لصوري وجود الشرط - وهو العلم بالخبرية - وعديمه، ففي الحمل^{٣٨٥} عليه إلغاء الشرط عن الفائدة ظاهراً^{٣٨٦} وإن احتمل فوائد عديدة يعجز عن دركها الأفهام، بخلاف الحمل^{٣٨٧} على الندب؛ فإنما لما كانت مخصوصة^{٣٨٩} بصورة وجود الشرط يكون الشرط لفائدة ظاهرة هي: عدم تعميم الحكم لصورة^{٣٩١} عدم الشرط،^{٣٩٢} لكن لا بطريق الدلالة على أن حكم صورة العدم خلاف حكم^{٣٩٤} صورة الوجود؛ فإنه لا يقول به إلا القائلون^{٣٩٥} بالمفهوم، بل بطريق جعل الكلام ساكتاً عن بيان حال^{٣٩٧} صورة العدم، غير متعرض^{٣٩٨} له نفياً أو إثباتاً،^{٣٩٩} وهذه المرتبة كافية في الترجيح.

وبهذا^{٤٠٠} يندفع أيضاً ما ذكره الجد الفاضل : في باب النفقة اعتراضًا على قول صاحب

٣٨٥ ل - ففي.

٣٨٦ ل: فالحمل.

٣٨٧ ل: ظاهر.

٣٨٨ غ - الحمل، صح هـ.

٣٨٩ ل: مخصوصية.

٣٩٠ ل: على.

٣٩١ ل: بصورة.

٣٩٢ ر ل: بصورة العدم.

٣٩٣ ر ل - الشرط؛ وفي هامش رغ ح ل: وعدم تعميم الحكم في صور^(١) مسلم عندنا، وإنما التزاع في الدلالة على عدم^(ب) عموم الحكم وعلى اختصاصه. «منه». ^(أ) غ: صو؛ ^(ب) ر ل - عدم.

٣٩٤ غ - حكم، صح هـ.

٣٩٥ غ - إلا.

٣٩٦ ل + به.

٣٩٧ ر ل - حال.

٣٩٨ غ: معترض.

٣٩٩ غ ل: وإثباتا.

٤٠٠ ح: بهذا.

العنابة: «والدليل على أنه في المطلقات: آخر الآية، وهو قوله تعالى: ﴿حتى يَضْعُنْ حَمَلَهُ﴾^{٤٠١} والنفقة في غير المطلقات غير مُعَيَّنة^{٤٠٢} بوضع الحمل»^{٤٠٣} حيث قال فيه: «أن مفهوم الغاية غير معتر عنـ الحـنـفـيـة...»^{٤٠٤} إـلـخ^{٤٠٥} فإنـ مرـاد صـاحـب العـنـابـة تـرجـيـح حـمـل الآـيـة عـلـى أـنـها نـزـلت في المطلقات بـظـهـور فـائـدـة التـقيـيد بـالـغاـيـة، فـتـأـمـل!»^{٤٠٦} على أن ما ذكره الجـدـ الفـاضـل : رـحـمـهـ اللـهـ تـعـالـى هـنـاكـ مـخـالـفـ لـماـ ذـكـرـهـ التـفـاتـازـيـ فيـ بـابـ الـمعـارـضـةـ وـالـتـرجـيـحـ: «أنـ مـفـهـومـ الـغاـيـةـ مـتـفـقـ عـلـيـهـ».»^{٤٠٧}

ثم إن في تعليـلـ صـاحـبـ الـهـدـاـيـةـ قـصـورـاـ منـ وجـهـ آـخـرـ، وـهـوـ أـنـ منـ جـمـلـ الـوجـوهـ الـمـشـروـطـ اـنـتـفـاؤـهـاـ لـلـاعـتـبـارـ بـالـمـفـهـومـ إـخـرـاجـ الـكـلـامـ مـخـرـجـ الـعـادـةـ، وـهـيـ مـحـتمـلـةـ [٧٧٧ـظـ]ـ فيـ الـآـيـةـ عـلـىـ ماـ أـشـارـ إـلـيـهـ الـفـاضـلـ التـفـاتـازـيـ فيـ بـابـ الـمـعـارـضـةـ^{٤٠٨}ـ مـبـحـثـ الرـخـصـةـ مـنـ التـلـويـحـ، حيثـ قـالـ اعتـراـضاـ عـلـىـ صـدـرـ الشـرـيـعـةـ: «وـكـذـاـ اـسـتـدـلـالـهـ^{٤٠٩}ـ بـالـآـيـةـ أـيـضـاـ ضـعـيفـ؛ مـاـ تـقـدـمـ مـنـ أـنـ القـوـلـ بـمـفـهـومـ الـشـرـطـ إـنـماـ يـكـونـ إـذـاـ^{٤١٠}ـ لـمـ تـظـهـرـ^{٤١١}ـ لـهـ فـائـدـةـ أـخـرـيـ مـثـلـ الـخـرـوجـ مـخـرـجـ الـعـالـبـ كـمـاـ فيـ هـذـهـ الـآـيـةـ»ـ إـلـيـ قـولـهـ: «فـكـذـاـ قـولـهـ^{٤١٢}ـ (فـكـاتـبـوـهـمـ إـنـ عـلـمـتـ فـيهـمـ خـيـرـاـ)ـ؛^{٤١٣}ـ إـنـ الـغالـبـ أـنـهـ إـنـماـ

^{٤٠١} سورة الطلاق: ٦/٦٥.

^{٤٠٢} لـ: نعيـاتـ.

^{٤٠٣} العنابة للبلبرتي، ٤/٤٠٤.

^{٤٠٤} حاشية العنابة لسعدـيـ جـلـيـ، ٤/٤٠٤.

^{٤٠٥} لـ - إـلـخـ.

^{٤٠٦} غـ: أـنـزلـتـ؛ حـ: تـرـتبـ.

^{٤٠٧} غـ + كـمـاـ لـاـ يـخـفـيـ.

^{٤٠٨} التـلـويـحـ لـلـتـفـاتـازـيـ، ٢٢٥/٢ـ غـ حـ - عـلـىـ أـنـ ماـ ذـكـرـهـ الجـدـ الفـاضـلـ رـحـمـهـ اللـهـ تـعـالـىـ هـنـاكـ مـخـالـفـ لـماـ ذـكـرـهـ التـفـاتـازـيـ فيـ بـابـ الـمـعـارـضـةـ وـالـتـرجـيـحـ أـنـ مـفـهـومـ الـغاـيـةـ مـتـفـقـ عـلـيـهـ.

^{٤٠٩} غـ حـ لـ - بـابـ الـمـعـارـضـةـ.

^{٤١٠} غـ: اـسـتـدـلـالـ.

^{٤١١} لـ - يـكـونـ إـذـاـ.

^{٤١٢} غـ حـ لـ: يـظـهـرـ.

^{٤١٣} سورة النور: ٢٤/٣٣.

يكتَب العبد إذا علِم فيه خيرًا انتهى؛^{٤١٥} فلا يلزم إلغاء الشرط أصلًا على تقدير الحمل على الإباحة أيضًا.^{٤١٦}

[٩] ومنها: ما ذكره صاحب الهدایة في باب موت المكاتب وعجزه حيث قال: «و قال أبو يوسف : لا يُعْجزه حتى يتولى عليه نجمان بقول علي رضي الله عنه: إذا تولى على المكاتب نجمان رد إلى الرق ، علقه بهذا الشرط» انتهى.^{٤١٧}

قال الشيخ أكمل الدين رحمه الله: «لسائل أن يقول: هذا استدلال بمفهوم الشرط. والجواب ما أشار إليه فخر الإسلام^{٤٢٢} (ت. ٤٨٢ هـ / ١٠٨٩ م): أنه معلق بشرطين، والمعلق بشرطين لا ينزل عند أحدهما، كما لو قال: إن دخلت بعدين الدارين». ولا يخفى أن الجواب^{٤٢٧} المذكور لا يدفع الإشكال أصلًا؛ فإن النافن لاعتبار بالمفهوم يُسلِّمون أن المعلق بالشرط لا ينزل قبل وقوع المعلق عليه، واحدًا كان أو متعدداً، إلا أنهم يقولون في أدلة الشع: عدم

٤١٤ ل: فيهم.

٤١٥ التلويح للتفنازاني، ٢٧١/٢ . ل - انتهى.

٤١٦ ر ح ل - أيضا.

٤١٧ غ ح: في.

٤١٨ مصنف ابن أبي شيبة، ١١٧٠/١١ .

٤١٩ الهدایة للمرغیانی، ٣/٢٦٤ .

٤٢٠ ل: الشارح.

٤٢١ ر ل: الاستدلال.

٤٢٢ وهو أبو الحسن علي بن محمد بن الحسين بن عبد الكريم المعروف بفخر الإسلام البزدوي، الفقيه الحنفي. أخذ الفقه عن شخص الأئمة الحلواني، وتوفي سنة ٤٨٢ . له: شرح الجامع الصغير، الميسوط، كنز الوصول (أصول الفقه) وغيرها. الجوادر المصنية للقرشي، ١/٥٩٤-٥٩٥ . الفوائد البهية للكبوبي، ص ١٢٤ .

٤٢٣ غ - بمفهوم الشرط والجواب ما أشار إليه فخر الإسلام أنه، صح هـ.

٤٢٤ ل + الدار.

٤٢٥ غ ح ل: هذين.

٤٢٦ العناية للبابري، ٩/٢٠٦ .

٤٢٧ ر ل - الجواب.

نزول المعلق بالشرط إنما يدل على عدم^{٤٢٨} تعميم الحكم بهذا الكلام المعلق، ولا يلزم^{٤٢٩} منه أن لا^{٤٣٠} يكون الحكم عاماً في نفسه بدليل آخر، كالقياس الذي أشير إليه في تلك الصورة بقول صاحب الهدایة من قبل أبي حنيفة ومحمد (ت. ١٨٩ هـ/٨٠٥ م) رحمهما الله تعالى: «والثلاث هي المدّة التي ضربت لإبلاء الأعذار...» إلخ؛ فلا^{٤٣١} محيس عن الإشكال إلا بما سبق^{٤٣٢} من المصير إلى أنّ الأصل عدم الفسخ؛ فتأمل!

[١٠] ومنها: ما ذكره صاحب الهدایة أيضاً في باب صفة الصلاة حيث قال: «والقواعد مقدار التشهد في [٧٨] وآخر الصلاة لقول ابن مسعود حين علمه:^{٤٣٣} إذا قلت هذا، أو فعلت هذا فقد تمت صلاتك^{٤٣٤} علق التمام بالفعل...» إلخ، قال أكثر الشراوح^{٤٣٤} في أثناء شرح هذا المقام: «وكل^{٤٣٥} ما^{٤٣٦} عُلِقَ على شيء: لا يوجد دونه؛ فتمام الصلاة لا يوجد بدون الفعل». فاعتراض عليه الجدّ الفاضل : رحمة الله حيث قال: «منوع؛ فإن الشرطية لا تدل^{٤٣٧} على العدم عند العدم [عندنا]^{٤٣٨}، وهذا^{٤٣٩} لا يعتبر بمفهوم الشرط». ^{٤٤٠}

٤٢٨ ح - عدم.

٤٢٩ ح: ولا يلزمـه.

٤٣٠ ح - لا.

٤٣١ ل: فلان.

٤٣٢ ص ١٦، ٢٤.

٤٣٣ مسند أحمد، ٤٢٢/١؛ أبو داود، الصلاة، ١٧٧، ١٧٨.

٤٣٤ ومنهم أكمل الدين البارقي في العناية: ٢٧٥/١.

٤٣٥ رح ل - علق التمام بالفعل إلخ قال أكثر الشراوح في أثناء شرح هذا المقام وكلـ.

٤٣٦ رح ل: وما.

٤٣٧ خ: لا يدلـ.

٤٣٨ زيادة من المطبوعـ.

٤٣٩ خ: وهذا.

٤٤٠ حاشية العناية لسعدي جلي، ٢٧٥/١. ح - ومنها: ما ذكره صاحب الهدایة أيضاً في باب صفة الصلاة ...

ولهذا لا يعتبر بمفهوم الشرط، صـ هـ.

[١١] ومنها: ما ذكره الشيخ أكمل الدين رحمه الله في باب الإحرام من كتاب الحجّ عند شرح قول صاحب^{٤٤١} المهدية: «ثم دخل مكة وطاف بالبيت سبعة أشواطاً، وهو واجب عندنا، خلافاً للشافعـي رحمـه الله؛ لقولـه عـلـيـه السلام: 'من حـجـ هـذـا الـبـيـت' ^{٤٤٢} فـليـكـ آخـرـ عـهـدـهـ بـالـبـيـتـ الطـوـافـ، وـرـخـصـ النـسـاءـ الـحـيـضـ' ^{٤٤٣} انتهى^{٤٤٤}. قال: «وـذـلـكـ أـيـضاـ دـلـيلـ الـوجـوبـ، إـلـاـ لـمـ يـكـنـ ^{٤٤٥} لـتـخـصـيـصـ الرـخـصـةـ بـالـحـيـضـ فـائـدـةـ».

[١٢] ومنها: ما ذكره الفاضل الشـرـيفـ (تـ. ١٤١٦ـ هـ ٨١٦ـ مـ) رـحـمـهـ اللهـ فيـ شـرـحـ المـوـاقـفـ ^{٤٤٧} حيثـ قالـ: «لاـ يـقـالـ: فـائـدـةـ التـعـلـيقـ رـيـطـ العـدـمـ بـالـعـدـمـ مـعـ السـكـوتـ عـنـ رـيـطـ الـوـجـودـ؛ لأنـاـ نـقـولـ: إنـ ^{٤٤٨} المـتـبـادـرـ فـيـ اللـغـةـ مـنـ مـثـلـ قـولـنـاـ: 'إـنـ ضـرـبـتـهـ ^{٤٤٩} ضـرـبـتـكـ' هوـ الـرـيـطـ فـيـ جـانـبـ الـوـجـودـ وـالـعـدـمـ مـعـاـ، لاـ فـيـ جـانـبـ الـعـدـمـ فـقـطـ، كـمـاـ هوـ الـمـعـتـبـرـ فـيـ الشـرـطـ المـصـلـحـ» انتهى^{٤٥٠}. أـلـاـ تـرـىـ كـيـفـ سـوـغـ فـيـ صـورـةـ الشـرـطـ رـيـطـ العـدـمـ بـالـعـدـمـ، وـالـكـلـامـ هـنـاكـ فـيـ تـعـلـيقـ ^{٤٥١} الرـؤـيـةـ باـسـتـقـرـارـ الجـبـلـ فـيـ قـولـهـ تـعـالـيـ: «إـنـ اـسـتـقـرـ مـكـانـهـ فـسـوـفـ تـرـانـيـ» ^{٤٥٢} فـنـأـمـلـ فـيـ الـجـوابـ، وـالـلـهـ ^{٤٥٣} الـمـاهـدـيـ

^{٤٤١} لـ - صـاحـبـ.

^{٤٤٢} لـ - منـ حـجـ هـذـاـ الـبـيـتـ.

^{٤٤٣} البخارـيـ، الحـجـ ١٤٤ـ مـسـلـمـ، الحـجـ ٣٨٠ـ التـرمـذـيـ - دـاـخـلـ مـوسـوعـةـ الـحـدـيـثـ الشـرـيفـ - (دارـ السـلـامـ)، الـرـيـاضـ

الـحـجـ ٩٩ـ هـ ١٤١٩ـ مـ ١٩٩٩ـ. لـ: الـحـضـ، وـفـيـ هـامـشـهـ: أـيـ: الـحـيـضـ.

^{٤٤٤} المـهـدـيـ لـلـمـرـغـيـانـيـ: ١٤٨/١.

^{٤٤٥} رـلـ: يـظـهـرـ.

^{٤٤٦} الـعـنـيـةـ لـلـلـبـلـبـرـيـ: ٥٠٤/٢.

^{٤٤٧} وـفـيـ هـامـشـ رـغـ حـ لـ: إـنـاـ ذـكـرـتـ ^(١) ماـ ذـكـرـتـ ^(١) ماـ ذـكـرـ الشـرـيفـ رـحـمـهـ اللهـ تـعـالـيـ هـنـاـ، وـحـلـلتـ بـهـ بـيـنـ كـلـمـاتـ صـاحـبـ ^(٢) المـهـدـيـ لـيـكـونـ ماـ يـتـعـلـقـ بـمـفـهـومـ الشـرـطـ فـيـ مـكـانـهـ. «مـنـهـ». ^(١) حـ +ـ أـنـ؛ ^(٢) لـ - صـاحـبـ.

^{٤٤٨} رـلـ - إـنـ.

^{٤٤٩} رـحـ لـ: ضـرـبـ.

^{٤٥٠} شـرـحـ المـوـاقـفـ لـلـجـرجـانـيـ (تـحـقـيقـ مـحـمـودـ عـمـرـ الدـمـيـاطـيـ)، دـارـ الـكـتبـ الـعـلـمـيـةـ، بـيـرـوـتـ ١٤١٩ـ هـ ١٩٩٨ـ مـ ١٣٧ـ/٨ـ.

^{٤٥١} غـ: التـعـلـيقـ.

^{٤٥٢} سـوـرـةـ الـأـعـرـافـ: ١٤٣/٧ـ.

^{٤٥٣} لـ: وـإـنـهـ.

٤٥٤ إلى سبيل ٤٥٥ الصواب.

[١٣] ومنها: ما ذكره^{٤٥٦} صاحب الهدایة قُبیل باب خیار الشرط حيث قال: «ویجوز بيع الخنطة في سنبلها، والباقلأء في قشره، وكذا الأرز والسمسم^{٤٥٧}. وقال الشافعی: لا یجوز بيع الباقلأء الأخضر، وكذا الجوز^{٤٥٨} واللوز والفسق في قشره الأول عنده. وله في بيع السنبل قولان. وعندنا:^{٤٥٩} جاز ذلك كله...» إلى قوله: «ولنا ما روى: [٧٨] ظ[...] أنه نَهَى^{٤٦٠} عن بيع النخل حتى یُزْهِي،^{٤٦١} وعن بيع السنبل^{٤٦٢} حتى یَبَيَّضَ،^{٤٦٣} ويَأْمَنَ^{٤٦٤} العاهة...»^{٤٦٥} إلخ.^{٤٦٦} قال الشيخ أکمل الدين رحمه الله: «فيه نظر؛ لأنَّه استدلال بمفهوم الغایة» انتهى.^{٤٦٧}

وقال الجَّد الفاضل: رحمه الله: «في نظره نظران»،^{٤٦٨} وأبهمهما، اختباراً للأذهان^{٤٦٩} وامتحاناً لأصحاب الفهم والإذعان.

٤٥٤ ل - سبيل.

٤٥٥ وفي هامش رغح ل: يعني أنه^(١) جوز ربط العدم بالعدم في الآية، مع أنه لا عبرة عندنا بمفهوم^(٢) الكتاب والسنة.
«منه». ^(١) ل: أن؛ ^(٢) غ ح: بالمفهوم.

٤٥٦ ح: ذكر.

٤٥٧ ر: وكذا السمسسم.

٤٥٨ ر - وكذا اللوز.

٤٥٩ ح: ولنا.

٤٦٠ ح: منهـيـ.

٤٦١ ح: تزهيـ.

٤٦٢ ر: السنبلـة.

٤٦٣ ر ح ل: تبَيَّضَ.

٤٦٤ ر: وَتَأْمَنَ.

٤٦٥ صحيح مسلم، البيوع ٤٥٠؛ أبو داود، البيوع ٢٢.

٤٦٦ الهدایة للمرغینانی: ٣/٢٨.

٤٦٧ العناية للبلبری: ٦/٢٩٤.

٤٦٨ حاشیة العناية لسعدي جلبي، ٦/٢٩٤.

٤٦٩ ح: اختيار الأذهان.

أقول: لعله أراد من أحد النظرين المذكورين: منع كون^{٤٧٠} دلالة "حتى" على مخالفة حكم ما بعدها لما قبلها: من قبيل^{٤٧١} المفهوم؛ لما أشرنا إليه في المقدمة من أنّما عند بعض الثقات من قبيل الإشارة أو العبارة.^{٤٧٢} ومراوِه^{٤٧٣} من الآخر: منع فساد الاحتجاج به^{٤٧٤} على تقدير كونه من قبيل المفهوم أيضًا؛ لما أشرنا إليه نقلًا عن الفاضل التفتازاني من أنّ مفهوم الغاية متّفق عليه، لا^{٤٧٥} كسائر المفاهيم.

ويمكن أن يحمل^{٤٧٦} أحد النظرين على^{٤٧٧} تجويز أن يكون الدليل إلزمياً مسوقاً^{٤٧٨} لإلزام الشافعي رحمه الله على ما هو مذهبة من الاعتبار بالمفهوم، والله سبحانه وتعالى أعلم بحقيقة المراد، وببيده أرْمَةُ الرِّشاد.

[١٤] ومنها: ما ذكره صاحب الهدایة أيضًا في مُفتح باب خيار الرؤية حيث قال:
«ومن باع ما لم يره فلا خيار له، وكان أبو حنيفة رحمه الله يقول أولاً له الخيار؛ اعتباراً لخيار العيب وخيار الشرط. ووجه المرجوع^{٤٧٩} إليه: أنه معلق بالشراء لما رويانا؛ فلا يثبت دونه»^{٤٨٠} انتهى.

وأراد بما رواه: قوله عليه السلام: «من اشتري شيئاً لم يره فله الخيار»^{٤٨١} حتى إنه اعترض

٤٧٠ ل: كونه.

٤٧١ ح: قبل.

٤٧٢ ر ل: العبارة.

٤٧٣ ح: ومراوِه.

٤٧٤ ر ح ل - به.

٤٧٥ غ - لا.

٤٧٦ ر ل: يجعل.

٤٧٧ ر غ - على.

٤٧٨ غ ح: سوقاً.

٤٧٩ وفي جميع النسخ: الرجوع، والمثبت من الهدایة المطبوعة.

٤٨٠ الهدایة للمرغبینی: ٣/٣٤.

٤٨١ مصنف ابن أبي شيبة، ١٠/٤٨٩؛ سنن الدارقطنی، ٣/٣٨٢.

عليه^{٤٨٢} بأن المعلق بالشرط يوجد قُبِيل^{٤٨٣} وجود الشرط بسبب آخر. ولكنَّه يمكن دفع هذه المناقشة بأنَّ السبب المختَمِل لوجود خيار الرؤية في الشراء ليس إلَّا القياس، كما يرشد إليه تعليل القول المرجوع عنه بقوله: «اعتباً بخيار الشرط وخيار العيب».^{٤٨٤} ومن شرائط صحة القياس: أن لا يكون الأصل على خلاف القياس، وخيار الرؤية ثابت على خلافه، صرَّح به بعض الشرائح؛ فيكون قول صاحب المهاية: «فلا يثبت دونه»^{٤٨٥} أنه في هذا المقام بعينه^{٤٨٦} لا يثبت^{٤٨٧} دونه، لأنَّ كُلَّ معلق بشيء لا يثبت دونه. وهذا على نهج ما ذهب إليه ابن الهمام^{٤٨٨} في توجيه قوله^{٤٩٠} صاحب المهاية «والتنصيص على العدد يمنع الزيادة عليه»^{٤٨٩} كما مر.

[١٥] ومنها: ما ذكره صاحب المهاية أيضًا^{٤٩١} في كتاب الصيد حيث قال: «وال فعل أي: الصيد - مباح لغير المحرِّم في الحلال؛ لقوله سبحانه وتعالى ﴿وَحُرِّمَ عَلَيْكُم صِيدُ الْبَرِّ مَا دَمْتُ حُرُمًا﴾^{٤٩٢}. فاعتراض عليه هناك أيضًا الشيخ^{٤٩٣} أكمل الدين حيث قال: «فيه نظر؛ لأنَّه استدلَّ بمفهوم الغاية، [٧٩] وهو^{٤٩٤} ليس^{٤٩٥} بحجَّة عندنا» انتهى.^{٤٩٦} ولا يذهب عليك أنه

^{٤٨٢} ل - عليه. وفي هامش رغح ل: وحاصل هنا الاعتراض: (١) مفهوم الشرط غير (ب) معتبر (ت) عندنا. «منه». (٢) غ + أن؛ (ب) ل - غير؛ (ت) ل: اعتبر.

^{٤٨٣} غ ح ل: قبل.

^{٤٨٤} المهاية للمرغينياني: ٣٤/٣.

^{٤٨٥} المهاية للمرغينياني: ٣٤/٣.

^{٤٨٦} ح: بعثه.

^{٤٨٧} غ: لا ثبت.

^{٤٨٨} في فتح القدير له، ٢٤٠/٣.

^{٤٨٩} المهاية للمرغينياني: ١٨٩/١.

^{٤٩٠} ر ل - ولكنَّه يمكن دفع ... عليه كما مر.

^{٤٩١} غ ح ل - أيضًا.

^{٤٩٢} سورة المائدः: ٩٦/٥. المهاية للمرغينياني: ٤٠١/٤.

^{٤٩٣} ل: والشيخ.

^{٤٩٤} ل - وهو.

^{٤٩٥} ل: وليس.

^{٤٩٦} العناية للبابري: ١١٢/١٠. غ ح - عندنا.

يتمشى هنا الوجهان المذكوران فيما سبق^{٤٩٧} من: أنّ الغاية ليس من قبيل المفهوم، وأنّ مفهوم الغاية^{٤٩٨} اتفاقي. ويمكن هنا^{٤٩٩} أن يجاب بالحمل على الاستدلال بالإباحة الأصلية؛ فتأمل!

[١٦] ومنها: ما ذكره الشيخ أكمل الدين في باب الرجوع عن المباهة في شرح قول صاحب المداية: «ولنا قوله عليه السلام: الواهب أحق بحبته ما لم يُثبٌ منها»^{٥٠٠} حيث قال: «ولأنه لو كان كذلك لَخَلَّا^{٥٠٢} قوله: ما لم يُثبٌ منها عن الفائدة؛ إذ هو أحق، وإنْ^{٥٠٤} شرط العوض قبله» انتهى.^{٥٠٥}

فاعترض عليه الجد الفاضل : رحمة الله حيث قال:^{٥٠٦} «يجُرُّ إلى القول بمفهوم الغاية، وقد نفاه الشيخ»^{٥٠٧} انتهى.^{٥٠٨} يعني: أنّ بين استدلاله هنا بمفهوم الغاية ونفيه إياها في كتاب البيع والصيد منافاة ظاهرةً ومدافعةً واضحةً.

فما قيل^{٥٠٩} هنا اعتراضاً على الجد الفاضل : رحمة الله من^{٥١٠} «أنّه صرخ المحقق التفتازاني في التلويع في المعارضة والترجيح: أنّ مفهوم الغاية متافق عليه»^{٥١١}، فكيف ينفيه الشيخ؟^{٥١٢}

.٩ ص ٤٩٧

٤٩٨ ر + ليس من قبيل المفهوم. وفي هامشه: زائد.

٤٩٩ ر ح ل - هننا.

٥٠٠ غ ل: لم يثبت.

٥٠١ مصنف ابن أبي شيبة، ١١/٣٥؛ ابن ماجه، المباهات ٦. المداية للمرغينياني: ٣/٢٢٥.

٥٠٢ ل: بخلاف.

٥٠٣ غ ل: لم يثبت.

٥٠٤ ل: ولا.

٥٠٥ العنایة للبابری: ٩/٤٠.

٥٠٦ وفي هامش ل: قائله مولانا الشهير بقاضي زاده، هـ. وأنت تعلم أنه غلط، بل القائل سعدي جلي و هو جد المؤلف.

٥٠٧ يعني البابری صاحب العنایة.

٥٠٨ حاشیة العنایة لسعدي جلي، ٩/٤٠.

٥٠٩ وفي هامش ر غ ح: قائله المولى^(١) الشهير بقاضي زاده. «منه». غ ح: مولانا.

٥١٠ ل - من.

٥١١ التلويع للتفتازاني: ٢/٢٢٥.

٥١٢ يعني البابری صاحب العنایة.

انتهى،^{٥١٣} فكلام مجّاب،^{٥١٤} بل عَجَبٌ^{٥١٥} عُجَابٌ؛ فإنّه إنْ^{٥١٦} أراد به إنكار نفي الشيخ إياه فلا يلتفت^{٥١٧} إلى إنكاره؛ لما عرفت من نفيه الصريح فيما نقلناه^{٥١٨} عن البيع والصيد. وقد أشار إلى نفيه في باب الأوقات^{٥١٩} التي يُكره فيها الصلة أيضًا حيث قال: « واستشّكِلْ^{٥٢٠} بأنّه غَيْرِ^{٥٢١} الكراهة إلى الطلوّع والغروب، وحَكْمُ ما بعد الغاية يخالف^{٥٢٢} ما قبلها، وهنّا ليس كذلك. والجواب: أنّه تمسّك بمفهوم الغاية، وهو غَيْرِ^{٥٢٤} لازم... ». إنْ^{٥٢٥} وإن أراد أنّه لا وجه لنفيه لتصريح الثقات بكونه اتفاقًا فلا ضَيْرٌ^{٥٢٦} فيه؛ فإنّ الجد الفاضل : وافق على تصريح الثقات، وإنما مراده مجرّد^{٥٢٧} [ظ] بيان التدافع بين كلمات صاحب العناية (ت.).^{٥٢٨} هـ/١٣٨٤م، يرشدك إليه ما ذكره الجد الفاضل: في باب النفقه على ما أسلفناه؛ فإنّه قال هناك: «فيه: أنّ مفهوم الغاية غير معتبر^{٥٢٧} عند الحنفية على ما سيصرّح به^{٥٢٨} الشارح في كتاب البيع، وإن صرّح غيره^{٥٢٩} بخلافه». ^{٥٣٠}

.٥١٣ نتائج الأفكار لقاضي زاده، ٤٠/٩.

.٥١٤ ح: محاب.

.٥١٥ ح: عجيب.

.٥١٦ ل - إن.

.٥١٧ ل: فلا تلتفت.

.٥١٨ غ ح: نقلنا.

.٥١٩ ل: أوقات.

.٥٢٠ ر ح ل: استشكّل.

.٥٢١ ل: غبا.

.٥٢٢ ح: يخالف.

.٥٢٣ غ - وهو.

.٥٢٤ غ: وغير.

.٥٢٥ العناية للبراقي، ٢٣٧/١.

.٥٢٦ ح: خير.

.٥٢٧ غ: غير معتبرة.

.٥٢٨ ل - به.

.٥٢٩ ح: غير.

.٥٣٠ حاشية العناية لسعدي جلي، ٤٠٤/٤.

[١٧] ومنها: ما ذكره صاحب الهدایة في باب من هو أحق بالولد من كتاب الطلاق حيث قال: «وكل من تزوجت من هؤلاء يسقط حقّها لما رويانا». ^{٥٣١} وأراد به قوله عليه السلام لامرأة قالت له: ^{٥٣٤} يا رسول الله! إن ابني هذا كان بطني له عاء، وحجرى له حواء، وثديي له سقاء، وزعم أبوه أن ينزعه مني: ^{٥٣٦} «أنت أحق به ما لم تزوجي» الحديث. ^{٥٣٨} والكلام في هذا كالكلام في الحديث السابق بعينه. ^{٥٣٩}

[١٨] ومنها: ما ذكره في دعوى المبسوط من أنه: «إذا ولدت أمّةٍ أولاً ثلثة في بطون مختلفة بأن يكون بين كل من الولدين ستة أشهر أو أكثر، ^{٥٤١} فقال المولى: "الأكبر مني": كان نفياً لنسب الآخرين». ^{٥٤٢} ولو لا أن التخصيص بالوصف يوجب النفي لثبت نسبهما كما قال زفر رحمة الله؛ لأنّ ثبوت ^{٥٤٣} نسب الأكبر صارت أمّ ولده ^{٥٤٤} من وقت العلوق، ^{٥٤٥} وهذا قد ولد على فراشه، ونسب ولد ^{٥٤٦} أم الولد بثبت من المولى من غير دعوة إلا أن ينفيه.

.٥٣١ ل - هؤلاء.

.٥٣٢ غ ح: سقط.

.٥٣٣ الهدایة للمرغیانی: ٢/٢٨٣.

.٥٣٤ غ ح + عليه السلام.

.٥٣٥ ل: خور.

.٥٣٦ ر ل + قال عليه السلام.

.٥٣٧ ح - به.

.٥٣٨ مسند أحمد، ٤/١٨٢؛ أبو داود، طلاق ٣٤، ٣٥.

.٥٣٩ ر ل - بعينه.

.٥٤٠ غ ح: أمّه.

.٥٤١ غ ح ل: وأكثر.

.٥٤٢ المبسوط للسرخسي (دار المعرفة، بيروت ١٤١٤ هـ ١٩٩٣ م) ١٧/١٤٥ بتصريف.

.٥٤٣ غ ل: ثبوت.

.٥٤٤ ر ل: ولد.

.٥٤٥ ل: العلوق.

.٥٤٦ ل - ولد.

[١٩] ومنها:^{٥٤٧} ما ذكره في الشهادات: «إذا قال شهود^{٥٤٨} الميراث: لا نعلم^{٥٤٩} له وارثاً في أرض كذاً يكون إثباتاً في غير تلك الأرض؛ فلا يقبل^{٥٥٠} شهادتهما عند الإمامين رحمهما الله». ^{٥٥١}

وأجيب عن هاتين المسألتين في عامة كتب الأصول:

أما عن الأولى: فيما حاصله: أن الحكم المذكور^{٥٥٢} يتنبئ^{٥٥٣} على أصل آخر غير مفهوم المخالفة، وهو أن السكوت في موضع البيان بيان، فإنه يحتاج إلى البيان لو كان الولد [٨٠ وأ.] منه، فلما سكت عن البيان صار بياناً بائتماماً^{٥٥٤} ليسا منه. واعتراض عليه: بمنع كون المقام مقام البيان؛ لما^{٥٥٥} سبق من أن كون الأكبر ثابت النسب كافٍ في إثبات نسب الآخرين. وأجيب: بأن ذلك فيما إذا ولدا بعد دعوة الأكبر، والملفوظ أن ولادتهما قبلها؛ فيكونان ولدَيَ الأمة، لا ولدِ أم الولد.^{٥٥٦} واعتراض: بأن الفراش وإن^{٥٥٧} ثبت بدعة الأكبر، لكنه يثبت^{٥٥٨} من أول وقت ولادة الأكبر. ومنع ذلك مت未成ساً^{٥٥٩} بما ذكر في الميسوط: «أن الفراش إنما^{٥٦٠} يثبت من وقت الدعوة».^{٥٦١}

.٥٤٧ غ - منها.

.٥٤٨ ل: المشهود.

.٥٤٩ ل: لا لعلم.

.٥٥٠ ل: فلا تصل.

.٥٥١ الميسوط للسرخسي: ١٥٣/١٦ بتصرف.

.٥٥٢ ل: المذكورتين.

.٥٥٣ ل - يتنبئ.

.٥٥٤ ل: بأنه.

.٥٥٥ غ ح: فيما.

.٥٥٦ ل: ولد.

.٥٥٧ ل: إن.

.٥٥٨ غ ر ل: ثبت.

.٥٥٩ ل: متاماً.

.٥٦٠ ر - إنما.

.٥٦١ الميسوط للسرخسي، ١٤٥/١٧ .

وأمّا عن المسألة الثانية: فيما حاصله: أن الشهود^{٥٦٢} لَمَا ذكروا ما لا حاجة إليه تمكن^{٥٦٣} شبيهة^{٥٦٤} علمهم بالوارث في أرض أخرى، وبما^{٥٦٥} تُرَد الشهادة، والقائلون بمنع الاعتبار بالمفهوم لا ينفون إيراثه الشبيهة. قلت: لا يخفى أن رد الشهادة بالشبيهة في الحقوق التي لا تندرئ بالشبيهات محل نظر وكلام.^{٥٦٦}

ثم أقول: لا حاجة عندي إلى هذا البسط والتفصيل، والنظر غير وارد عن أصله؛ فإن النافين للمفهوم إنما ينفونه في أدلة الشرع من الكتاب والسنة، لا في غيرهما. ولذلك يعتبر به^{٥٦٧} في الروايات وكلمات المصيّنين على ما ستطيع عليه إن شاء الله تعالى في المبحث الثاني، فالاعتبار بمفهوم كلام من ولد له ثلاثة أولاد، ويفهوم كلام الشهود غير مخالف لما هو المقرر المعهود. وفيه ما فيه، والله سبحانه وتعالى أعلم بحقيقة الحال، وحقيقة^{٥٦٨} المقال.

المبحث الثاني

في بيان ما يعتبر فيه المفهوم بالاتفاق بين علماء الآفاق

اعلم! أن^{٥٦٩} مفهوم المخالفة معتبر في الروايات، حتى مفهوم اللقب، نصّ على اعتباره فيها ابن الهمام في فصل القراءة من كتاب الصلاة حيث قال: «فإن المراد أن^{٥٧١} يسمع نفسه لا

٥٦٢ ل: المشهور.

٥٦٣ ل: لكن.

٥٦٤ ل: بشبيهة.

٥٦٥ غ: فيها.

٥٦٦ غ ح - وكلام.

٥٦٧ ل - به.

٥٦٨ ل: وحقيقة.

٥٦٩ ل: أثم.

٥٧٠ غ ح: اعتبار.

٥٧١ ر ح ل - أن.

غير" بمفهوم^{٥٧٢} اللقب، وهو حَجَّةٌ في الروايات». ^{٥٧٣} وصح باعتبار [٨٠] المفهوم فيها كثير من الثقات في مواضع عديدة من المعتبرات:

منها: ^{٥٧٤} ما ذكره الإنقاني^{٥٧٦} (ت. ١٣٥٧هـ/٧٥٨) في التيِّمِ حيث قال: «وأستدلُّوا على ما قالوا بقوله: "العادم الماء"؛ لأنَّ التخصيص بعاصم الماء دلَّ على أنَّ المستحب في غير الطامع: التقديمُ، بدليل ما ذكر في السير الكبير: أنَّ التخصيص في الروايات والمعاملات يدلُّ على نفي ما عدَاه^{٥٧٧}.».

ومنها: ما ذكره الشيخ أكمل الدين في كتاب الصوم حيث قال: «ووجه الإشارة: أنَّ التقييد في الرواية يدلُّ على نفي الحكم عمَّا عدَاه؛ فكان تخصيصه بال مصر ونفي^{٥٧٨} العلة في عدم قبول الشهادة دليلاً على قبولها إذا كان الشاهد من غير المصر أو كان بالسماء^{٥٧٩} علة». ^{٥٨٠}

ثم إنَّه بعد ما نصَّ على الاعتبار بالمفهوم في الروايات ذَكَر في مُفتتح كتاب الإقرار ما ينبيء عن غفلته عن هذه الضابطة؛ فإنه قال صاحب الهدایة هناك: «وإذا أقرَّ الحرُّ العاقل^{٥٨١}

٥٧٢ ل: مفهوم.

٥٧٣ فتح القدير لابن الهمام: ٣٢٥/١.

٥٧٤ ل - فيها.

٥٧٥ ح ل: ومنها.

٥٧٦ وهو قوام الدين أمير كاتب الإنقاني الفارابي، كان رأساً في مذهب الحنفية بارعاً في الفقه واللغة والعربية. توفي سنة ٧٥٨هـ: غایة البيان (شرح الهدایة)، الشامل شرح أصول البزدوي، التبيين شرح المنتخب (أصول الفقه) وغيرها. الفوائد البهية للكنوي، ٥٠. ونبه هنا على ميزة الإنقاني: أنه كان خدم المذهب الحنفي من وجه آخر غير التدريس والتأليف، وهو أنه كان يكتب ويستنسخ كثيراً من كتب الحنفية القديمة والمهمة، ولذا نرى في كثير من المخطوطات الحنفية بأنه استنسخه أمير كاتب الإنقاني أو استنسخ من مخطوطة كتبها هو، فجزاه الله تعالى خيراً عن العلم وأهله.

٥٧٧ راجع كلام السرخسي في شرح السير الكبير (تحقيق صلاح الدين المنجد، بدون مكان وبدون تاريخ) ١٧٧/١.

٥٧٨ ر ل: وعدم.

٥٧٩ غ: في السماء؛ ح: السماء.

٥٨٠ العنایة للبابري: ٣٢٥/٢.

٥٨١ ل - العاقل.

البالغ^{٥٨٢} بحقِّ: يلزمـه.^{٥٨٣} وشرط الحرية ليصحَّ إقراره مطلقاً؛ فإنَّ العبد المأذون وإن كان ملحاً بالحر في حق الإقرار،^{٥٨٤} لكنَّ^{٥٨٥} الحجور عليه لا يصحُّ إقراره بالمال، ويصحُّ في الحدود والقصاص»،^{٥٨٦} فقال صاحب العناية: «وكان هذا اعتذار عن قوله: 'إذا أقرَّ الحرُّ، ولعله لا يحتاج إليه؛ لأنَّه قال: 'إذا أقرَّ الحر بحقِّ: لزمه'، وهذا صحيح، وأمَّا أنَّ^{٥٨٧} غير الحر إذا أقرَّ لزم أو لم يلزم فساكت عنه» انتهى.^{٥٨٩} فيزيد على ظاهره: أنَّ المفهوم إذا كان معتبراً في الروايات -على ما نصَّ عليه نفسه في الصوم- يقتضي مفهوم صفة الحرية قصرَ الصحة فيه.

والعجب أنَّ الجد الفاضل : رحـمه الله اعترض على صاحب العناية في مُفتح كتاب الإقرار: «بأنَّ المفهوم معتبر في الروايات»،^{٥٩٠} واستدلَّ على ذلك بكلمات الغير، ولم يتعرَّض لما نصَّ عليه صاحب العناية نفسه في الصوم،^{٥٩١} فكأنَّه [٨١] رحـمه الله لم يطْلُع إذ ذاك على الموضوع المذكور، والله أعلم بمقاييس الأمور.

ثم أقول: يمكن دفع الاعتراض المذكور عن كلام صاحب العناية رحـمه الله ورفع التدافع بين كلاميه بوجهٍ وجيهٍ تقف^{٥٩٢} عليه^{٥٩٣} إن شاء الله تعالى، وما له^{٥٩٤} إلى ادعاء أنَّ صاحب العناية

٥٨٢ ح: البالغ العاقل.

٥٨٣ غ ح: لزمه؛ ل: تلزمـه.

٥٨٤ ل + العاجل.

٥٨٥ رغ ل: ولكن.

٥٨٦ المهدية للمرغيني: ١٧٨/٣.

٥٨٧ ح: إذا.

٥٨٨ ل: أنه.

٥٨٩ العناية للبابري: ٣٢٢/٨.

٥٩٠ حاشية العناية لسعدي جلي، ٣٢٢/٨.

٥٩١ غ ح - في الصوم.

٥٩٢ ح: توقف.

٥٩٣ ح - عليه.

٥٩٤ ل: وما ليه.

جعل القول المذكور من قبيل^{٥٩٥} الضوابط، وبني كلامه المزبور^{٥٩٦} على ما^{٥٩٧} تقرر عندهم من:
أنّ الضوابط لا يُعتبر فيها العكس.

ومنها: ما ذكره صدر الشريعة رحمه الله في باب المهر من شرح الوقاية حيث قال: «ولا
خلاف في أنّ التخصيص^{٥٩٨} بالذكر في الروايات يدلّ على نفي الحكم عمّا عداه». ^{٥٩٩} والعجب
أنّه جعل هناك الاعتبار بالمفهوم في الروايات^{٦٠٠} أمّا متّفقاً عليه على سبيل البّت والقطع، ثم إنّه
شكّ فيه^{٦٠١} في كتاب المأذون^{٦٠٣} حيث قال: «فإن^{٦٠٤} تخصيص^{٦٠٥} الشيء^{٦٠٦} بالذكر في
الروايات إن^{٦٠٧} دلّ على نفي الحكم عمّا عداه فتعتمد التجارات إجمالاً يختصّ^{٦٠٨} بما إذا لم يُقيّد،
وأما إذا قيّد: فعندها يعم^{٦٠٩} التجارات، خلافاً للشافعى رحمه الله».^{٦١٠}

ومن جملة ما يجب أن يُنبئه^{٦١١} عليه^{٦١٢} في هذا المقام: أن المراد بكون المفهوم معتبراً في

٥٩٥ ر - قبيل، صح هـ.

٥٩٦ غ ح ل: المذكور.

٥٩٧ ل - ما.

٥٩٨ ل: التخصيص.

٥٩٩ شرح الوقاية لصدر الشريعة .٣٨/٣/١

٦٠٠ غ ح - في الروايات.

٦٠١ غ ح - أنه شك فيه.

٦٠٢ ح - في، صح هـ.

٦٠٣ غ: الإذن.

٦٠٤ ر ح ل: إن.

٦٠٥ ل: يختص.

٦٠٦ ل: الشراء.

٦٠٧ ل: إذا.

٦٠٨ ح: تخصيص.

٦٠٩ ر ل: تعم؛ غ: تعتميم.

٦١٠ شرح الوقاية لصدر الشريعة: ٣٦/٥/٢

٦١١ غ ح: أن يعلم.

٦١٢ غ ح - عليه.

الروايات وكلام^{٦١٣} المصنفين: الاعتبار به^{٦١٤} فيما عدا كلام الله تعالى وكلام نبيه عليه السلام، سواء كان في الروايات أو غيرها ولو كان من أدلة الشرع: كأقوال الصحابة^{٦١٥} رضي الله عنهم. يرشدك إليه أنّ صاحب الهدایة استدلّ في باب الجنایات من كتاب الحجّ على قوله: «إذا صال السُّبُّعَ على أخْرِم فقتله لا شيء عليه» بقوله: «ولنا: ما روي عن^{٦١٦} عمر رضي الله عنه: قتل سَبُّعاً وأهدي كُبِشاً فقال:^{٦١٧} إِنَا^{٦١٨} [اظ]^{٦١٩} ابتدأناه» انتهى.

فقال بعض الشرّاح في شرحه^{٦٢٠}:

علل الإهادء بالابتداء، فيدلُّ على^{٦٢١} أن الدافع^{٦٢٢} لا يجب عليه شيء، وإنّما يبق للتعليق فائدة. واعتُرض: بأنّ التخصيص بالذكر لا يدلُّ على نفي الحكم عمّا عداه؛ فلا يصح الاستدلال. وأجيب: بأنّ ذلك في خطاب الشرع، أمّا في الروايات فيدلُّ. وفيه نظر؛ لأنّ قول عمر رضي الله عنه في هذا الحال منزلة خطاب الشرع؛ لأنّه في حِيز الاستدلال به؛^{٦٢٣} فلا يفيده، انتهى.^{٦٢٤}

وأجاب عنه الجد الفاضل: رحمة الله^{٦٢٥} حيث أماط اللثام عن وجه المقام وأراء^{٦٢٦} حقيقة الحال، فقال: «الجواب: أنّ عدم دلالة التخصيص على نفي الحكم عمّا عداه إنّما هو في كلام الله

^{٦١٣} ل: وكلمات.

^{٦١٤} غ - في الروايات وكلام المصنفين الاعتبار به؛ ل - الاعتبار به.

^{٦١٥} ح: الصحابي.

^{٦١٦} ل: على.

^{٦١٧} ح: وقال.

^{٦١٨} ل - إننا.

^{٦١٩} الهدایة للمرغبینی: ١/٦٨.

^{٦٢٠} وهو أكمل الدين البارقي في العناية: ٣/٨٨.

^{٦٢١} غ ح: عليه.

^{٦٢٢} ح: الدفع.

^{٦٢٣} ح ل - به.

^{٦٢٤} ل: فلا تفیده.

^{٦٢٥} غ: شکرہ اللہ سعیہ.

^{٦٢٦} هكذا في: رغ ش ل، ولعل الصواب: وأرى؛ ح: وأراد.

تعالى وكلام نبيه عليه السلام، وأماماً كلام غيرهما فليس كذلك، بل منزلة الروايات، كما يعلم من الأصول، وهذا هو مراد الجيب؛ فلا شك في صحته.^{٦٢٧}

ثم إنّ الظاهر أنّ الحنفية الناففين للمفهوم في الكتاب والسنة إنما مالوا إلى الاعتبار^{٦٢٨} به^{٦٣٠} في الروايات لوجه وجيه قد^{٦٣١} كان^{٦٣٢} يختلّ ببالي، ثم رأيته مذكوراً في بعض المعتبرات، منها: شرح المغني مولانا منصور القايني^{٦٣٣} (ت. ١٣٧٣ هـ/٧٧٥) حيث قال:

لعل قول العلماء: "التخصيص في الروايات يوجب نفي الحكم عمّا عدا المذكور" كلام من هذا القبيل، حيث يعلم أنه لو لم يكن للنبي لما كان للتخصيص فائدة؛ إذ^{٦٣٤} الكلام فيما إذا^{٦٣٥} لم يدرك فائدة أخرى، بخلاف كلام النبي صلى الله عليه وسلم؛ فإنّه أُوتى جوامع الكلم، فلعله قصد فائدة لم ندركها،^{٦٣٦} ألا ترى أنّ الخلف استفاد منه أحکاماً وفوائد لم يبلغ إليها السلف،^{٦٣٧} بخلاف [٨٢] و[٨٣] أمر الرواية؛ فإنه لا^{٦٣٨} يقع التفاوت فيه، انتهى.^{٦٣٩}

٦٢٧ حاشية العناية لسعدي جلي، ٣/٨٨.

٦٢٨ ح - ثم.

٦٢٩ ل: الاعتبارية.

٦٣٠ ل - به.

٦٣١ غ: وقد.

٦٣٢ ل - كان.

٦٣٣ ل: الفارابي. وهو أبو محمد منصور بن أحمد بن يزيد الخوارزمي المعروف بالقايني، الفقيه الحنفي، الأصولي. المتوفى سنة ٧٧٥. له: شرح المغني للخباز (أصول الفقه). هدية العارفين للبغدادي، ٢/٤٧٤؛ الفوائد البهية، ص

.٢١٥

٦٣٤ ل: لأن.

٦٣٥ غ - إذا.

٦٣٦ ل: تدركها.

٦٣٧ ر ل - السلف.

٦٣٨ غ: قلما؛ ح: لما.

٦٣٩ شرح المغني للقايني (مخطوطة مكتبة بايزيد الدولة، ولي الدين أفندي، الرقم: ٩٧٧) ٩٧٧ و.٩٨٥.

فظهر من هنا^{٦٤٠} أن الاعتبار بالمفهوم في الروايات أيضاً مشروط بما إذا لم يظهر للشخص^{٦٤١} فائدة سوى نفي الحكم.^{٦٤٢}

قلت: ^{٦٤٣} تلخّص^{٦٤٤} من هذا: دفع^{٦٤٥} لإشكال هائل يتراهى^{٦٤٦} في أول الأمر، وهو أن القاعدة القائلة: "بأن المفهوم معتبر في الروايات" تخالف^{٦٤٧} مخالفة^{٦٤٨} ظاهرة^{٦٤٩} لأمر تقرر لديهم واشتهر بين يديهم، وهو: "أن العكس في الضوابط^{٦٥٠} غير لازم وغير مقصود"^{٦٥١} انتهى.^{٦٥٢}

وقد أشار إلى عدم الاعتبار بعكس الضوابط ذلك الشارح^{٦٥٣} فيما ذكره جواباً عما أورد^{٦٥٤} على قول صاحب الهدایة في باب فسخ الإجارة: «وإذا مات أحد المتعاقدين وقد عقد الإجارة لنفسه انفسخت»^{٦٥٥} من أن الإجارة تفسخ فيما إذا مات الموكّل ولم يعدها لنفسه حيث

٦٤٠ غ ح ل: هذا.

٦٤١ ل - للشخص.

٦٤٢ رح ل + انتهى.

٦٤٣ غ - قلت؛ ح: أقول.

٦٤٤ غ: يتلخّص.

٦٤٥ ل: وقع.

٦٤٦ ل: يتراهى.

٦٤٧ ر ل: يخالف.

٦٤٨ رح ل - مخالفة.

٦٤٩ رح ل: ظاهرة.

٦٥٠ ح غ - في الضوابط.

٦٥١ وفي هامش رغ ح ل: يعني تكون^(١) الضابطة ساكتا عن بيان حال بعض صور لا يوجد فيها الحكم المذكور، وإن لم يكُن ساكتا عن بيان حال بعض ما كان حكمه هذا الحكم؛ فإنه لا ضير في السكوت عن بيان حال بعض الصور. (ب) «منه». (أ) ح ل: يكون؛ (ب) غ: التصور.

٦٥٢ ر ل ش + على ما صرّح به صاحب العناية في باب الوكالة بالبيع والشراء، وكذا في باب فسخ الإجارة.

٦٥٣ يعني البابري صاحب العناية.

٦٥٤ ح: أورد..

٦٥٥ الهدایة للمرغیانی، ٣/٧٤٢.

قال: «وليس بلازم؛ فإننا ^{٦٥٦} قد قلنا: إنَّه كُلما مات العاقد لنفسه انفسخ، ولم يلتزم ^{٦٥٧} أنَّه كُلما انفسخ يكون بموت ^{٦٥٨} العاقد؛ لأنَّ العكس غير لازم في مثله» انتهى.

وبيان المخالفة بين الضابطين المذكورتين ^{٦٦٠} هو: أنَّ مقتضى الاعتبار بالمفهوم في الروايات أن يدلُّ كل ^{٦٦١} قيد من القيود المذكورة ^{٦٦٢} على اختصاص الحكم المذكور ^{٦٦٣} بصورة وجود ذلك القيد بحيث يتضيَّن ^{٦٦٤} في ^{٦٦٥} صورة انتفاءه، فإذا دلت ^{٦٦٦} القيود المذكورة في الضابطة على عدم الحكم عند عدم القيود يكون ^{٦٦٧} العكس معتبراً لا محالة.

ووجه اندفاع الإشكال المذكور من اشتراط ذلك الشرط ^{٦٦٨} هو: أنَّ الطرد أمر مقصود في الضوابط، وقد يكون ذكر بعض القيود لإخراج ^{٦٦٩} بعض صور ^{٦٧٠} لا يتحقق فيها الحكم المذكور؛ كي ينتظم طرد الضابطة، ويتأتى ^{٦٧١} الحكم على عدّة من الصور بأنَّ حكمها ^{٦٧٢} في الشرع كذا،

^{٦٥٦} رح: فإنه.

^{٦٥٧} هكذا في جميع النسخ. ولو قال: «ولم نلتزم» أو «ولم يلزم» لكن أوفق بالسباق.

^{٦٥٨} ح - بموت، صح هـ.

^{٦٥٩} العناية للبابري: ١٤٥/٩. رل ش ي - انتهى. وقد أشار ... غير لازم في مثله، انتهى. صح هامش ر: وقد أشار ... غير لازم في مثله انتهى. وبيان المخالفة.

^{٦٦٠} غ ح - المذكورين.

^{٦٦١} ل - كل.

^{٦٦٢} ر ل - المذكورة.

^{٦٦٣} ر: مذكور.

^{٦٦٤} ل: يقتضي.

^{٦٦٥} غ ح - في.

^{٦٦٦} ل: زالت.

^{٦٦٧} غ ح: ويكون.

^{٦٦٨} وفي هامش رغ ح: يعني بالشرط المذكور عدم ظهور وجه التخصيص سوى نفي الحكم عمما عداه. «منه».

^{٦٦٩} وفي هامش رغ ح ل: ولمراد من الإخراج جعله مسكوناً عنه غير متعرض ^(١) إليه أصلاً. «منه». ^(١) غير معرض. ل: الصور.

^{٦٧١} غ ح: ويأتي.

^{٦٧٢} ح: حكمهما.

على وجه الإجمال^{٦٧٣} والاختصار من غير ترديد. فإذا ترتب على القيود المذكورة في الضوابط هذه الفائدة المقصودة منها تظهر للقيودفائدة؛ فلا تدل^{٦٧٤} على نفي الحكم عما عداه؛ لأنعدام الشرط السابق، أعني: عدم ظهور فائدة غير نفي الحكم عما عداه.

توضيحة: [٢٨٢] أنّ قيد كون^{٦٧٥} عقد الإجارة "لنفسه" مثلاً في قوله:^{٦٧٦} «إذا مات أحد المتعاقدين وقد عقد الإجارة^{٦٧٧} لنفسه انفسخ العقد»^{٦٧٨} إنما ذكر ليخرج عن الضابطة ما إذا عقد الوصي أو المتنوّي للبيت والوقف.^{٦٧٩} فإذا ترتب عليه فائدة إخراج هاتين الصورتين وجعلهما مسكوناً عنهما لا يصحّ الحكم بأنّ فائدته^{٦٨٠} الدلالة على أنه كلّما عقدها لغيره^{٦٨١} لا تنفسخ،^{٦٨٢} حتى يرد الاعتراض بصورة عقد الوكيل.

يرشدك إلى ما ذكرنا ما ذكره صاحب العناية في مفتتح باب حد القذف عند شرح قول المصنف: «وإذا قذف الرجل رجلاً محسناً أو امرأة محسنة بصريح الزنا، وطلب المقدوف حدَّه الحاكم»^{٦٨٣} حيث قال:

اعترض: بأن التقييد بصريح الزنا غير مفيد؛^{٦٨٤} لتحققه بدونه بأن قال: 'لسْت لأبيك!'

والجواب: ^{٦٨٥} أنه إذا قذفه بصريح الزنا وُجد الشرط وجب الحد لا محالة، وتلك قضية

^{٦٧٣} ح ل: الاحتمال.

^{٦٧٤} ل: فلا يدل.

^{٦٧٥} ل: كونكما.

^{٦٧٦} أي: في قول صاحب المدعاة. غ + الإجارة؛ ح + الإجارة تنفسخ.

^{٦٧٧} غ - تنفسخ إذا مات أحد المتعاقدين وقد عقد الإجارة، صح هـ.

^{٦٧٨} المداية للمرغيباني، ٢٤٧/٣. غ ح - انفسخ العقد.

^{٦٧٩} غ ح: أو لوقف.

^{٦٨٠} غ ح: فائدة.

^{٦٨١} غ: بغيره.

^{٦٨٢} غ ح ل: لا ينفسخ.

^{٦٨٣} المداية للمرغيباني: ٣٥٥/٢.

^{٦٨٤} غ: غير مقيد.

^{٦٨٥} ح: لست لا، صح هـ: لابني.

^{٦٨٦} غ + عنه.

صادقة، وأما آنـه: «إذا قذفه بنفي النسب لا يجب» فليس بلازم؛ لأنـ التقييد لإخراج ما كان منه بطريق الكناية، مثلـ أن يقول: 'يا زاني'، فيقول آخر: 'صـدقـاً'، لا لإخراج ما ذكرـتـمـ، انتهى.^{٦٨٧}

ثم أقول: ^{٦٨٨} إذا عثـرتـ على ما نقلناه عن صـاحـبـ العـناـيـةـ من القـولـ بـأنـ العـكـسـ غـيرـ لـازـمـ في مـوـاضـعـ ثـلـاثـةـ منـ ^{٦٩٠} شـرـحـهـ عـلـىـ الـهـدـاـيـةـ -ـ حـدـ القـذـفـ،ـ وـالـوـكـالـةـ،ـ وـالـإـجـارـةــ:ـ ^{٦٩١} عـلـمـتـ أنـ مـدارـ ما ذـكـرـهـ فيـ أـوـلـ إـقـرـارـ أـيـضـاـ عـلـىـ ذـلـكـ،ـ حـيـثـ جـعـلـ قـولـ الـهـدـاـيـةـ:ـ «ـوـإـذـاـ أـفـرـ الـحـرـ العـاقـلـ ^{٦٩٣} الـبـالـغـ...ـ»ـ ^{٦٩٤} إـلـخـ ضـابـطـةـ،ـ كـمـاـ جـعـلـ قـولـهـ:ـ «ـإـذـاـ ^{٦٩٥} مـاتـ أـحـدـ الـمـعـاـقـدـيـنـ»ـ ^{٦٩٦} وـقـولـهـ:ـ «ـإـذـاـ قـذـفـ الرـجـلـ رـجـلاـ»ـ ^{٦٩٧} ضـابـطـةـ،ـ وـلـذـلـكـ قـالـ بـعـدـ لـزـومـ العـكـسـ فـيـهـ؛ـ فـلـاـ ^{٦٩٩} يـرـدـ عـلـيـهـ ما أورـدهـ الجـدـ الفـاضـلـ:ـ رـحـمـهـ اللهـ عـلـىـ ماـ سـبـقـ.

ومن جملة ما يعتبر فيه المفهوم: العقوبات، قال صـاحـبـ [٨٣و] الـنـهـاـيـةـ
(تـ.ـ ١٤٢١ـ هـ/١٣١٤ـ مـ) فيـ فـصـلـ كـيـفـيـةـ الـحدـودـ:

^{٦٨٧} العـناـيـةـ لـلـبـلـبـرـيـ:ـ ٣١٧ـ /ـ ٥ـ.

^{٦٨٨} وفي هامش رـغـ حـ لـ:ـ هـذـاـ (الـجـوابـ الـذـيـ وـعـدـنـاهـ فـيـمـاـ سـبـقـ بـقـولـنـاـ)ـ (ـبـ):ـ «ـثـمـ أـقـولـ:ـ يـمـكـنـ دـفـعـ الـاعـتـراـضـ»ـ.ـ «ـمـنـهـ»ـ.
ـ(ـبـ):ـ رـ:ـ فـيـ،ـ (ـبـ):ـ لــ بـقـولـنـاـ.

^{٦٨٩} لـ:ـ أـنـ.

^{٦٩٠} لـ:ـ فـيـ.

^{٦٩١} وفي هامش غـ:ـ وـقـالـ الشـيـخـ أـكـمـلـ الدـيـنـ أـيـضـاـ فـيـ كـتـابـ الـصلـحـ عـنـدـ شـرـحـ قولـ المـصـنـفـ:ـ وـهـوـ بـمـنـزـلـةـ النـكـاحـ،ـ حـتـىـ إـنـ مـاـ صـلـحـ مـسـمـيـ فـيـهـ صـلـحـ هـنـهـ،ـ وـلـاـ يـتـوـهـ لـزـومـ العـكـسـ؛ـ فـإـنـهـ غـيرـ لـازـمـ وـلـاـ هوـ مـلـتـزمـ،ـ أـلـاـ يـرـىـ أـنـ الـصـلـحـ عـنـ القـتـلـ العـمـدـ عـلـىـ أـقـلـ مـنـ عـشـرـةـ دـرـاـمـ صـحـيـحـ،ـ وـلـاـ يـمـكـنـ صـدـاقـاـ...ـ إـلـخـ.ـ «ـلـحـرـهـ»ـ.

^{٦٩٢} لــ جـعـلـ.

^{٦٩٣} لــ الـعـاقـلـ.

^{٦٩٤} الـهـدـاـيـةـ لـلـمـرـغـيـانـيـ،ـ ٣ـ /ـ ١٧٨ـ .ـ

^{٦٩٥} غـ:ـ إـذـ.

^{٦٩٦} الـهـدـاـيـةـ لـلـمـرـغـيـانـيـ،ـ ٣ـ /ـ ٢٤٧ـ .ـ

^{٦٩٧} الـهـدـاـيـةـ لـلـمـرـغـيـانـيـ،ـ ٢ـ /ـ ٣٥٥ـ .ـ

^{٦٩٨} حـ -ـ كـمـاـ جـعـلـ قـولـهـ إـذـاـ مـاتـ أـحـدـ الـمـعـاـقـدـيـنـ،ـ وـقـولـهـ إـذـاـ قـذـفـ الرـجـلـ رـجـلاـ ضـابـطـةـ.

^{٦٩٩} غـ:ـ لـ.

وإن تخصيص الشيء بالذكر لا يدل على نفي ما عداه إلا في الروايات كما في قوله: وليس على المرأة أن تتغاض عن صفاتها،^{٧٠٠} أو في العقوبات كما في قوله تعالى: ﴿كَلَّا إِنَّمَا عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَّمْ يُحِبُّوْنَ﴾،^{٧٠١} تخصيص الكفار بالحجاب دليل على^{٧٠٢} عدم الحجاب في حق المؤمنين.^{٧٠٣}

وقد أشار إلى هذا منصور القاتي^{٧٠٤} حيث قال في مبحث^{٧٠٥} مفهوم اللقب:

واعترض على أصل المسألة: بأنّ أهل السنة استدلوا على رؤية الله تعالى بقوله تعالى: ﴿كَلَّا إِنَّمَا عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَّمْ يُحِبُّوْنَ﴾؛^{٧٠٦} إذ الكفار خصوا^{٧٠٧} بالحجاب؛ فلا يكون المؤمنون ممحوبين،^{٧٠٨} وهذا عمل بمفهوم^{٧٠٩} اللقب. وأجاب عنه العالمة النسفي: ^{٧١٠} (ت. ١٣١٠هـ/١٩١٠م) بأن التخصيص بالشيء لا يدل على نفي ما عداه عندنا، وحيث دل إثنا دل لامر خارج، لا من قبل^{٧١١} التخصيص؛ فالاستدلال بهذه الآية من

٧٠٠ رغح لـ ش: ظفائرها، وهو خطأ ظاهر.

٧٠١ سورة المطففين: ١٥/٨٣.

٧٠٢ لـ على.

٧٠٣ النهاية في شرح المداية، للسعنافي، ٢٠٩.

٧٠٤ ح: القاغاني؛ لـ الفارابي.

٧٠٥ لـ مبحث.

٧٠٦ سورة المطففين: ١٥/٨٣.

٧٠٧ ح: مخصوصون.

٧٠٨ ح: المحبوبين.

٧٠٩ لـ لمفهوم.

٧١٠ وهو أبو البركات عبد الله بن أحمد بن محمود المعروف بحافظ الدين النسفي. كان إماماً كاملاً عديم النظير في زمانه، رأساً في الفقه والأصول، بارعاً في الحديث ومعانيه. تفقه على شمس الأئمة محمد بن عبد الصtar الكندي، وحميد الدين الضرير، وبدر الدين خواهر زاده. توفي سنة ٧١٠. وله تصانيف معتمدة، منها: «الواي» (متن لطيف في الفروع) وشرحه الكافي ، وكتن الدقائق (متن مشهور في الفقه) والمصنف (شرح المنظومة النسفية)، والمستصنف (شرح الفقه النافع) ، والمنار (متن في الأصول) وشرحه كشف الأسرار، ومدارك التنزيل (في التفسير)، وغيرها. الجواهر المضية للقرشي، ٢٩٤-٢٩٥؛ تاج التراجم لابن قطليبيغا، ص ١٧٥-١٧٤؛ الفوائد البهية للكنوي، ص ١٠١-١٠٢.

٧١١ رـ قبيل.

يلمَاز: تحقيق «رسالة في مفهوم المخالفة»

حيث أن كونهم محظوظين عقوبة لهم؛ فيكون أهل الجنة بخلافه^{٧١٢} انتهى.^{٧١٣}

والحقُّ: أن دلالة^{٧٤} ذكر شيء^{٧٥} على نفي ما عداه في العقوبات ليس بأمر مُطْرَد،^{٧٦} بل له مقام يقتضيه يُشكِّل بيانه وضبطه، لكنه يعرفه أصحاب الأذهان السليمة والطَّباع المستقيمة.^{٧١٧}

هذا آخر ما تيسَّر لنا من النَّقض^{٧٨} والإبرام في هذا المقام، بعون الله تعالى ذي الطُّول والإنعم، مع تراكم الأمراض والعلل، بحيث صارت على الحَيْل،^{٧٩} والله المستعان وعليه التَّكالان، والحمد لله وحده، والصلة على من لا نبيّ بعده، وعلى آله وأصحابه المتَّدِّبين بآدابه.

٧٢٠ تمت الرسالة.

٧١٢ كشف الأسرار للنسفي (دار الكتب العلمية، بيروت بدون تاريخ) ٤١٠/١.

٧١٣ شرح المعنى للقاضي، ٨٥.

٧١٤ غ + ما.

٧١٥ غ ح - شيء.

٧١٦ ل: تظر.

٧١٧ ل: السقية.

٧١٨ غ ل: النَّقض.

٧١٩ ر ل: الجبل؛ غ ح: الحيل. والمبثت من: ش.

٧٢٠ غ ر - تمت الرسالة.

Ahîzâde Abdülhalim Efendi'nin *Risâle fî mefhûmi'l-muhâlefe* İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili

Bu makale X-XI/XVI-XVII. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Ahîzâde Abdülhalim Efendi'ye ait *Risâle fî mefhûmi'l-muhâlefe* isimli eserin tenkitli neşrinden oluşmaktadır. İnceleme kısmında müellifin hayatı ve eserlerine yönelik mâtûmatın ardından çalışmaya konu olan risâle hakkında bir değerlendirmeye yer verilmektedir. Risâlede usul-i fıkıh ilminin önemli meselelerinden olan mefhûm-i muhâlefet konusu farklı bir açıdan ele alınmıştır. Müellif, prensip olarak mefhûm-i muhâlefeti delil kabul etmeyen Hanefî mezhebinin fûrû alanında kaleme alınmış eserlerinde, mefhûm-i muhâlefet ile yapılan istidlâllerini incelemiştir. Alanında yazılmış tek eser olduğu görülen risâle, mefhûm-i muhâlefetin tarif ve türlerini ihtiva eden bir mu-kaddime, Hanefîler'in fûrû eserlerinde mefhûm ile istidlâl ettiklerini düşündüren meseleleri inceleyen birinci ana bölüm ve mefhûm-i muhâlefetin ittifâkla hüccet kabul edildiği yerleri mevzubahis eden ikinci ana bölüm olmak üzere üç başlıktan oluşmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ahîzâde Abdülhalim Efendi, Hanefî mezhebi, mefhûm-i muhâlefet, usul-i fıkıh, istidlâl, hüccet, fûrû-i fıkıh.

تحقيق «الكوكب الساري في حقيقة الجزء الاختياري» لعبد الغني بن إسماعيل النابلسي*

سامي طوران أرل**

A Critical Edition of *al-Kawkab al-Sārī fī Haqīqah al-Juz' al-Ikhtiyārī* by 'Abd al-Ghanī ibn Ismā'il al-Nābulusī

This paper is a critical edition of *al-Kawkab al-Sārī fī Haqīqah al-Juz' al-Ikhtiyārī* written by 'Abd al-Ghanī ibn Ismā'il al-Nābulusī (d. 1144/1731), a leading and a prolific scholar of the Sufi school of *wahdat al-wujūd* (unity of being). The first section provides information on the author and his main works of *kalām*, followed by an evaluation of the treatise. The subject of the treatise is the freedom of will, which, being one of the main problems of theology, has been discussed in the *kalām* works as well as in some Sufi treatises such as *al-Kawkab al-Sārī*. In this treatise, al-Nābulusī first presents the approaches of the different schools of Islam such as Jabriyyah, Qadariyyah and Ahl al-Sunnah to the problem of the freedom of will and then presents a solution to this from a Sufi perspective based on knowledge gained through *kashf* (unveiling) and *zawq* (pleasure).

Key words: 'Abd al-Ghanī al-Nābulusī, *al-Kawkab al-sārī*, freedom of will, *al-iradah al-juz'iyyah* (partial will), voluntary deeds, *kashf* (unveiling), Jabriyyah, Qadariyyah.

* عملت هذا التحقيق في دورة التحقيق المنظمة في مركز البحوث الإسلامية (ISAM). وأنقدم بالشكر الجزيل للدكتور محمود مصري والأستاذ المشارك الدكتور سعاد مرد أوغلو والمحكمين لقراءة تحم المقالة وإبداء ملحوظاتهم القيمة.

** المعيد، جامعة إسطنبول ٢٩ مايو بالكلية الدولية للعلوم الإسلامية والدراسات الدينية.
(sami.turan.erel@gmail.com)

مقدمة

لَكَ الْخِيَارُ الْمُحْضُ مِنْ غَيْرِ مُرْبِيٍّ
وَكَلْفُكَ الْمَوْلَى بِأَنْوَاعِ كَلْفَةٍ
يَخْالِفُ حُكْمَ الْخَالقِ الْمُتَشَبِّتِ^١
وَمَا الشَّرْطُ فِي الْمُخْلوقِ يَقْدِرُ أَنَّهُ
وَمَا أَنْتَ مُجْبُورٌ وَرُبِّكَ خَالِقٌ
فَإِنَّكَ مُخْتَارٌ وَلَا جَبَرٌ هُنْهَا

هكذا يصوغ عبد الغني النابلسي الرد على الجبرية من جهة وعلى القدرة من جهة أخرى شعراً، فيرفض الجبر ولا يُخرج الاختيار عن كونه مخلوقاً. ثم إنه يبين اختلاف مشرب أهل الحقيقة عن الجاهلين بها، ويرجع اختلاف ذلك لعدم شهودهم توحيد الوجود الحق:

جَعَلُوهُ اثْنَيْنِ عَنْهُمْ وَاحِدٌ
غَائِبٌ وَالآخِرُ الْجَمَّ الْغَفِيرُ
وَالذِّي وَحَدَهُ الْحَدَّ فِي زَعْمِهِمْ مَا إِنَّ لَهُ مِنْهُمْ نَصِيرٌ
أَصْلُ هَذَا أَنْهُمْ يَعْتَقِدُونَ سُوَى اللَّهِ بِتَأْثِيرٍ يَصِيرُ
حَقَّهُو وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ^٢ وَهُوَ جُزُءٌ اخْتِيَارِيٌّ لَهُمْ

نشأت مسألة أفعال العباد عنصراً محورياً في علم الكلام، وقد كتب فيها وناقش حولها كثير من العلماء، وبخروا عن حل مطمئن لها. ومن هؤلاء الأعلام عبد الغني النابلسي الذي نحقق إحدى رسائله في هذه المسألة.^٣

١. الدراسة

١.١. ترجمة المؤلف

الشيخ عبد الغني النابلسي شخصية علمية موسوعية مهمة من أعيان علماء القرن الثاني عشر الهجري / الثامن عشر الميلادي، وقد كان الاهتمام به في الأوساط العلمية كبيراً لاسيما

^١ ديوان الحقائق ومجموع الرقائق، عبد الغني النابلسي، تعليق محمد عبد الخالق الزناتي، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠١/١٤٢١هـ، ص: ١٠٤.

^٢ ديوان الحقائق ومجموع الرقائق ، عبد الغني النابلسي ، ص: ٢٥٢.

^٣ ونشير إلى أن هذه الرسالة نشرتها سابقاً محمد راغب الطباخ دون تحقيق، دون مقابلة بين النسخ، كما خلت من أي خدمة للنص، أو دراسة له.

أَرْلُ: تحقيق «الكوكب الساري في حقيقة الجزء الاختياري»

منذ بداية النصف الثاني من القرن الماضي، فنشر له الكثير وحقق من مؤلفاته الكبير، وكتبت عنه كثير من الدراسات، ولهذا فإننا سوف نوجز ترجمته هنا، ونجيل إلى الكتب الموسعة تجنبها للإطالة والتكرار.

١.١.١. اسمه ونسبه وتاريخ ولادته ووفاته

هو عبد الغني بن إسماعيل بن عبد الغني بن إسماعيل بن إبراهيم بن عبد الله بن محمد بن عبد الرحمن بن إبراهيم بن عبد الرحمن بن إبراهيم بن سعد الله بن جماعة الكتاني المقدسي النابليسي الدمشقي.^٤ ثم إنه يعرف نفسه النابليسي بلداً الحنفي مذهبًا القادرية مشرباً النقشبendi طريقة.^٥

ولد في دمشق اليوم الخامس من ذي الحجة سنة خمسين وألف للهجرة،^٦ الموافق للتاسع عشر من آذار سنة ١٦٤١ للميلاد، وتوفي ١١٤٣ للهجرة^٧ الموافق لسنة ١٧٣١ للميلاد. وقال مصطفى بن فتح الله الحموي في كتابه *فوائد الارتحال ونتائج السفر في أخبار القرن الحادي عشر* عنه: «ولد بدمشق وبما نشأ (...) وأفني أيامه في تحصيل أنواع الفضائل، وسهر لياليه في حل مشكلات ما استحصل من المسائل، فصار له على كثير من العلوم كمال الاطلاع، لا سيما علم الكلام والمشرب، فإنه أبدع فيه غاية الإبداع وأغرب (...) قدم مكة حاجاً في موسم سنة خمس عشرة ومئة وألف، واجتمعت به، وأجازني مروياته، وحصل بيني وبينه أكيد المودة الصافية».^٨

٤ ديوان الحقائق ومجموع الرائق، عبد الغني النابليسي، ص: ٨.

٥ ديوان الحقائق ومجموع الرائق، عبد الغني النابليسي، ص: ١٩.

٦ سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، أبو الفضل محمد خليل بن علي المرادي، دار البشائر الإسلامية – دار ابن حزم، بيروت، ١٤٠٨/١٩٨٨، ٣١/٣.

٧ سلك الدرر للمرادي، ٣٧/٣.

٨ فوائد الارتحال ونتائج السفر في أخبار القرن الحادي عشر، مصطفى بن فتح الله الحموي، تحقيق عبد الله محمد الكندي، دار النوادر، دمشق، ١٤٣٢ هـ / ٢٠١١ م، ١٥١/٥.

٢.١.١. أسرته

ولد النابلسي في أسرة حتم بالعلم، حيث شغله والده بقراءة القرآن ثم بطلب العلم.^٩ وقال تقي الدين حصيني في كتابه *منتخبات التواريخ لدمشق* عن أسرة عبد الغني النابلسي بعد أن وصفهم بأنهم أسرة قديمة وشهيرة في العلم والمجد: «أتى جدّهم الأكابر إلى دمشق من نابلس، ونقل بعضهم أنهم يجتمعون مع بنى جماعة، وتسلسل منهم العلماء الأعلام حتى ظهر جدّهم ومشيد مجدهم العارف الشهير والولي الكبير السيد عبد الغني المعتقد بالولاية عند أهل دمشق. وقد أتى المؤرخون عليه وعلى آبائه وأجداده الأئمة الأعلام، وذكروا مؤلفاتهم وأثارهم التي طار ذكرها في الآفاق».^{١٠}

وذكر أيضًا أن العالمة البربيري الشهير مدح هذه الأسرة بالأبيات الآتية:

في الصالحةِ ذو^{١١} أیادٍ عندهم
ملقى الضيوفِ كفرضِ عینِ لازِمٍ
وتعلّمُوا مِنْ جُودِ ذاكَ الحاتمي^{١٢}
قومٌ قد استغثُوا بعِدِ غنِيَّهم

٣.١.١. نشاته، ورحلاته، ووفاته

ثم إنه نشأ في جو علمي حيث بدأ تعلم قراءة القرآن ثم طلب العلم من الفقه، وأصوله، والمعانى، والصرف، والحديث، ومصطلحه، والتفسير من العلماء. ثم رحل إلى بغداد، ومصر، والمحاجز، وفلسطين ولبنان. وبدأ يلقي الدروس ويصنف وهو في العشرين من عمره. ثم غاص في قراءة كتب الصوفية فظهرت عنده أحوال غريبة وابتعد عن الناس،^{١٣} حيث بدأ الحساد يغتابونه بكلام لا يليق به حتى خرج من بيته الذي لم يخرج منه مدة سبع سنوات، ثم بدأ رحلاته إلى إسطنبول سنة خمس وسبعين وألف، والبقاء وجبل لبنان سنة مائة وألف، والقدس والخليل سنة

^٩ عقود الجوهر فيمن صنف خمسين تصنيفًا فاماً فأكثر، جليل بن مصطفى العظم المعرف بجميل بك، المطبعة الأهلية، ٤٧/١، ١٩٠٨.

^{١٠} *منتخبات التواريخ لدمشق*، محمد أديب آل تقي الدين حصيني، دار الآفاق الجديدة، بيروت، ١٣٩٩/٥، ١٩٧٩، ٢/٨٥٦.

^{١١} في الأصل: ذوو، وتم إصلاحها لإقامة الوزن.

^{١٢} *منتخبات التواريخ لدمشق*، الحصيني، ٢/٨٥٧.

^{١٣} عقود الجوهر، جليل بك، ١/٥٠؛ سلك الدرر، المرادي، ٣١/٣.

أَرْلُ: تحقيق «الكوكب الساري في حقيقة الجزء الاختياري»

إحدى ومائة وألف، ومصر والجaz سنة خمسة ومائة وألف، وطرايلس الشام مدة أربعين يوماً سنة
الثنتي عشرة ومائة وألف، وانتقل من دمشق إلى صاحيتها في بداية سنة تسع عشرة ومائة وألف،
ومكث هناك إلى وفاته.^٤ وتوفي سنة ثلاث وأربعين ومائة وألف، ودفن بالقبة التي أنشأها في
صالحية دمشق.^٥

١١.٤. شيخه

درس المؤلف على شيخ كثر حين طلبه للعلم؛ فمنهم والده، وأحمد القلعي الحنفي، ومحمود
الكردي، وعبد الباقى الحبلى، ومحمد المخاسنى، والنجم الغزى، وإبراهيم بن منصور الفتال، ومحمد
بن أحمد الأسطوانى، وعبد القادر بن مصطفى الصفورى الشافعى، والسيد محمد بن كمال الدين
الحسيني الحسنى بن حمزة نقيب الأشراف بدمشق، ومحمد العيثاوي، وحسين بن إسكندر الرومي
وغيرهم.^٦

٢١. مصنفاته

وضع النابلسى مؤلفات وشرح كثيرة^٧ من أنواع مختلفة من العلوم؛ مثل العقيدة والكلام،
والتصوف، والفقه وأصوله، والتفسير، والحديث، والتجويد، والشعر، والرحلات، وعلم الفلاحة وغير
ذلك من العلوم العديدة.^٨

١٤ سلك الدرر، المرادي، ٣٢-٣١/٣.

١٥ نفحة الرحابة، الحبى، ١٣٧/٢. وذكر جمیل بك تفصيلاً عن وفاته: «مرض رضي الله عنه في السادس عشر من
شعبان سنة ثلاث وأربعين ومائة وألف، وانتقل إلى مقبرة عصر يوم الأحد الرابع والعشرين من الشهر المذكور، وجهز
يوم الاثنين الخامس والعشرين من الشهر، وغسله تلميذه العلامة الشيخ علي بن أحمد البراذعى بوصية منه، وكفنه
وصلى عليه في داره، ودفن بالقبة التي أنشأها في أواخر سنة ست وعشرين ومائة، وتولى دفنه الشيخ علي المذكور،
وغلقت البلد يوم موته وانتشر الناس في جبل الصالحة، وبنى حفيده الشيخ مصطفى إلى جانب ضريحه جامعاً
حسناً بخطبة، والآن يتبرك به ويزار رحمه الله تعالى ونفعنا به، وأمدنا بمدده، آمين». انظر: عقود الجواهر، جمیل بك،
ص: ٦٩-٦٨.

١٦ سلك الدرر، المرادي، ٣١/٣.

١٧ ذكر ابن شاشو أنه لم يبلغ أي أحد من علماء قرنه إلى عدد مؤلفاته. انظر: تراجم بعض أعيان دمشق علمائها
وأدبياتها، ابن شاشو، المطبعة اللبنانيّة، بيروت، ١٨٨٦م، ص: ٦٨.

١٨ انظر قائمة مؤلفاته في: سلك الدرر، المرادي، ٣٢/٣. وانظر أيضاً: فوائد الارتفاع، الحموي، ص: ١٥١-١٥٦.

للنابليسي كتب متعددة في مسائل كلامية مختلفة، ومنها ما خصه بموضوع الإرادة الجزئية، غير رسالته الكوكب الساري في حقيقة الجزء الإختياري التي نحن بصدد تحقيقها، مثل رسالة بعنوان الدرة المضيئة في الإرادة الجزئية ولا نعرف تاريخ تأليفها، ولها نسخة واحدة في المكتبة الظاهرية بدمشق تحت رقم ٤٣٩٨، وهي رسالة صغيرة تتكون من ٣ أوراق (103a-105a)^{١٩} ومنها تحقيق الانتصار في اتفاق الأشعري والماطريدي على خلق الاختيار، ألفها في اليوم العشرين من الشهر الأول من عام ١١١٧هـ، ولها نسخة مخطوطة في المكتبة الظاهرية بدمشق تحت رقم ٢٦٠٥، وهذه النسخة تم نسخها من نسخة فيها توقيع للمؤلف، وهي رسالة تتكون من ٢٦ ورقة (25a-1a)،^{٢٠} ومنها رد الجاهل إلى الصواب في جواز إضافة التأثير إلى الأسباب، ألفها بسبب رؤيا، وتناول فيها أحوال الأولياء بعد موتهم وفائدة زيارة قبورهم.^{٢١} وفي نفس الإطار كتابه تحريك سلسلة الوداد في مسألة خلق أفعال العباد كتبه في اليوم التاسع من الشهر التاسع من عام ١٠٨٩هـ، وله نسختان أحدهما في المكتبة الظاهرية بدمشق تحت رقم ٦٠٧٨ تم نسخها عام ١٢٣٥هـ، وهي نسخة تتكون من ٢٧ ورقة (44b-71b)، وثانيها في مكتبة السليمانية بإسطنبول في قسم أسعد أفندي في مجموع فيه مصنفات للنابليسي تحت رقم ٣٦٠٦ وهي رقم ٤ في ذلك المجموع، وتم نسخها عام ١١٣٢هـ، وهي نسخة تتكون من ١٣ ورقة (190a-202b).^{٢٢}

إن المطلع على كتب عبد الغني النابليسي في العقيدة والكلام سوف يلاحظ أنه تناول الموضوعات التي يتطرق إليها بنظرة صوفية معتمداً على الكشف والذوق في كثير من الأحيان، وليس هذا إلاً بسبب كونه صوفياً حمل الثقافة التقليدية في وحدة الوجود. ولا بد من القول بأن نظرته هذه التي تبناها أسهمت في عرض المسائل الكلامية مترحةً بالمعانٍ المعرفية.^{٢٣}

وهناك أطروحة دكتوراه عن مؤلفات عبد الغني النابليسي وحياته وأفكاره لبكري علاء الدين، تتألف من مجلدين، واقتصر المجلد الأول على مصنفات النابليسي. انظر:

Bakri Aladdin, 'Abdalqani an-Nâbulusî: Oeuvre, Vie et Doctrine, Universite de Paris, 1985.

Bakri Aladdin, 'Abdalqani an-Nâbulusî: Oeuvre, Vie et Doctrine, 1/71. ١٩

Bakri Aladdin, 'Abdalqani an-Nâbulusî: Oeuvre, Vie et Doctrine, 1/204. ٢٠

Bakri Aladdin, 'Abdalqani an-Nâbulusî: Oeuvre, Vie et Doctrine, 1/170. ٢١

Bakri Aladdin, 'Abdalqani an-Nâbulusî: Oeuvre, Vie et Doctrine, 1/208. ٢٢

يمكن النظر مثلاً إلى كتابه للمطالب الوفية بشرح الفرائد السنّيَّة الذي هو شرح منظومة أَمْدَنْ بْنُ مُحَمَّدِ الصَّفْدِيِّ الفرائد السنّية في علم العقيدة والكلام. انظر: المطالب الوفية بشرح الفرائد السنّية، عبد الغني النابليسي، مكتبة السليمانية، قسم داماد إبراهيم باشا، رقم: ٧٩٧.

١.٣.١. التعريف بالرسالة

١.٣.١. توثيق نسبة الرسالة إلى مؤلفها

عنوان الرسالة في جميع النسخ: **الكوكب الساري في حقيقة الجزء الاختياري**. ووردت نسبة الرسالة إلى مؤلفها عبد الغني النابلسي في سلك الدرر وعقود الجوهر^٤ بالعنوان المذكور نفسه.

٢.٣.١. موضوع الرسالة وأهميته

مسألة أفعال العباد التي هي موضوع هذه الرسالة تَسأَلُ حولها الإنسان منذ القديم، سواءً كان ذلك قبل الإسلام أم بعده. ففي تاريخ الإسلام الفكري شرع المسلمون بمناقشة هذه المسألة بعد عهد النبي صلى الله عليه وسلم، وكانوا في عهده صلى الله عليه وسلم لا يناظرونها بتفصيل لعدم الحاجة إلى ذلك، وهذه الحاجة لم تظهر إلا بعد وفاة النبي صلى الله عليه وسلم. وبالرغم من ذلك، بإمكاننا القول بأن النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه كانوا يعرفون المذهب الصحيح في هذه المسألة وإن لم يتكلموا فيه. ويمكن لنا من معرفة هذا الموقف من خلال بعض الأحاديث الشريفة؛ فعلى سبيل المثال ورد في البخاري أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه لما أراد أن يذهب إلى الشام مع بعض الصحابة جاءه خبر وجود الطاعون فيها، فاختلفوا فيما بينهم في الرجوع عن الطريق أو الاستمرار؛ فبعد أن قرر عمر رضي الله عنه الرجوع إلى مدينة المنورة اعترض عليه أبو عبيدة بن الجراح قائلاً: «أَفَرَا رَأَيْتَ لَوْ كَانَ لِكَ إِبْلٌ هَبَطَتْ وَادِيَّ لَهُ عَدُوتَانِ إِحْدَاهُمَا خَصْبَةُ الْأُخْرَى جَدْبَةُ الْأَلِيسِ إِلَى قَدْرِ اللَّهِ، أَرَأَيْتَ لَوْ كَانَ لَكَ إِبْلٌ هَبَطَتْ وَادِيَّ لَهُ عَدُوتَانِ إِحْدَاهُمَا خَصْبَةُ الْأُخْرَى جَدْبَةُ الْأَلِيسِ إِنْ رَعَيْتَ الْخَصْبَةَ رَعَيْتَهَا بِقَدْرِ اللَّهِ، وَإِنْ رَعَيْتَ الْجَدْبَةَ رَعَيْتَهَا بِقَدْرِ اللَّهِ»، فقال عمر: «لَوْ غَيْرُكَ قَالَهَا يَا أَبَا عَبِيدَةَ نَعَمْ نَفَرْ مِنْ قَدْرِ اللَّهِ إِلَى قَدْرِ اللَّهِ، أَرَأَيْتَ لَوْ كَانَ لَكَ إِبْلٌ هَبَطَتْ وَادِيَّ لَهُ عَدُوتَانِ إِحْدَاهُمَا خَصْبَةُ الْأُخْرَى جَدْبَةُ الْأَلِيسِ إِنْ رَعَيْتَ الْخَصْبَةَ رَعَيْتَهَا بِقَدْرِ اللَّهِ، وَإِنْ رَعَيْتَ الْجَدْبَةَ رَعَيْتَهَا بِقَدْرِ اللَّهِ»، «فَجَاءَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنِ عَوْفٍ، وَكَانَ مُتَغَيِّبًا فِي بَعْضِ حَاجَتِهِ، فَقَالَ: إِنْ عَنِيَ فِي هَذَا عَلِمًا سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «إِذَا سَمِعْتُمْ بِهِ بِأَرْضٍ فَلَا تَقْدِمُوهُ عَلَيْهِ، وَإِذَا وَقَعَ بِأَرْضٍ وَأَنْتُمْ بِهَا فَلَا تَخْرُجُوا فَرَارًا مِنْهَا»، فَحَمَدَ اللَّهُ عَمُرُ ثُمَّ انْصَرَفَ».^٥ ويفتقر في هذا الحديث علم الصحابة بأن الإيمان بالقدر لا ينافي مع اتخاذ الأسباب. فهذا كان معلوماً عندهم ولديهم دليل من الحديث، وإن لم يكونوا ليطبلوا

٤ سلك الدرر، المرادي، ٣١/٣؛ عقود الجوهر، جميل بك، ص: ٦٧-٥٦.

٥ صحيح البخاري، الطب ٢٩.

النقاش في هذه القضايا. والأكثر من ذلك أن عمر رضي الله عنه أداء اجتهاده إلى هنا، قبل أن يكون على علم بالحديث.

وبعد عهد الصحابة توسع الكلام في خلق أفعال العباد بسبب ما انتشر من الفرق التي بعضها كان قدريًا ينكر القدر وبعضهم كان جريًا. فأفرط بعضهم في الحكم أمام هذه المسألة، وفرط بعضهم. فاختار متكلمو أهل السنة طريق الاعتدال، وصار إلى مذهب يجمع بين فعلٍ الخالق والعبد بشكل لا يخل بآلوهية الرب وعبودية العبد. ثم طور علماء الأشعرية نظرية الكسب، وعلماء الماتريدية نظرية الإرادة الجزئية. وما سبق ذكره يعتمد على حلول عقلية، ومن جانب آخر مال بعضهم إلى نظرة صوفية شهودية ذوقية. وأما هذه الرسالة التي نحن بصددها فتناول الموضوع بالطريقة المتأخر ذكرها.

٣.٣.١ أسلوب الرسالة وعرضها للمسائل

بدأ المؤلف رسالته بالبسملة والحمدلة والصلوة على النبي صلى الله عليه وسلم، واستعمل صناعة براعة الاستهلال، حيث قال: «الحمد لله الذي خلق الإنسان على أكمل ما يكون في عالم الإمكان. وميّزه عمّا في السماء من الملك وما في الأرض من الحيوان بما أودّعه في خلقته من الجزء الاختياري الذي هو قابلية صدور العدل منه والعدوان».

ثم قام المؤلف بالتفريق بين الأفعال الاضطرارية التي لا مدخل لها في مسألة أفعال العباد من تاحية التكليف، والاختيارية التي هي مجال التكليف للعبد، وبعد إثبات أنه لا اختلاف في القسم الأول من الأفعال وإنما الاختلاف في القسم الثاني، أي الأفعال اختيارية، فقسم المذاهب في أفعال العباد الاختيارية إلى ثلاثة أقسام:

١-القدريّة: هم المعزلة الذين لا يجعلون للخالق أي دور في تحقيق الأفعال، وينسبونها إلى العبد فقط، حيث يقولون: إن العبد خالق أفعاله الاختياري.

٢-الجبرية: هم الذين لا يجعلون للعبد أي دور من الإرادة والقدرة في أفعاله، وينسبونها إلى الله من طريق إجباره العباد في الأمور كلها.

٣-متكلمو أهل السنة: قسمهم المؤلف فيما بينهم إلى ثلاثة أقسام أيضًا:

الظاهرية: هم الذين يأخذون بظواهر النصوص، ويعتمدون عليها في هذه المسألة، من دون ميل إلى التأويل، مثل بعض الحنابلة الذين يقولون بأن العبد فاعل أفعاله غير أنها لا تتحقق إلا بإذن الله.

أ. الأشاعرة: هم جماعة أبي الحسن الأشعري، الذين يقولون بأن «العبد مختار في أفعاله ومحصور في اختياره»، وهذا ما يسمى الجبر المتوسط. وهم يعنون به الجبر الباطن، غير الظاهر.

ب. الماتريدية: هم جماعة أبي منصور الماتريدي، الذين يقولون بأن للعبد قوة اختيارية خلقها الله فيه من جملة القوى الباطنية، فيخلق الله سبحانه أفعال العباد حسب على اختيار العبد فعله، وهذا ما يسمى الجزء الاختياري.

يمكن القول بأن النابليسي وجد نظرية الإرادة الجرئية مقبولة وعقلانية، حيث أتى بها مذهبًا أخيراً في بيان مذاهب أهل السنة والجماعة في هذه المسألة، واهتم بشرحها أكثر من مذهب الظاهرية والأشعرية، وحدد عنوان رسالته معتمداً عليها وجعل كشف حقيقة هذه الفكرة هدفًا له. فقبل النابليسي الإرادة الجرئية المخلوقة في الإنسان جزءاً من خلقته كيده ورجله يفعل به العبد أفعاله الاختيارية من صاحبها أو فاسدتها فيستحق به الثواب أو العقاب، ومن هنا يصير هذا الجزء مجال التكليف للعبد؛ حيث إذا صلح صار العبد مكلفاً إذا فسد سقط منه التكليف. والنابليسي بكونه يرى الإرادة الجرئية جزءاً في خلقة الإنسان إنه قال بأن العبد لا يكون تحت جبر بخلق هذا الجزء فيه، كما لا يقال أنه مجبر في خلق يده ورجله، وأفاد بأن الفاعل هو كل من صدر منه فعل، فالعبد فاعل مختار يفعل أفعاله الإرادية بجزئه الاختياري المخلوق فيه، فإنه يفعل وهو غير مجبر، ولو كان الخالق لفعله على الحقيقة هو الله.

ثم بدأ المؤلف يصرّح برأيه الشخصي قائلاً «وأما الذي عندنا في تقرير هذه المسألة وبين سرها على وجه الإشارة»، معتمداً على نظرة صوفية شهودية ذوقية، فقال بأنه لا حلّ لهذه المسألة على أكمالها إلا بنظرة صوفية تعتمد على «الكشف وانفتاح باب الغيب الملكوي للقلب الانسانين»، لأن الله سبحانه ما أشهد عباده خلق السموات والأرض ولا خلق أنفسهم، فمادام الله سبحانه خلق الإنسان على صورته، كما ورد في الحديث^{٢٦}؛ فإن للحق ذاتاً وصفات وأفعالاً، وكذلك للعبد، ولا يعرف الإنسان حقيقة اختيار أفعاله إلا بعد معرفة خلق الله للسموات والأرض

وخلق العبد، وهذه المعرفة هي السر الذي يتمحور حوله كل شيء. ويؤكد المؤلف أنه لا تحصل هذه المعرفة إلا «بملازمة الشیوخ الصادقین أهل القلب الوراثي والسر الرباني، والثبات في صحبة أرباب العلم الإلهي الذوقي الوجداني، والصدق في خدمتهم بدوام اعتقادهم، مع التسلیم لأحوالهم وأقوالهم، من غير اعتراف عليهم بالظاهر أو الباطن في وقت من الأوقات، ولا في ساعة من الساعات، حتى تشمله العناية الإلهية كما شملتهم».

ونفهم مما كتب في آخر نسخ المقابلة، أعني «أ» و«ع» و«س» و«م»، أن هذه الرسالة آخر ما كتبها في هذه المسألة، وما كتبه المؤلف في هذه الرسالة عن الجزء الاختياري فهو آخر ما استقرّ عنده في هذه المسألة وهو في ٥٠ من عمره، وقال في ديوانه الذي كتبه في زمن قريب من تأليف الكوكب الساري في حقيقة الجزء الاختياري^{٢٧} بما قاله في هذه الرسالة حيث أضاف للعبد اختياراً محضاً وأنه ليس مجبور أبداً كما يفهم مما اقتبسنا من ديوانه في البداية، غير أنا نلاحظ أن أفكاره هذه قد تبدل بمجرور الزمان نسبياً أو ترکزت في محاور مختلفة وأنه صار يصرح بأن العباد مجبورون في جميع أفعالهم وأحوالهم، حيث رأى الاختيار في كتابه تحريك الإقليد في فتح باب التوحيد الذي كتبه بعد ٣١ سنة من تأليف الكوكب الساري في حقيقة الجزء الاختياري^{٢٨} عبارة عن صفة يتتصف بها الإنسان^{٢٩} وأن الإنسان يصير به مختاراً صورةً، وقال: «العبد المخلوق لله مجبور في جميع أفعاله وأحواله كلها، يخلقها الله تعالى له، ويختارها له، ومع ذلك العبد في صورة مختار، يخلق الله تعالى له الاختيار، فيكون ذلك الاختيار صفة له يصير بها مختاراً».^{٣٠}

رأى النابلسي أن أهل النظر أخطئوا بأنهم سلكوا مسلك النظر العقلي واعتمدوا على قواعد منطقية في المسائل الكلامية منصرين عن مسلك السلف الصالح والصحابة والتابعين الذي هو مسلك معتمد على «ما علِمه الله تعالى ورسوله»، وقال بأنهم لو كانوا تبعوا تلك الطريقة «لأشرقوا أنوار الإيمان في قلوبهم، وتجلى عليهم نور الله تعالى الذي قامت به السموات والأرض، فأبصروا الحق بالحق، كشفوا للبس، وزال عنهم الظن والحدس»، إن المؤلف بأقواله هذه صار ينتقد المتكلمين بأن منهجم خاطئ من ناحية كونه غير طريقة السلف الصالحين، وأنه لو كان صحيحاً فإنه غير كافٍ

٢٧ Bakri Aladdin, 'Abdalgani an-Nâbulusî: Oeuvre, Vie et Doctrine, 1/263.

٢٨ Bakri Aladdin, 'Abdalgani an-Nâbulusî: Oeuvre, Vie et Doctrine, 1/266.

٢٩ تحريك الإقليد في فتح باب التوحيد، عبد الغني النابلسي، نشر السيد يوسف أحمد، دار الكتب العلمية، لبنان ص: ٢٠١٢ - ٢٧٤ - ٢٧٥.

٣٠ تحريك الإقليد في فتح باب التوحيد، عبد الغني النابلسي، ص: ٢٤٤ - ٢٤٥.

يسbib اعتماده على قواعد منطقية لا تطمئن القلوب بها. وإنَّه رأى أنَّ الطريقة الحقة التي توصل إلى إشراق أنوار الإيمان في القلوب وبجلٍ نور الله على الإنسان وإبصار الحق بالحق وكشف اللبس وزوال الظن والخدس هي الطريقة الصوفية المعتمدة على الكشف والذوق.

مع ذلك، هذا لا يعني أنَّ النظام الفكري عند النابليسي يرفض العقل، بل ما ذكرناه مما تقدم هو عبارة عن تقييم للقضية التي درسها في رسالته، ونعتقد أنه لا بد من أن تتبه إلى الواقع أنَّ النابليسي من الصوفية المتسبين إلى مدرسة وحدة الوجود، وهي نظام صوفي يتسم بأسلوبه النظري المعروف، ولذلك سمي «التصوف النظري»، الذي بدأ بين العربي واستقر عند الصدر القونوي، وكان النابليسي الشخصية القابلة لتمثل تلك النظرية بشكل قوي، كما ظهر في كتابه *الوجود الحق والخطاب الصدق*.^{٣١}

٤.٣.١ . وصف نسخ الرسالة

وجدنا لهذه الرسالة خمس نسخ؛ إحداها في مكتبة آتاتورك، والأربعة الباقية منها في المكتبة السليمانية. وقد حصلنا على كل هذه النسخ ، إضافة إلى أنَّ هذه الرسالة نسخ أخرى سنشير إليها في نهاية هذا القسم.

٤.٣.١ . نسخة مكتبة آتاتورك^{٣٢} (ورمنا له نسخة «أ»)

هذه النسخة في مكتبة آتاتورك ضمن مجموع تحت رقم: ٧٨٣.

وقد صرَّح الناسخ باسمه في آخر الرسالة قائلًا: «وقال كاته الفقير إلى مولاه القدير نجاتي إبراهيم»، وتم نسخها بتاريخ ١٢٤٠ هـ. وعدد أوراقها: ٨، وهي نسخة نظيفة جدًا. وبعد دراسة النسخ اخترنا هذه النسخة أصلًا في تحقيقنا، وذلك لأنَّ هذه النسخة هي الأوثق بين النسخ الأخرى حيث — كما ذكر الناسخ في آخر الرسالة — تمت مقابلتها من نسخة المؤلف، غير أنَّا إن وجدنا ما

^{٣١} انظر: الوجود الحق والخطاب الصدق، عبد الغني النابليسي، تحقيق بكري علاء الدين، المعهد العلمي الفرنسي للدراسات العربية، دمشق ١٩٩٥.

^{٣٢} في مكتبة آتاتورك نسختان آخر أحديهما تحت رقم ٨٩، والأخرى: ٤١٨، ضمن مجموعين مختلفين.

في النسخ الأخرى أفضل وألائق من ناحية استقامة المعنى أثبناه في النص وأشارنا إلى هذه النسخة، أي نسخة «أ»، فرقاً.

وكتب الناسخ في آخر الرسالة: «قال مؤلفها قدس الله سره ونفعنا به وبعلومه: وهذا آخر ما فتح به الباري في تحرير مسألة الجزء الاختياري في تاريخ خمار الثلاثاء أوائل ربيع الثاني سنة مئة وألف». وكتب أيضاً: «وقال كاتبه الفقير إلى مولاه القدير نجاتي إبراهيم ثبته الله تعالى على الطريق القوم: استنسخت هذه الرسالة الشريفة من نسخة حضرة المؤلف رضي الله عنه وأرضاه عنا، وأنا مقيم في حجرة الكائنة في جامع حضرة الشيخ الأكابر والكريت الأحمر محي الدين العربي قدس سره الأطهر في تاريخ خمار الأربعاء في اليوم الثامن عشر شهر شعبان المustum سنة أربعين ومئتين وألف».

٢٠٤.٣.١. نسخة أسعد أفندي (ورمذنا له نسخة «ع»)

هذه النسخة في المكتبة السليمانية ضمن مجموعة بقسم أسعد أفندي تحت الرقم: ١٧٦٢.
لا يوجد اسم الناسخ ولا تاريخ النسخ. هذه النسخة لها ميزة أيضاً بأنها نسخة - كما ذكر الناسخ في آخر الرسالة - تمت مقابلتها من نسخة الأصل. وعدد أوراق النسخة: ٨. وفي هامش النسخة بعض التصحیحات. وكتب الناسخ في آخر الرسالة: «قال المؤلف نفعنا الله به وأمدنا بمدده: وهذا آخر ما فتح به الباري في تحرير مسألة الجزء الاختياري في تاريخ خمار الثلاثاء أوائل ربيع الثاني سنة مائة وألف».

٢٠٤.٣.١. نسخة أسعد أفندي (ورمذنا له نسخة «س»)

هذه النسخة في المكتبة السليمانية ضمن مجموعة رسائل عبد الغني النابلسي بقسم أسعد أفندي تحت رقم: ١٦٨٩.

يصرّح الناسخ باسمه في آخر الرسالة قائلاً: «وذلك على يد الفقير الحقير وأرجو رحمة ربه العلیم الخبر درویش علی ابن محمد المعروف بابن النجار الأقريطيشي السودوي»، غير أنه لا يذكر تاريخ نسخه لهذه الرسالة.

وعدد أوراق النسخة: ٨. ونصادف في هامش الرسالة بعض التصحیحات.

وفي آخر الرسالة كتب الناسخ: «قال المصنف نفعنا الله به وأمدنا بمدده وهذا آخر ما فتح لي الباري في تحرير مسئلة الجزء الاختياري في تاريخ نثار الثلاثاء أوائل ربيع الثاني سنة مائة وألف. وقد وافق الفراغ من كتابتها يوم الإثنين خامس شهر رمضان المبارك سنة ثلث وسبعين ومائة بعد ألف من الحجرة النبوية على صاحبها أفضل الصلاة وأتم السلام وأكمل التحية وذلك على يد الفقير الحقير وأرجو رحمة رب العالمين الخبير درويش علي ابن محمد المعروف بابن النجار الأقربيطيشي السودوي غفر الله له ولوالديه ولكافأة المسلمين آمين».

ونجد في آخر الرسالة: «المسائل^{٣٣} التي وقع الخلاف فيها بين الإمامين وأبي الحسن الأشعري وهي سبع، وهي الاستثناء في الإيمان، والسعيد لا يشقي والشقي لا يسعد عند الأشعري خلافاً لأبي حنيفة، والكسب الذي ثبته الأشعري خالف فيه أبو حنيفة، والأشعري يقول أنه معرفة الله واجبة بالشرع وأبو حنيفة بالعقل، والأشعري يقول أوصاف الأفعال كالرازقية حادثة، وأبو حنيفة يجعلها قديمة، وأبو حنيفة يقول بامتناع الصغائر عن الأنبياء وخالفة الأشعري في ذلك، وليس على الكافر نعمة قال بذلك الأشعري وخالفة أبو حنيفة رحمه الله تعالى».

ونجد أيضاً تحت عنوان: «في قدرة العبد»: «سمعت عن أستاذِي الفاضل الدرندي يقول: في القدرة بمعنى صفة العبد أربعة مذاهب هي موجودة، بخلق الله تعالى في العبد عند المتريدي والأشعري والمعتزي، وغير موجودة عند الجبرية، وقالوا: ليس للعبد قدرة أصلاً، وأفعال العباد اضطرارية، وقال الأشعري: القدرة مع الفعل، وليس لها تأثير أصلاً، وقال المتريدي والمعتزي أي القدرة: القدرة قبل الفعل ولها تأثير، لكن قال المعتزي: تأثير القدرة في وجود الفعل، وقال المتريدي: تأثير القدرة في اختيار المجرى وهو تعلق الإرادة».

وبعد النص: «أنا الفقير إلى ربِّي القدير أَحمد الرومي أخو المختار».

١.٤.٤.٤. نسخة حاجي محمود أفندي (ورمزاً له نسخة «م»)

هذه النسخة في المكتبة السليمانية ككتاب مستقل يقسم حاجي محمود أفندي تحت

رقم: ٢٨٦٠

٢٢ في الأصل: المسألة.

قيد الناسخ أنه قد نسخها سنة ١٣١٤ للهجرة. ولم يصرح اسمه. وعدد أوراق النسخة: ١٩ . وهي نسخة متقنة وخطها جميل. وكتب الناسخ في آخر الرسالة: «قال المؤلف نفعنا الله به وأمدنا بمدده وهذا آخر ما فتح به الباري في تحرير مسئلة الجزء الاختياري في تاريخ خمار الثلاثاء أولئك ربيع الثاني سنة مائة وألف، أسكنه الله فراديس جنانه آمين».

٤.٤.٣.١ نسخة حاجي محمود أفندي (ورمذناء نسخة «د»)

هذه النسخة في المكتبة السليمانية ككتاب مستقل بقسم حاجي محمود أفندي تحت رقم:

. ١٤٠١

لم يصرّح الناسخ باسمه ولا تاريخ نسخه للرسالة. وعدد أوراق النسخة: ٣٤ . واقتصرنا في التحقيق على المقابلة بين النسخ الأربع الأولى.

للرسالة نسخ أخرى في العالم؛ منها ما توجد في ألمانيا بمكتبة Gotha، كما ذكره Wilhelm Pretsch في كتابه: Die Arabischen Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Gotha, 5 vol., Gotha 1878-92. رقم ٩٣٠٤، تتكون من ١٢ ورقة تم نسخها عام ١٣٢٠هـ، ومنها نسخة Princeton رقم ٢٥١٩، أشار إليها Rudolf Mach في كتابه: Catalogue of Arabic MSS. (Yahuda Section) in the Garrett Collection Princeton University Library, Princeton, 1975. وهي نسخة تتكون من ١٣ ورقة، وتم نسخها من الأصل عام ١٢١٥هـ، وحسبما نفهم مما أشير إليه في نسخة دمشق فإنها تعتمد على نسخة Princeton^{٣٤}.

٤.١ عملنا في التحقيق

-اتبعنا أثناء تحقيقنا قواعد التحقيق لمركز البحوث الإسلامية «ISAM».

-وقابلنا أربع نسخ من بين الخمس. وهي نسخة مكتبة أناتورك «أ»، ونسخة أسعد أفندي

أَرْلُ: تحقيق «الكوكب الساري في حقيقة الجزء الاختياري»

«ع»، ونسخة أسعد أفندي «س»، ونسخة حاجي محمود أفندي «م». اعتمدنا على نسخة «أ» أكثر؛ لأنها نسخة تمت مقابلتها من نسخة المؤلف كما ذكرنا، إِلَّا أَنَّا إِنْ وَجَدْنَا مَا هُوَ أَصْحَى فِي أَيِّ نسخة غَيْرِهَا أَثْبَتْنَا الصَّوَابَ فِي النَّصِّ وَأَشْرَنَا إِلَى مَا هُوَ فِيهَا فِي الْهَامِشِ.

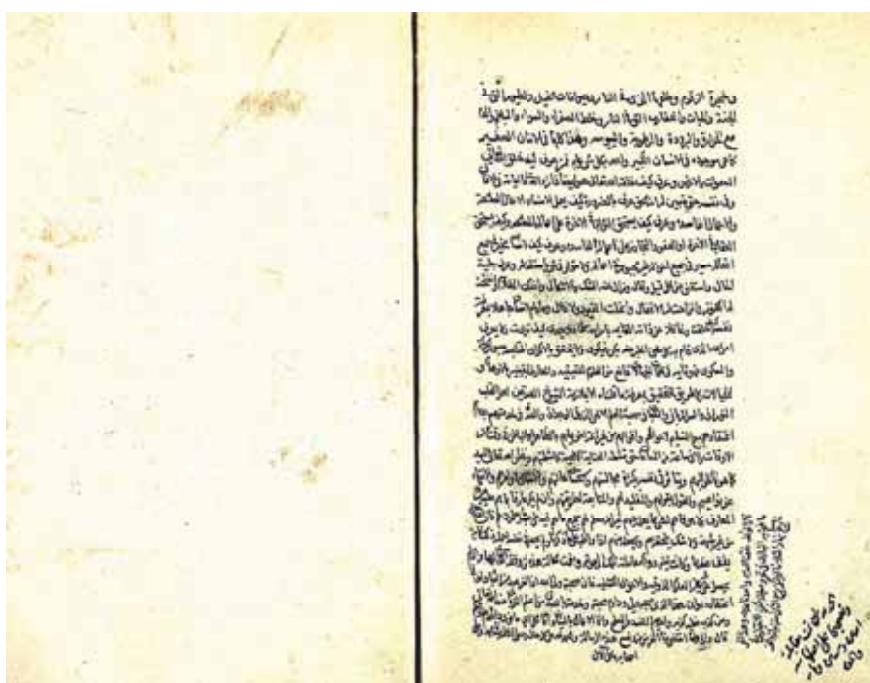
-وضعنا عزو الآيات التي استشهد بها المؤلف في المتن بين قوسين، وخرجنا الأحاديث الشريفة من مصادرها، فاتخذنا الكتب الستة مصدرًا أساسياً، فإن وجدنا في البخاري أو مسلم أو كليهما قطعنا النظر عن الكتب الأخرى، وإن لم نجد في الكتب الستة خرجناها من مصادر أخرى.

-وضعنا العناوين التعريفية للمسائل بين الأقواس المعقوفة تيسيرًا للقارئ.

صورة الورقة الأولى والأخيرة لنسخة مكتبة آتاتورك برقم ٧٨٣

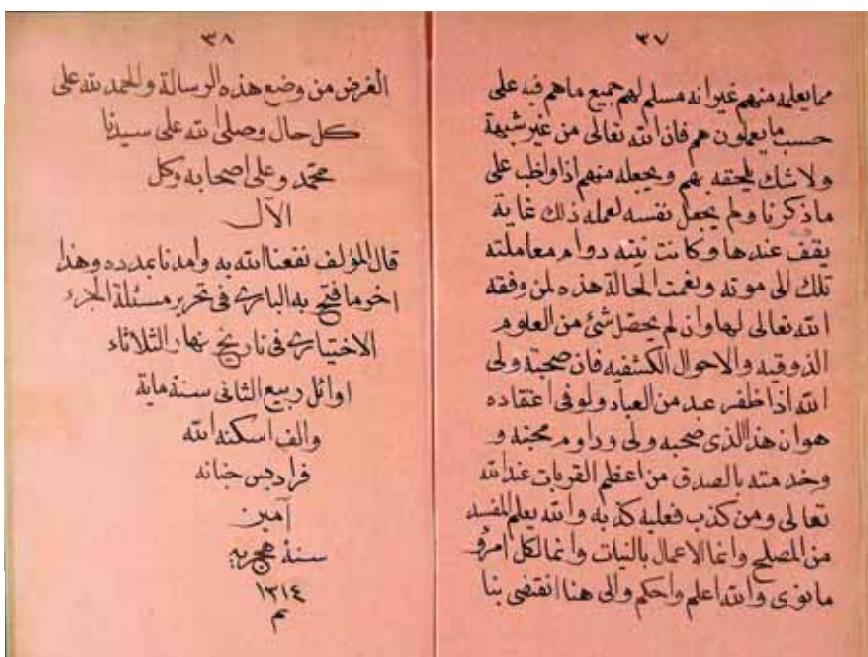
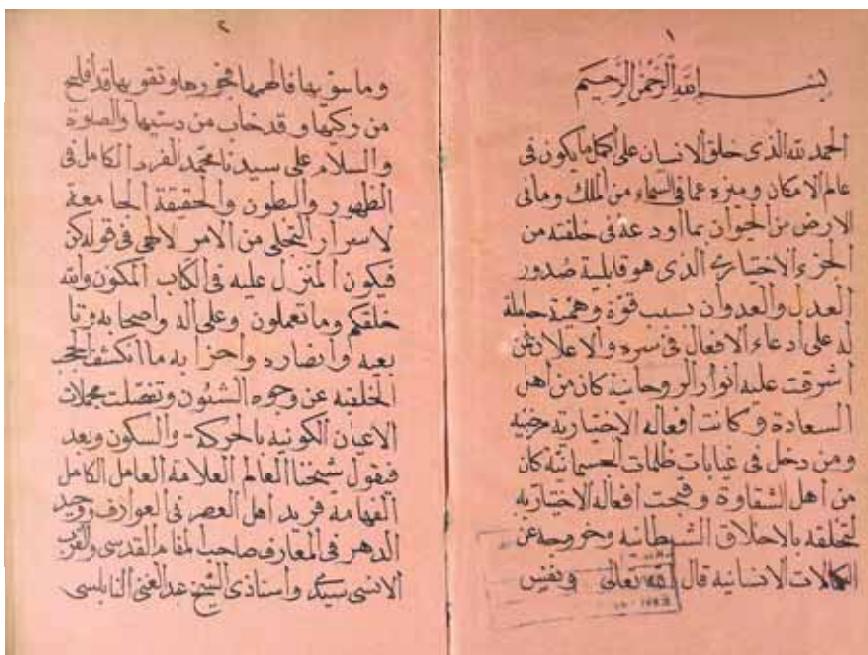
أَرْلُ: تَحْقِيق «الْكَوْكَبُ السَّارِيُّ فِي حَقْيَقَةِ الْجُزْءِ الْإِخْتِيَارِيِّ»

صورة الورقة الأولى والأخيرة لنسخة أسعد أفندي برقم ١٧٦٢

صورة الورقة الأولى والأخيرة لنسخة أسعد أفندي برقم ١٦٨٩

صورة الورقة الأولى والأخيرة لنسخة حاجي محمود أفندي برقم ٢٨٦٠

٢. تحقيق الكوكب الساري في حقيقة الجزء الاختياري لعبد الغني بن إسماعيل النابليسي

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَهُنَّ مُسْتَعِينٌ

الحمد لله الذي خلق الإنسان على أكمل ما يكون في عالم الإمكان. وميزة عمما في السماء من الملك وما في الأرض من الحيوان بما أودعه^{٣٥} في خلقته من الجزء الاختياري الذي هو قابلية صدور العدل منه^{٣٦} والعدوان، بسبب قوّة وهمة حاملة له على ادعاء الأفعال في سره والإعلان. فمن أشرقت عليه أنوار الروحانية كان من أهل السعادة، وكانت أفعاله الاختيارية مرضية. ومن دخل في غيابات ظلمات الجسمانية كان من أهل الشقاوة، وقبحت أفعاله الاختيارية لتخلفه بالأخلاق الشيطانية، وخروجها عن الكمالات الإنسانية. قال الله تعالى: ﴿وَنَفْسٌ مَا سَوَّيْهَا فَأَلْهَمَهَا فَجُورُهَا وَتَقْوِيهَا قَدْ أَفْلَحَ مِنْ زَكِيَّهَا وَقَدْ خَابَ مِنْ دَسِيَّهَا﴾.^{٣٧} والصلوة والسلام على سيدنا محمد الفرد الكامل في الظهور والبطون، والحقيقة الجامعة لأسرار التجلی من الأمر الإلهي في قوله: ﴿كَنْ فِيهِنَّ﴾،^{٣٨} المنزل عليه في حكم^{٣٩} الكتاب المكتوب ﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْلَمُونَ﴾.^{٤٠} وعلى آله وأصحابه وتابعيه وأنصاره وأحزابه ما انكشفت^{٤١} الحجب الخلقية عن وجوه الشّئون، وتفصّلت مجملات الأعيان الكونية بالحركة والسكنون.

أمّا بعد، فيقول العبد الفقير إلى مولاه القدير عبد الغني الشهير بابن النابليسي الشامي الدمشقي^{٤٢} أخذ الله تعالى بيده، وأمده بمدده:^{٤٣} هذه رسالة في بيان مذاهب المتكلمين في أفعال

٣٥ س: أودع.

٣٦ ع - منه.

٣٧ سورة الشمس، ٩١-١٠٧.

٣٨ سورة يس، ٣٦/٨٢.

٣٩ ع م - حكم.

٤٠ سورة الصافات، ٣٧/٩٦.

٤١ م: انكشف.

٤٢ ع م: فيقول شيخنا العالم العلامة العامل الكامل الفهامة فريد أهل العصر في العوارف ووحيد الدهر في المعرف صاحب المقام القدس والقرب الأنسي سيدي وأستاذى الشيخ عبد الغني النابليسي؛ س: فيقول شيخنا العالم العلامة العامل الكامل الفهامة صاحب المقام القدس والقرب الأنسي سيدي وأستاذى الشيخ عبد الغني بن النابليسي.

٤٣ س ع م + وأعاد علينا من بركاته وبركاتات علومه وأذاقنا من رحيق خمه ومشروبيه.

العبد الصادرة منهم على وجه الاختيار في^{٤٤} سبلي الغي والرشاد، ثم تحقيق مذهب المحققين في ذلك على حسب ما طلبه مني بعض الأفاضل من الإخوان الفاصلين معرفة ما هنالك،^{٤٥} وسيأتيها الكوكب الساري في حقيقة الجزء الاختياري، ومن الله تعالى [٥١٥] أستمد الإعانة على هذه الإبانة، وهو حسي ونعم الوكيل، وعلى الله قصد السبيل.

^{٤٦} مقدمة

اعلم أن أفعال العباد الصادرة منهم على سبيل الجبر والاضطرار مخلوقة لله بالاتفاق، ولا مدخل للعباد فيها بالنظر إلى حقوق الله تعالى، فالتكليف بمقتضى غضب الله تعالى ورضوانه^{٤٧} ساقط عنهم في ذلك، وأما بحسب حقوق العباد فلهم مدخل فيها، وإن كانت صادرة منهم بطريق الجبر والاضطرار، كالقاتل خطأ^{٤٨} فإن الديمة تجب على عاقلته،^{٤٩} وكذلك من أتلف مالاً لغيره أو أتلفت دابة^{٥٠} فإنه يضمن شرعاً.

وأما الأفعال الصادرة من العباد بطريق الاختيار منهم والإرادة وقصد القلب فهي التي وقع الكلام فيها بين العلماء، واختلفت فيها المذاهب وكثرت الأقوال، والحق فيها واحد^{٥١} سنقره إن شاء الله تعالى، ولكن أدى كل فريق ما ذهبوا إليه من مذهبهم في ذلك سلوكهم^{٥٢} مسلك النظر

^{٤٤} س - وجه الاختيار في، صح هـ.

^{٤٥} س: العارفين بما هنالك.

^{٤٦} ع: م: أقول.

^{٤٧} م: ورضوان الله.

^{٤٨} ع: خطاء.

^{٤٩} س: قاتله. قال النسفي: «العقل: الديمة، وعقلت القتيل، أي أعطيت ديته، وعقلت عن القاتل، أي لزمته دية فأدبيتها عنه (...) والعاقلة الذين يؤدون الديمة جم عاقل، وصار دم فلان معلنة بضم القاف، أي دية، والمعاقل جمعها (...) وعن عمر رضي الله عنه أنه فرض العقل على أهل الديوان، أي جعل الديمة على الذين كتبوا أسمائهم في الديوان، وهم أهل الرايات». انظر: طلبة الطلبة في الاصطلاحات الفقهية، أبو حفص نجم الدين النسفي، دار الطباعة العمارة، ١٣١١هـ، ص: ١٦٩.

^{٥٠} س ع م + كما.

^{٥١} م: من سلوكهم.

العقل والاستحسان بمقتضى الرأي فيما ينبغي أن يكون عليه الأمر في نفسه، وإنما سلوكها في هذه المسألة وغيرها من مسائل علم الكلام مسلك السلف الصالح من الصحابة والتابعين لهم بإحسان عليهم الرحمة والرضاون في الإعنان بما يعلمه الله تعالى ورسوله صلى الله عليه وسلم من الحق في ذلك، وتركوا جانب البحث والجدال فيه والاعتماد على الأنوار العقلية والقواعد المنطقية لأشرقت أنوار الإيمان في قلوبهم وتخلّى عليهم نور الله تعالى الذي قامت به السموات والأرض، فأبصروا الحق بالحق، وكشفوا للبس، وزال عنهم الظن والحدس^٣، كما قال الله تعالى: ﴿وَمَن يُؤْمِن
بِاللَّهِ يَهْدِ فَقْبَلَهُ﴾^٤، وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ا Hardenوا فراسة المؤمن فإنه ينظر بنور الله وينطق بتوفيق الله» رواه ابن جرير عن ثوبان رضي الله عنه.^٥

^{٥٦} المقصد: [في المذاهب في أفعال العباد الاختيارية]

اعلم أن المذاهب في أفعال العباد الاختيارية كما ذكرنا ثلاثة مذاهب:^٧ مذهبان هما في طرفي نقىض، كلُّ واحد منهما ينافق الآخر، وهما: مذهب القدرية ومذهب الجبرية، ومذهب هو بينهما معتدل وسط^٨ بين الإفراط والتغريط، وهو مذهب أهل السنة والجماعة، قال الله تعالى: ﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أَمَةً وَسَطًا﴾ [٥٢] و[٩٠]، وقال تعالى: ﴿إِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ عِبْرَةً نَسْقِيكُمْ مَا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَبَنًا خَالصًا سائِعًا لِلشَّارِبِينَ﴾^٩. فمن العبرة في الأنعام لجميع الأنعام خروج اللبن الطاهر من بين الفرث والمدم النجسرين، كما يخرج مذهب أهل السنة من بين مذهب القدرية ومذهب الجبرية الباطلتين.

٥٢ أ س: فلو سلکوا.

٥٣ م: والحدث.

٥٤ سورة التغابن، ٦٤/١١.

^{٥٥} أخرجه الترمذى من حديث أبى سعيد الخدري بلفظ: «اتقوا». سنن الترمذى، تفسير القرآن ١٦.

٥٦ فصل: عِمَّ

۵۷ م - مذاہب.

۵۸ م: وو سط.

٥٩ سورة البقرة، ١٤٣/٢

٦٠ سورة النحل، ١٦/٦٦

فصل: [في مذهب القدرية]

أما مذهب القدرية وهم الذين ينفون قضاء الله تعالى وقدره في جميع الأمور التي تصدر من العباد بطريق الاختيار منهم والإرادة يقولون: إن الأمر أَنْفُ، أيْ مبتدأ لم يطرقه أحد، كما يقال: روضة أَنْفُ، وكأس أَنْفُ، أي: لم يشرب به ^{٦١} أحد، ^{٦٢} ويقولون: إن العبد يخلق أفعاله الصادرة منه بالقصد والاختيار في الخير والشر والنفع والضر بسبب قوة أودعها الله تعالى في العبد، يخلق ^{٦٣} ما يشاء، فيستحق التواب من الله تعالى والعقاب بمقتضى أفعاله في الطاعات والمخالفات، وألجمهم إلى هذا القول ما عرفوا من تكليف الله تعالى ^{٦٤} لهم بالطاعات ونفيه لهم عن المخالفات، على حسب ما ورد في كتاب الله تعالى وسنة رسوله صلى الله عليه وسلم، وأجمعـت عليه الأمة من الأحكام الشرعية المقتصـية للطلب منهم والكفـ، فاضطـروا ^{٦٥} بسبب ورود الخطاب منه تعالى للعبد في ذلك إلى القول بأن العـاد يخلـقـون أفعالـهمـ، وإلا كان خطـابـ اللهـ تعالىـ لهمـ سـفـهاـ وعـبـثـاـ لا فـائـدـةـ فـيـهـ ولا حـكـمـ لـهـ، ^{٦٦} وهو محـالـ، فقد أضـلـهـمـ كتابـ ^{٦٧} اللهـ تعالىـ بـمقـتضـىـ ماـ فـهـمـوـهـ مـنـهـ تـصـدـيقـاـ لـقولـهـ تعالىـ: ﴿يـضـلـ بـهـ كـثـيرـاـ وـيـهـدـيـ بـهـ كـثـيرـاـ﴾ ^{٦٨} الآيةـ، وـهـمـ مـجـوسـ هـذـهـ الأـمـةـ بـحـكـمـ قولـهـ صـلـىـ اللهـ عـلـيـهـ وـسـلـمـ: «إـنـ مـجـوسـ هـذـهـ الأـمـةـ الـمـكـذـبـونـ بـأـقـدـارـ اللهـ تـعـالـيـ، إـنـ مـرـضـواـ فـلـاـ تـعـودـوـهـمـ، وـإـنـ مـاتـواـ فـلـاـ تـشـهـدـوـهـمـ، وـإـنـ لـقـيـتـمـوـهـمـ فـلـاـ تـسـلـمـواـ عـلـيـهـمـ». رواهـ ابنـ مـاجـهـ فـيـ سـنـنـهـ عـنـ جـابـرـ بنـ عبدـ اللهـ رـضـيـ اللـهـ عـنـهـمـاـ. ^{٦٩}

٦١ س: لم يشربه.

٦٢ بين النابسي أئمـ لا يقبلون علم الله الأـزـليـ، ويـقولـونـ أنـ اللهـ لاـ يـعـلـمـ الأـشـيـاءـ قـبـلـ وـقـوـعـهـ،ـ كـمـاـ قـالـ فـيـ الـحـدـيـقـةـ النـدـيـةـ شـرـحـ الطـرـيـقـةـ الـخـمـدـيـةـ: «فـقـالـواـ لـاـ قـدـرـ،ـ إـنـماـ الـأـمـرـ أـنـفـ حتـىـ أنـ اللهـ تـعـالـيـ لاـ يـعـلـمـ الأـشـيـاءـ قـبـلـ وجودـهـ،ـ إـنـماـ يـعـلـمـهـاـ بـعـدـ أـنـ تـقـعـ». انـظـرـ: الـحـدـيـقـةـ النـدـيـةـ شـرـحـ الطـرـيـقـةـ الـخـمـدـيـةـ وـالـسـيـرـةـ الـأـمـدـيـةـ،ـ عـبـدـ الغـنـيـ النـابـلـسـيـ،ـ دـارـ الـكـتـبـ الـعـلـمـيـةـ،ـ بـيـرـوـتـ ٢٠١١ـ،ـ ٢٨٨ـ/ـ١ـ.

٦٣ عـ - بـهاـ،ـ صـحـ هـ.

٦٤ أـسـ +ـ لـلـعـبـادـ وـأـمـرـهـ تـعـالـيـ.

٦٥ عـ:ـ ماـ اـضـطـرـواـ.

٦٦ أـ -ـ وـلـاـ حـكـمـ لـهـ.

٦٧ أـ -ـ كـتـابـ.

٦٨ سـوـرـةـ الـبـقـرـةـ،ـ ٢٦ـ/ـ٢ـ.

٦٩ سـنـنـ اـبـنـ مـاجـهـ،ـ السـنـةـ ١٠ـ.

فصل: [في مذهب الجبرية]

وأماماً مذهب الجبرية المعطّلين للتکاليف الشرعية المسفهين للخطابات^{٧٠} الإلهية زنادقة هذه الأمة^{٧١} الإسلامية فهو أن العباد مجبورون في جميع أفعالهم الصادرة منهم اختياراً واضطراراً، وأن الله تعالى إذا أراد الخير خلقه للعبد وجبره في فعله، وإذا أراد الشر للعبد خلقه له وجبره في فعله، ولا مدخل للعبد في صدور الأفعال منه؛ وإن كان عندهم يصح نسبة الأفعال إلى العبد،^{٧٢} فإن ذلك على [٥٤٦] جهة الاتصاف بها، كالذكورة والأئنة^{٧٣} في العبد، فإن الله تعالى خلقها فيه وجبره في الاتصاف^{٧٤} بها، ولا مدخل له في صدورها منه، وكونه متتصفاً بها، فكذلك عندهم جميع أفعال العباد من خير وشر ونفع وضر تصدر من العباد وهم مجبورون فيها ومضطرون في كونها صادرة^{٧٥} منهم، وأجلائهم إلى القول بذلك ما عرّفوا من الكتاب والسنة وإجماع الأمة من أن الله تعالى خالق^{٧٦} كل شيء، وأنه لا تأثير لكل متساوٍ في أثرٍ ما، وزيادة تشنيعهم وردهم على الفرقة الأولى القدريّة القائلين بأن العباد يخلقون أفعال أنفسهم، ففرّوا من ذلك وتبعاً لهم فوقعوا فيما هو أشد منه، وهو القول بالجبر المقتضي لبطلان الخطاب الإلهي، وتسفيه التکاليف الشرعي، وكون بعثة الرسول وإنزال الكتب عبّاً، والإندار والتبيشير لعباً، إذ لا مدخل للعباد فيما يصدر منهم من الأفعال على مقتضى مذهب الجبرية، فاحتفال الحق تعالى يكون باطلًا حينئذ بشأن المكلفين وتخسيصهم بالخطاب والأمر والنهي دون كل ما عداهم وقبوّلهم، بسبب ما خلقهم عليه من الاستعداد لحمل الأمانة بعد عرضها على السموات والأرض والجبار وإبائها عن قبول ذلك بحكم الآية: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأُمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجَبَلِ﴾^{٧٧} إلى آخره، واقتضاء مذهبهم رد النصوص الصریحة في نسبة الأفعال إلى العبد^{٧٨}، وقوله تعالى: ﴿لَمَا مَا كَسَبْتَ وَعَلَيْهَا مَا اكتسبت﴾^{٧٩}، وقوله تعالى:

٧٠ م: للخطاب.

٧١ س: الملة.

٧٢ س ع م: للعبد.

٧٣ أ س: كالذكورية والأئنة.

٧٤ أ: بالاتصاف.

٧٥ ع م - صادرة.

٧٦ أ: خلق.

٧٧ سورة الأحزاب، ٣٣/٢٢. م - وإبائها عن قبول ذلك حكم الآية إنا عرضنا الأمانة على السموات والأرض والجبار.

٧٨ ع - الأفعال إلى، ص ٢٨٦.

٧٩ سورة البقرة، ٢/٢٨٦. م - وقوله تعالى لها ما كسبت وعليها ما اكتسبت.

﴿وَاعْمَلُوا مَا شَئْتُمْ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾^{٨٠} فَأَثْبَتَ تَعَالَى لِلْعَبَادِ مُشَيْئَةَ فِي أَعْمَالِهِمْ، فَالْقَائِلُونَ بِالْجَبَرِ الْحَضِيرِ يَنْفُونَ تَلْكَ الْمُشَيْئَةَ، فَالنَّصْوصُ كَثِيرٌ فِي الرَّدِ عَلَيْهِمْ، وَعَلَى الْفَرْقَةِ الْأُولَى الْقَدْرِيَّةِ أَيْضًا، وَلَوْلَا أَنَّ هَؤُلَاءِ الْفَرْقَتَيْنِ الْقَدْرِيَّةِ وَالْجَبَرِيَّةِ مُتَأْوِلُونَ فِي كُلِّ مَا يَرِدُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّصْوصِ الْقَطْعِيَّةِ لِحُكْمِ أَهْلِ السَّنَةِ وَالْجَمَاعَةِ بِكُفْرِهِمْ، وَخَرْجَهُمْ عَنْ مَلَّةِ الإِسْلَامِ رَأْسًا، لَمْ يَحْكُمُوا بِتَفْسِيقِهِمْ وَتَبْدِيعِهِمْ وَمُخَالَفَتِهِمْ لِمَقْتضَى السَّنَةِ النَّبُوَّيَّةِ وَالطَّرِيقَةِ الْمُحَمَّدِيَّةِ.

فَالْجَبَرِيَّةُ^{٨٢} أَضْلَلَهُمُ التَّوْحِيدَ الْإِلَهِيَّ، وَالْقَدْرِيَّةُ^{٨٣} أَضْلَلَهُمُ التَّكَالِيفَ الشَّرِعِيَّةَ، فَحَمَلَ الْجَبَرِيَّةُ القَوْلَ بِالتَّوْحِيدِ عَلَى وَجْهِ الْمُبَالَغَةِ أَنْ حَكَمُوا بِنَفْيِ الْحُكْمَةِ فِي أَفْعَالِ الْحَكِيمِ جَلَّ وَعَلَا، كَمَا حَمَلَ الْقَدْرِيَّةُ القَوْلَ بِالْتَّكَالِيفِ الشَّرِعِيَّةِ [٥٣] وَالْخَطَابَاتِ الْإِلَهِيَّةِ عَلَى وَجْهِ الْمُبَالَغَةِ أَنْ حَكَمُوا بِتَعْطِيلِ الْقَدْرِيَّةِ^{٨٤} وَنَفَيُ عُومَ الْخَلْقَةِ فِي مَلْكِ اللَّهِ تَعَالَى وَمُلْكُوْتِهِ. فَمَالَتِ الْقَدْرِيَّةُ إِلَى جَانِبِ النُّفُوسِ، وَهُوَ جَانِبُ الْيَمِينِ، وَنَظَرَتِ الْعَيْنُ الْوَاحِدَةُ وَمَشَتِ الْقَدْمَ الْوَاحِدَةُ فَوَقَعَتْ فِي النَّارِ. وَمَالَتِ الْجَبَرِيَّةُ إِلَى جَانِبِ الْقُلُوبِ، وَهُوَ جَانِبُ الْيَسَارِ، وَنَظَرَتِ الْعَيْنُ الْوَاحِدَةُ وَمَشَتِ الْقَدْمَ الْوَاحِدَةُ فَوَقَعَتْ فِي النَّارِ. وَلَمْ تَمِلْ أَهْلُ السَّنَةِ وَالْجَمَاعَةِ إِلَى جَانِبِ مِنَ الْجَانِبَيْنِ، وَاعْتَدَلَتِ فِي السِّيرِ، وَنَظَرَتِ الْعَيْنَيْنِ وَمَشَتِ الْقَدْمَيْنِ وَآمَنَتِ بِالْطَّرْفَيْنِ، فَتَبَتَّهُمُ اللَّهُ تَعَالَى بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ، كَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿يَثْبِتُ اللَّهُ أَنَّهُمْ الَّذِينَ أَمْنَوْا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ وَيُضَلِّلُ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعُلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ﴾.^{٨٥}

وَلَكِنَّ اخْتَلَفَ أَهْلُ النَّظرِ مِنْهُمْ لِسُلُوكِهِمْ مِسْلَكُ الْاجْتِهَادِ فِي الْاعْتِقَادِ وَدُخُولِهِمْ فِي مُضَائقَ الْعُقُولِ فِي قَبْوِ النَّقُولِ، وَقَدْ أَلْبَسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمِ قَلْمَ بِيَأْمُونُوا مِنَ الْجَدَالِ وَالْاِخْتِلَافِ، وَفَاقُمُوا مَقَامَ الْاِجْتِهَادِ وَالْاِئْتِلَافِ، وَكَانَ مِنْ حَقِّ^{٨٦} الْاعْتِقَادِ أَنَّ لَا يَدْخُلَهُ الْاجْتِهَادُ وَأَنَّ يَكُونَ تَصْدِيقًا مُحَضًا وَإِسْلَامًا خَالِصًا وَاسْتِسْلَامًا لِلْأَمْرِ عَلَى مَا هُوَ عَلَيْهِ، عَلَى حَسْبِ مَا يَعْلَمُهُ اللَّهُ تَعَالَى وَرَسُولُهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْحَقِّ وَالصَّوَابِ، كَمَا هُوَ مِذَهَبُ السَّلْفِ الصَّالِحِينَ مِنَ الصَّحَابَةِ وَالْتَّابِعِينَ وَتَابِعِيِّنَ وَتَابِعِيِّيِّنَ.

٨٠ سورة فصلت، ٤٤/٤١. ع - الأفعال إلى، صح هـ.

٨١ أَسْ: مِنْ.

٨٢ أَ + قَدْ.

٨٣ أَ + قَدْ.

٨٤ م: الْقَدْرِيَّة.

٨٥ سورة إبراهيم، ١٤/٢٧.

٨٦ ع: مِنْ حَقِّهِ.

التابعين رضوان الله تعالى عليهم أجمعين، وهو الآن مذهب الحفظيين من العارفين أئمة الكشف والتحقيق والسلوك والتوفيق.

ومن حق الاجتهاد أن لا يكون إلا^{٨٧} في الأحكام التكليفية والشائع العملية، كما قال «صلى الله عليه وسلم لما أراد أن يبعث معاذا إلى اليمن، قال: كيف تقضي إذا عرض لك قضاء؟ قال: أقضى بكتاب الله تعالى، قال: فإن لم تجد في كتاب الله؟ قال: فبستة^{٨٨} رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: فإن لم تجد في سنة رسول الله ولا في كتاب الله؟ قال: أجتهد رأيي^{٨٩} ولا آلو، فضرب رسول الله صلى الله عليه وسلم صدره، وقال: الحمد لله الذي وفق رسول رسول الله لما يرضي رسول الله». ^{٩٠} رواه أبو داود عن الحارث بن عمرو بن أخي المغيرة بن شعبة عن أناس من أهل حمص من أصحاب معاذ بن جبل رضي الله عنه.

وأخرج أبو داود عن عمرو بن العاص رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إذا حكم الحاكم فاجتهد فأصاب فله أجران، وإذا حكم فاجتهد فأخطأ [٣٥٥] فله أجر»، ^{٩١} فإن النصوص الواردة في شأن الاجتهاد تقضي أن يكون مأذوناً فيه في الأعمال الظاهرة فقط من عبادات ومعاملات، لا في حق^{٩٢} الأمور الاعتقادية، لأن الظن في الاعتقاد غير مقبول إجماعاً بدليل قوله تعالى: ﴿وَمَا يَتَّبِعُ أَكْثَرُهُمْ إِلَّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لَا يَغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيئًا﴾^{٩٤} وإنما المطلوب في الأمور الاعتقادية اليقين والقطع من غير شك ولا تردد، كما قال تعالى: ﴿أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا﴾^{٩٥}.

٨٧ ع م – إلا.

٨٨ أ: فستة.

٨٩ ع م: ورأي.

٩٠ سنن أبي داود، الأقضية ١١.

٩١ سنن أبي داود، الأقضية ٢.

٩٢ ع: ويقضي.

٩٣ أ: الحق.

٩٤ سورة يونس، ١٠/٣٦.

٩٥ سورة الأنفال، ٨/٧٤، ٤.

واختلف العلماء في صحة إيمان من يقول: أنا مؤمن إن شاء الله تعالى، والاجتهاد إنما ينبع الظن لا اليقين، ولهذا اختلف المجتهدون في الأعمال الظاهرة، وكانوا على هدى في حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم وبعده، ولم يُنقل إلينا تفسير بعضهم بعضاً ولا تبديعهم ولاردّهم على بعضهم بعضاً في شيء من ^{٩٦} الأفعال الظاهرة، وإنما التبديع والتضليل كان بينهم من جهة الأمور الاعتقادية، وما ذلك إلا لعدم جواز الإجتهاد في الاعتقاد ووجوب التسليم والاستسلام لله ورسوله في كل ما ورد عنهم من الأخبار، وما أشكل من الأمور التي لا ضرورة في طلب المعنى المراد منها حيث كان المطلوب منها مقدوراً عليه، وهو الإيمان والتصديق والتسليم والاستسلام بخلاف النصوص التي مقتضها طلب معنى زائد على الإيمان بها فلا بدّ من معرفة ذلك المعنى لضرورة القيام به أمراً ونhiّاً.

فالاجتهاد في العمليات ضروري من ضروريات المكلف، والاجتهاد في الاعتقادات غير ضروري، بل هو مخل بالقيام ^{٩٧} بالحكم المقصود من الاعتقادات، وهو التصديق بالغيب، لبقاء المحبة في تكليف العبد. ولم يرد في الشريعة نص يقتضي طلب الاجتهاد في الأمور الاعتقادية ما عدا ظواهر يفهم منها ذلك على بعد، كقوله تعالى: ﴿فَلْا يَنْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾، ^{٩٨} قوله تعالى: ﴿وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾، ^{٩٩} وذكره ^{١٠٠} تعالى الدليل بقوله سبحانه: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا إِلَهٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتِ﴾، ^{١٠١} وإنما ذلك ونحوه وقع في مخاطبة الكافرين الجاحدين لتوحيد الله تعالى ولنبأه محمد صلى الله عليه وسلم على طريقة الرد عليهم، لأن ^{١٠٢} ذلك تعليم للمؤمنين أن يكونوا عليه في إيمانهم. والذي نقطع به الآن أن جميع أهل النظر ومن تكلّم في مسائل ^{١٠٣} الاعتقاد [٤٥] من المتقدمين والمتاخرين إنما مرادهم الرد والاحتجاج على المخالفين من المبتدةعة وفرق ^{١٠٤}

^{٩٦} س ع م + أمر.

^{٩٧} م: القيام.

^{٩٨} سورة يومن، ١٠١/١٠.

^{٩٩} سورة آل عمران، ١٩١/٢.

^{١٠٠} أ: وذكر.

^{١٠١} سورة الأنبياء، ٢٢/٢١.

^{١٠٢} س: لأن.

^{١٠٣} م: بمسائل.

^{١٠٤} س ع م: وفرقة.

أهل الضلال والزبغ على فرض وجود ذلك، لا أن^{١٠٥} مرادهم جعل ذلك مذهبًا اجتهاديًّا لأهل السنة والجماعة في مقابلة المذاهب الاجتهادية التي لأهل البدع من المعتزلة وغيرهم.

وقد ردَّ^{١٠٦} على أهل النظر كثير من العلماء منهم الإمام القرطبي في شرح صحيح مسلم، فإنه قال: «مذهب السلف وأئمة الفتوى من الخلف أن من صدق بمنه الأمور -يعني الواقعـة في حديث جبريل عليه السلام لما جاء إلى النبي صلى الله عليه وسلم في صورة رجل يسألـه عن الإسلام والإيمان والإحسان وأجابـه النبي صلى الله عليه وسلم بما أجابـه به- تصدقـاً جزـماً لاريب فيه ولا تردد ولا توقف، كان مؤمنـاً حقيقة، وسواء كان ذلك عن براهـين قاطـعة أو عن اعتقادـات جازـمة. على هذا انقرضـت الأعصارـ الكـريمة^٧، وبـهذا^٨ صـرحتـ فتاوىـ أئـمةـ الـهدـىـ المستـقـيمـةـ حتىـ حدـثـتـ مـذاـهـبـ الـمـعـتـزـلـةـ الـمـبـدـعـةـ، فـقـالـواـ: إـنـهـ لاـ يـصـحـ الإـيمـانـ الشـرـعـيـ إـلاـ بـعـدـ الإـحـاطـةـ بـالـبـرـاهـينـ الـعـقـلـيـةـ وـالـسـمـعـيـةـ، وـحـصـولـ الـعـلـمـ بـنـتـائـجـهـ وـمـطـالـبـهـ، وـمـنـ لـمـ يـحـصـلـ^٩ إـيمـانـهـ كـذـلـكـ فـلـيـسـ بـمـؤـمـنـ، وـلـأـبـيـ إـسـحـاقـ إـسـفـراـيـينـ، وـأـبـيـ الـمـعـالـيـ فـيـ أـوـلـ قـوـلـيـهـ، وـالـأـوـلـ هـوـ الصـحـيـحـ، إـذـ الـمـطـلـوبـ مـنـ الـمـكـلـفـينـ^{١١} مـاـ يـقـالـ عـلـيـهـ إـيمـانـ، لـقـولـهـ تـعـالـيـ: ﴿أـمـنـواـ بـالـلـهـ وـرـسـوـلـهـ﴾،^{١١١} ﴿وـمـنـ لـمـ يـؤـمـنـ بـالـلـهـ وـرـسـوـلـهـ﴾.^{١١٢} وـالـإـيمـانـ هـوـ التـصـدـيقـ لـغـةـ وـشـرـعـاـ، فـمـنـ صـدـقـ بـذـلـكـ كـلـهـ وـلـمـ يـجـوزـ نـقـيـضـ شـيـءـ مـنـ ذـلـكـ فـقـدـ عـلـمـ بـمـقـتضـىـ مـاـ أـمـرـهـ اللـهـ تـعـالـيـ بـهـ عـلـىـ نـحـوـ^{١١٣} مـاـ أـمـرـهـ^{١١٤} اللـهـ، وـمـنـ كـذـلـكـ

^{١٠٥} س: لأن.

^{١٠٦} م: ورد.

^{١٠٧} ع: القديمة.

^{١٠٨} ع: وبه.

^{١٠٩} س: ومن لم يجعل، صح هـ.

^{١١٠} ع: المكلف.

^{١١١} سورة النساء، ١٣٦/٤.

^{١١٢} سورة الفتح، ٤٨/١٣. لم يذكر المؤلف الآية بشكل كامل لإبقاء القسم المذكور غرضه أو تبيئـاً لما يستشهدـهـ، ووجهـ الاستشهادـ بما هوـ أنـ تـفـيدـ تـحدـيدـاًـ لـمـنـ لـمـ يـؤـمـنـ وـبـهـذاـ تـكـوـنـ أـمـرـاًـ بـالـإـيمـانـ.ـ وـالـآـيـةـ بـأـكـملـهـ: ﴿وـمـنـ لـمـ يـؤـمـنـ بـالـلـهـ وـرـسـوـلـهـ﴾ـ فـإـنـاـ أـعـدـنـاـ لـلـكـافـيـرـ سـعـيـرـاًـ﴾ـ (سـوـرـةـ الفـتـحـ، ٤٨ـ).

^{١١٣} ع م - نحو.

^{١١٤} م: ما أثر.

^{١١٥} النـسـخـ +ـ بـهـ.ـ وـالـتـصـحـيـحـ مـنـ شـرـحـ مـسـلـمـ لـلـقـرـطـبـيـ.

فقد قضى عهدة^{١١٦} الخطاب؛ إذ قد عمل بمقتضى السنة والكتاب. ولأن رسول الله صلى الله عليه وسلم وأصحابه بعده حكموا^{١١٧} إيمان كل من آمن وصدق بما ذكرناه، ولم يفترقوا بين من آمن عن برهان أو عن غيره، ولأنهم لم يأمروا أجيال العرب بتزديد النظر، ولا سألوهم عن أدلة تصديقهم، ولا أرجؤوا إيمانهم حتى ينظروا، وتخاشعوا عن إطلاق الكفر على أحد منهم بل سموهم المؤمنين وال المسلمين، وأجروا^{١١٩} عليهم أحکام^{١٢٠} الإيمان والإسلام. ولأن البراهين التي حرّرها المتكلمون ورتّبها الجدلانون إنما أحدها المتأخرن، ولم يخض في شيء من تلك الأساليب السلف الماضون، فمن الحال [٤٥٥ ظ] والمذيان أن يشترط في صحة الإيمان ما لم يكن معروفاً ولا معمولاً به لأهل ذلك الزمان». ^{١٢١}

ثم ذكر القرطبي أيضاً في موضع آخر من شرح مسلم قال: «ويستفاد من هذا الحديث -أعني حديث ضمام بن ثعلبة الذي في الصحيحين- أن الشيع إنما طلب من المكلفين التصديق بالحق كيما حصل وبائي وجه ثبت، ولم يقتصرهم في ذلك على النظر في دلالة معينة، لا معجزة ولا غيرها، بل كل من حصل له اليقين بصدقه^{١٢٣} بمشاهدة وجهه أو بالنظر في معجزته، [أو بتحليفه، أو بقرينة لاحت له]^{١٢٤} كان من المؤمنين، وكان^{١٢٥} من جملة عباد الله المخلصين». ^{١٢٦} انتهى كلام القرطبي رحمه الله تعالى.

١١٦ أ: فقد تقضى عن عهدة؛ ع: فقد قضى عهداً.

١١٧ أ: علموا.

١١٨ ع م: لصحة.

١١٩ أ ع: وأخذوا.

١٢٠ م: لحكام.

١٢١ انظر: المفہم شرح صحيح مسلم، القرطبي، كتاب الإيمان، وباب معانی الإيمان والإسلام والإحسان شرعاً، دار ابن كثير - دار الكلم الطيب، دمشق - بيروت، ١٤١٧ هـ / ١٩٩٦ م، ١٤٥/١، ١٤٦-١٤٥.

١٢٢ أ: الجاز.

١٢٣ ع م: بتتصديقه.

١٢٤ ع - أو بتحليفه أو بقرينة لاحت له؛ في النسخ: «ونحو ذلك»، والزيادة من شرح صحيح مسلم للقرطبي.

١٢٥ أ ع - كان.

١٢٦ المفہم شرح صحيح مسلم، القرطبي، كتاب الإيمان، وباب وجوب التزام بشرائع الإسلام، ١/١٦٤.

فصل: [في مذهب أهل السنة والجماعة]

وأما مذهب أهل السنة والجماعة -أعني أهل النظر منهم- فهو الاتفاق على أن أفعال العباد صادرة عنهم^{١٢٧}، وهم الفاعلون لها من غير جبر لهم في ذلك، وأن الله تعالى خالقهم وخالق أفعالهم كلها، غير أن أهل هذا المذهب - وإن كانوا موصوفين بأنهم أهل السنة والجماعة بالنسبة إلى المخالفين لهم من المبتدعية^{١٢٨} - هم مختلفون فيما بينهم أيضاً باعتبار أنهم أهل نظر وجدال. فالمذاهب عند أهل السنة والجماعة في أفعال العباد الاختيارية ثلاثة مذاهب:^{١٢٩}

[فصل: في مذهب الظاهيرية من مذاهب أهل السنة والجماعة]

الأول مذهب الظاهيرية، وهو الطائفة الذين هم مع ظواهر النصوص، يقولون بما ويعتقدون، مفهومه وغير مفهومه، ويستندون إليها في القول والاعتقاد والاحتجاج من غير تأويل، كبعض الحنابلة وغيرهم، ومذهبهم في أفعال العباد الاختيارية أنها صادرة من العباد بتأثيرهم فيها بإذن الله تعالى لا بالاستقلال^{١٣٠} ولا هم مجبورو فيها، بل هم فاعلون لها مؤثرون فيها عندهم بإذن الله تعالى، كما قال الله تعالى: ﴿فَهُزِمُوهُمْ بِإِذْنِ اللَّهِ﴾^{١٣١} وقال تعالى: ﴿كُمْ مِنْ فَقْعَةٍ غَلَبْتُ فَقْعَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ﴾^{١٣٢} ونحو ذلك. وحملوا نسبة الفعل إلى العبد على التأثير من العبد فيها، ولكن قالوا: التأثير من العبد صادر بإذن الله تعالى لا بالاستقلال من العبد، كما أن إحياء الموتى وإبراء الأكمه والأبرص صادر عن عيسى عليه السلام بمعجزة له بإذن الله تعالى. قال الله تعالى حكاية عنه: ﴿أَنِّي أَخْلَقَ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهْيَةً الطِّيرِ فَأَنْفَخْ فِيهِ﴾^{١٣٣}

١٢٧ م س: منهم.

١٢٨ م: مبتدعين.

١٢٩ م - مذاهب.

١٣٠ ع م: بالاستقلال.

١٣١ سورة البقرة، ٢٥١/٢

١٣٢ سورة البقرة، ٢٤٨/٢

١٣٣ س: من.

أَرْلُ: تحقيق «الكوكب الساري في حقيقة الجزء الاختياري»

فيكون طيراً بإذن الله وأبرئ الأكمه [٥٥] والأبرص وأحي الموتى بإذن الله^{١٣٤}. فقد نسب التأثير إليه، وجعله بإذن الله تعالى.

فصل: [في مذهب الأشاعرة من مذاهب أهل السنة والجماعة]

والثاني من المذاهب الثلاثة مذهب الأشاعرة، وهم جماعة أبي الحسن الأشعري رحمه الله تعالى، نسبوا إليه لقولهم بقوله في متابعة أقواله واستنباط الأقوال^{١٣٥} من مفاهيم أقواله. ومذهبهم في أفعال العباد الاختيارية أن الله تعالى إذا أراد أن يخلق للعبد أفعالاً اختيارية - هي مناط تكليفه في الخير والشر والنفع والضر - خلق له^{١٣٦} اختياراً جزئياً لتلك الأفعال، يجبر الله تعالى العبد في خلقه ذلك الاختيار له، فالعبد عندهم مختار في^{١٣٧} أفعاله مجبر في اختياره، وهو الجبر المتوسط دون الجبر المحسض، الذي هو مذهب الجبرية المذكور فيما سبق. فالله تعالى - عند الأشاعرة - يخلق الاختيار للعبد عند خلقه^{١٣٨} الأفعال له،^{١٣٩} فتنسب الأفعال المخلوقة في العبد للعبد، وتكون أفعاله اختيارية صادرة منه منسوبة إلى اختياره^{١٤٠} المخلوق فيه، فلا جبر للعبد في أفعاله، وإن كان مجبراً في اختياره كما ذكرنا. وباعتبار هذا المذهب يقول الشيخ الأكبر محبي الدين بن^{١٤١} العربي قدس الله سره في كتابه الفتوحات المكية في الباب الثالث والسبعين منه: «المجبر في اختياره لا شيء^{١٤٢} يثنى^{١٤٣} عليه بالاختيار إلا مع رفع العلم^{١٤٤}

١٣٤ سورة آل عمران، ٤٩/٣.

١٣٥ أَس: والاستنباط للأقوال.

١٣٦ أَس + عند ذلك.

١٣٧ س: من.

١٣٨ أَع م: خلق.

١٣٩ س ع م - له.

١٤٠ ع م: اختيار.

١٤١ م - بن.

١٤٢ أ - شيء.

١٤٣ ع - يثنى.

١٤٤ س: مع فهم العلم، صح ه؛ ع: مع رفع القلم. والتصحيح من الفتوحات المكية لابن العربي.

عنه بالجبر في ذلك الاختيار سرًّا^{١٤٥}، لأن الاختيار ينافي الجبر، فيعلم الإنسان^{١٤٦} عند ذلك ما هو المراد بالاختيار، ويرى أنه ما ثمّ في الوجود إلا الجبر من غير^{١٤٧} إكراه، فهو مجبور غير مكره. وهذه المسألة من^{١٤٨} أعظم المسائل في المعرفة، فكم هلك فيها من الخلق قديماً وحديثاً^{١٤٩}. انتهى كلامه.

فصل: ^{١٥٠} [في مذهب الماتريدية من مذاهب أهل السنة والجماعة]

والمذهب الثالث من المذاهب الثلاثة مذهب الماتريدية، وهو^{١٥١} جماعة أبي منصور الماتريدي رحمه الله تعالى، نسبوا إليه أيضاً^{١٥٢} لقولهم بقوله واستنباطهم من أقواله. ومذهبهم في أفعال العباد الاختيارية أن الله تعالى لما خلق العباد المكلفين^{١٥٣} من بني آدم والجن خلق تعالى لهم من جملة فوahim الباطنية قوّة اختيارية عقلية مثل ما خلق الله تعالى فيهم قوّة خيالية يتخيّلون بها المعانى في مقدّم الدماغ، وقوّة فكريّة يبيّلون بها على المعانى في وسط الدماغ، وقوّة حفظية يحفظون بها المعانى ويضبوّنها في مؤخر الدماغ، كما أنه تعالى خلق لهم قوّة بصرية يتصرون بها المرئيات، وقوّة سمعية يسمعون بها الأصوات، وقوّة ذوقية^{١٥٤} [ظ] يدركون بها الطعم، وقوّة شّمية يدركون بها الروائح، وقوّة لمسية يدركون بها الحرارة والبرودة والنعومة والخشونة، وغير ذلك من القوى المخلوقة لهم في هذا الجسم الإنساني في مواضع منه معلومة.

١٤٥ س م: سواء.

١٤٦ ع س - الإنسان.

١٤٧ أ - غير.

١٤٨ أ - من.

١٤٩ الفتوحات المكية، ابن العربي، تقديم نواف الجراح، دار صادر، بيروت، الطبعة الأولى ١٤٢٤ هـ / ٢٠٠٤ م، ٤٣/٣.

١٥٠ ع م - فصل.

١٥١ أ ع م - وهم.

١٥٢ م - إليه أيضًا.

١٥٣ س ع م: العبد والمكلفين.

وهذه القوى وغيرها موجودة في خلقة الإنسان من ابتداء وجوده إلى وقت موته، وبعد موته^{١٥٤} توجد في روحانيته أيضاً باعتبار تشخيصها بالصور البرزخية المناسبة لذلك العالم، وإن كانت هذه القوى كلّها أعراضًا غير مستقرة -لامتناع بقاء العرض - فإنما مستمرة^{١٥٥} في الإنسان باقية فيه بتكرار الأمثال على حسب ما يريده الله تعالى، فكذلك للعبد عند الماتريدية من جملة تلك القوى قوّة اختياريّة خلقها الله تعالى في نفس العبد موجودة فيه من ابتداء وجوده، متكررة فيه بخلق الأمثال، كغيرها من القوى، يخلق الله تعالى الأفعال لذلك العبد على حسب ما تقتضيه تلك القوة الاختيارية، وبحسب^{١٥٦} ما توجهت إليه من الخير أو الشر أو النفع أو الضر، ثم يثيب الله تعالى العبد على ذلك في الآخرة ويعاقبه بمقتضى ذلك، وبهذا اعتبار تسمى تلك القوة جزءاً اختيارياً، وإنما جزء من خلقة الإنسان منسوب إلى الاختيار، وحيث كانت تلك القوة الاختيارية جزءاً من خلقة الإنسان كانت بمنزلة يده ورجله في أجزاء جسم الإنسان، فلا يقال حينئذ في تلك القوة الاختيارية أن الإنسان مجبور في خلقها^{١٥٧} فيه، ولا أنه مختار في خلقها فيه أيضاً، كما لا يقال إنه مجبور في خلق اليد له والرجل، ولا مختار في ذلك، وأنه لا يكون إنساناً كاملاً في مرتبة التكليف إلا بعد أن يخلق الله تعالى فيه تلك القوة الاختيارية، فإذا خلقت فيه كان تاماً الخلقة كامل الصورة، وليس نسبة الجبر إليه في خلقها له بأولى من نسبة الجبر إليه في خلقه كله ظاهراً وباطناً، فكما أن العبد لا يقال فيه أنه مجبور في خلقه وإيجاده في هذه الحياة الدنيا لا ينسب إليه الجبر باعتبار قوّة مخلوقة فيه من بعض قواه المخلوقة^{١٥٨} فيه.

ثم إن تلك القوة الاختيارية مادامت مخلوقة في العبد فالعبد مكلف بالأحكام الشرعية، فإذا سلبت منه^{١٥٩} في وقت^{١٦٠} من الأوقات سقط تكليفه لنقصان خلقته بفقد جزء منها، وهو جزء الاختياري، كحالة نوم الإنسان وإغمائه وجنونه، كما أنها إذا لم تكمل بالبلوغ فليس معتمداً بها شرعاً، ولهذا لا تكليف [٥٦٥] على الصبي لعدم كمال إنسانيّته فيه. فالعبد عند الماتريدية فاعل

١٥٤ م - وبعد موته.

١٥٥ س: مستقرة.

١٥٦ س ع م: بحسب.

١٥٧ س: خلقتها.

١٥٨ أ: مخلوقة.

١٥٩ س: عنه.

١٦٠ س ع م: وقتاً.

مختار لكِلّ ما يشاء وما يريد من الخير والشر والنفع والضر، ومع ذلك هو مخلوق كله ذاته وصفاته وأفعاله، وليس بمجبور أصلًاً، لا جبراً^{١٦١} متوسطًا ولا جبراً محضاً.

أما كون العبد فاعلاً لأفعاله الاختيارية فلأن من المعلوم اليقين^{١٦٢} أن الفاعل كُلُّ من صدر الفعل منه، كما يقال: حركت الحجر فتحرك،^{١٦٣} أي صدرت منه الحركة، فالحجر هو الموصوف بالحركة الصادرة منه، لا الحرك موصوف بذلك، وكذلك العبد هو الموصوف بأفعاله الاختيارية الصادرة منه لأن الله تعالى هو الموصوف بشيء من ذلك، لأن الله تعالى هو الخالق لتلك الأفعال في العبد بمنزلة المحرك للحجر في مثالنا المذكور، فإنه لا يوصف بالحركة التي حرك الحجر بها، وهي المتحركة الانفعالية، وإنما يوصف بالحركة الفاعلية، وبهذا الإعتبار قالوا: إن الله هو الخالق والعبد هو الكاسب، وأما كون العبد مختاراً في أفعاله الاختيارية فلأنه مخلوق له جزء اختياري فيه من قبل صدور الأفعال منه، فهو مختار مرید يفعل ما يشاء، وإن كانت مشيئةته متعلقة بمشيئة الله تعالى، كما قال تعالى:^{١٦٤} ﴿وَمَا تَشَاءُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءُ اللَّهُ﴾^{١٦٥} فالعبد مخلوق كله^{١٦٦}، ظاهر في ملك الله تعالى بأنه مختار مرید فعال لما يشاء ﴿فَلَلَّهِ الْحَجَةُ الْبَالِغَةُ﴾^{١٦٧}، ﴿وَلَوْ شَاءَ لَهُ دِيْكُمْ أَجْعَمِينَ﴾^{١٦٨}.

هذا تقرير مذاهب العلماء في مسألة أفعال العباد على وجه التلخيص والاختصار، وفي كتب علم الكلام الإطالة في ذلك والإكثار، فمن أراده فليراجعه في أماكنه، وفي ظني أن ما ذكرناه يغني عن ذلك لاشتماله على فوائد لا توجد في علم الكلام يعرفها الماهر التحرير المطلع على هذا التحرير.

١٦١ ع: جبراً.

١٦٢ ع: اليقيني.

١٦٣ س ع م + الحجر.

١٦٤ م - كما قال تعالى.

١٦٥ سورة الإنسان، ٤٣٠/٧٦؛ سورة التكوير، ٨١/٢٩.

١٦٦ ع: فالعبد كله مخلوق.

١٦٧ سورة الأنعام، ٦/١٤٩.

١٦٨ سورة النحل، ١٦/٩.

خاتمة: ^{١٦٩} [في تقرير هذه المسألة وبيان سرّها على وجه الإشارة]

وأما الذي عندنا في تقرير هذه المسألة وبيان سرّها على وجه الإشارة أن ^{١٧٠} حقيقة معرفتها متوقفة على الكشف وافتتاح باب الغيب الملكوت للقلب الإنساني، حتى يدرى العبد كيف خلقه الله تعالى، ويعرف كيف خلق الله السموات والأرض، كما قال سبحانه وتعالى: ﴿أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبْلِ كَيْفَ خَلَقْتَ وَالسَّمَاءَ كَيْفَ رَفَعْتَ وَإِلَى الْجَبَلِ كَيْفَ نَصَبْتَ﴾ [٥٦] ظ إلى الأرض كيف سطحت ^{١٧١} الآية، وقال تعالى: ﴿سَنَرِيهِمْ أَيَّاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ﴾ ^{١٧٢} ﴿سَنَرِيهِمْ أَيَّاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ﴾ وقال تعالى في قوم آخرين: ^{١٧٣} ﴿مَا أَشَهَدْتُمْ خَلْقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا خَلْقَ أَنفُسِهِمْ﴾ ^{١٧٤} الآية، فمن أشهده الله تعالى خلق نفسه، وعرف نفسه كيف خلقت عرف كيف خلق الله تعالى كل شيء، وهذا عالم طريقة ^{١٧٥} التقوى والصدق والإخلاص، لا القراءة والتفهم ^{١٧٦} من المشايخ، ولكن حظ العقلاة من ذلك ما نشير إليه إن شاء الله تعالى.

اعلم ^{١٧٧} أولاً: إن الله تعالى حيث خلق كل شيء - كما هو المقرر في عقائد العموم - لم يكن شيء من الأشياء يؤثّر أصلًا في شيء من الأشياء، فالعمل الصالح لا يؤثّر في حصول رضوان الله تعالى، ولا في الجزاء عليه في الدنيا والآخرة من دخول الجنة ومن بلوغ المراد، ودخول الجنة لا يؤثّر في حصول النعيم بما فيها من اللذة، ^{١٧٨} وكذلك العمل الفاسد لا يؤثّر في حصول سخط الله تعالى ولا في الجزاء في الدنيا والآخرة من دخول النار والعقاب، ولا يؤثّر دخول النار في حصول

١٦٩ ع: فصل.

١٧٠ أ: إذ.

١٧١ سورة الغاشية، ٨٨/١٧.

١٧٢ سورة فصلت، ٤١/٥٣.

١٧٣ م: وقال تعالى في آية أخرى.

١٧٤ سورة الكهف، ١٨/٥١.

١٧٥ أ: طريقته.

١٧٦ ع: التفهم.

١٧٧ ع: فصل.

١٧٨ أ: في حصول النعيم فيها واللذة؛ س ع: اللذة.

الآلم والعذاب أصلًا، وإنما المؤثر^{١٧٩} في جميع ذلك وفي غيره أيضًا هو الله تعالى وحده، وقد خلق الله تعالى الإنسان له ذات وله صفات وله أفعال، كما أنه تعالى له ذات وله صفات وله أفعال، والمؤثر^{١٨٠} في ذات الإنسان وفي صفاته وفي أفعاله هو الله تعالى وحده بذاته سبحانه وبصفاته وأفعاله، فكان الإنسان الذي هو مجموع الذات والصفات والأفعال منزلة الصورة لذات الله تعالى ولصفاته ولأفعاله، ولهذا ورد في بعض الأخبار «إن الله تعالى خلق آدم على صورته»،^{١٨١} وفي رواية «على صورة الرحمن»،^{١٨٢} فكأن ذات الله تعالى وصفاته وأفعاله منزلة الصورة، وآدم خلقه الله تعالى على تلك الصورة.

أما كون ذات الله تعالى وصفاته^{١٨٣} وأفعاله منزلة الصورة^{١٨٤} فهذا أمر باطن^{١٨٥} خفي، وسر لا ينكشف إلا للمحققين من أهل المعرفة، فإنه ليس في الوجود إلا ذات الله تعالى التي هي في غيب الأزل المنزهة عن جميع إدراكات العقول والحواس، وصفاته تعالى التي هي الغيب أيضًا كذلك، وأفعاله تعالى التي هي كل شيء من السموات والأرض وما فيهما وما بينهما؛ فكان مجموع كل شيء من المخلوقات ما عدا الإنسان مع الصفات الإلهية والذات الغيبة^{١٨٦} منزلة صورة واحدة منسوبة إلى الله تعالى، كما قال سبحانه وتعالى: ﴿اللَّهُ [٥٧] مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾،^{١٨٧} وقال تعالى: ﴿وَهُوَ اللَّهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَفِي الْأَرْضِ﴾،^{١٨٨} وقال تعالى: ﴿وَلَهُ كُلُّ

١٧٩ م: يؤثر.

١٨٠ ع - المؤثر، ص ٥٣.

١٨١ صحيح مسلم، البر والصلة والأدب ٢٦١٢.

١٨٢ المعجم الكبير، الطبراني، تحقيق حمدي عبد المجيد السلفي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٤٠٤/١٩٨٤، م، ٣٢٩/١٢.

١٨٣ س ع م - وصفاته.

١٨٤ س - أما كون ذات الله تعالى وأفعاله منزلة الصورة.

١٨٥ م: باطي.

١٨٦ م: الغيبة.

١٨٧ سورة البقرة، ٢/٢٨٤؛ سورة النساء، ٤/١٣١؛ سورة سباء، ٣٤/١.

١٨٨ سورة الأنعام، ٦/٣.

شيء^{١٨٩}، ^{١٩٠} وقال تعالى: ﴿فَلَا يَنْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾، ^{١٩١} وقال تعالى: ﴿فَإِنَّمَا تُولُوا فَيْمَ وِجْهَ اللَّهِ﴾، ^{١٩٢} إلى غير ذلك.

ثم إنَّه تعالى لما تَمَّ ^{١٩٣} الصورة وتكمَّلت مراتب أفعاله على نسق صفاتِه بمقتضى كمال ذاته، خلق آدم من مجموع حضاراتها كلها، فظهر فيه بالمقام الذاتي، كما يشير إليه قوله عليه الصلاة والسلام في الحديث القدسي: «ما وسعني سمواتي ولا أرضي ووسعني قلب عبدي المؤمن»^{١٩٤}، وظهر فيه بالمقام الصفاتي في إشارة قوله عليه الصلاة السلام: «كنت سمعه الذي يسمع به وبصره الذي يبصر به»^{١٩٥} الحديث، وظهر فيه بالمقام الأفعالي، حتى قال تعالى في ذلك: ﴿فَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾^{١٩٦} لأنَّ جميع المَكَلَّفينَ لما أقامهم الله تعالى مقام الخالقين -ولا خالقَ غيره- كان هو أحسن الخالقين، فنَزَّهَ نفسه تعالى عن المشاركة في شيءٍ من ذلك بقوله سبحانه: ﴿فَبَارَكَ﴾، فإنما كلمة تَنْزِيهٍ، وبهذا الاعتبار كان الخطاب من الله تعالى للإنسان، وحصل التكليف بالأمر والنهي؛ لأنَّ الإنسان وحده في رتبة ثانية في الوجود، وجميع الموجودات كلَّها في رتبة أخرى هي الرتبة الأولى في الوجود، ويشير إلى هذا ^{١٩٧} المقابلة الواقعية في قوله تعالى: ﴿مَا أَشَهَدْتُمُ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ﴾^{١٩٨} فإنه تعالى قابِلُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بِالْأَنْفُسِ الإِنْسَانِيَّةِ، فالأنفس الإنسانية تشمل على جميع ما تشتمل عليه السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، حتى إن التجلِّي من الذات الإلهية بالصفات الربانية حاصل على الأنفس الإنسانية كما أنه حاصل على السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، فكانت الصورة الأفعالية للذات والصفات في الأنفس الإنسانية نظير الصورة الأفعالية في السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ.

^{١٨٩} سورة الأنعام، ٩١/٦. في أَسْ تقدِيم وتأخِير في الآيتين؛ م - وقال تعالى وله كل شيء.

^{١٩٠} سورة يونس، ١٠/١٠.

^{١٩١} سورة البقرة، ١١٥/٢.

^{١٩٢} س ع م: لَمَّا عَمِّمَ.

^{١٩٣} م: عبد.

^{١٩٤} انظر: كشف الخفاء، العجلوني، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ١٣٥٢ هـ، ١٩٥/٢. وقال: «وقد روى الطبراني عن أبي عبة الحلواني رفعه: إنَّ اللهَ آنيةٌ من أهلِ الأرضِ وآنيةٌ رَبُّكم قلوبُ عبادِ الصالحين وأجسادُهم وأرقيها، وفي سنته بقية بن الوليد يدلُّس، لكنه صرَّح بالتحديث».

^{١٩٥} صحيح البخاري، كتاب الرفاق، ٣٨.

^{١٩٦} سورة المؤمنون، ١٤/٢٣.

^{١٩٧} م: هذه.

^{١٩٨} سورة الكهف، ٥١/١٨.

وقد ظهرت المولدات الأربع الأربعة الجماد والنبات والحيوان والإنسان عن العناصر الأربع: النار والهواء والماء^{١٩٩} والتراب، وعن الطبائع الأربع: الحرارة والبرودة والرطوبة والبيوسنة، وذلك كله فيما بين السموات والأرض، فهي^{٢٠٠} أعمال الصورة الكبيرة الإلهية التي هي آيات الله في السموات والأرض، فلا بد أن يظهر في الصورة الصغيرة الإنسانية [٥٧] ظ نظير ذلك من الأعمال التي تظهر في الآخرة من جمادات الغرف والقصور التي في الجنة، والأودية والدكّات التي في النار، ونباتات الفواكه والأشجار والرياحين التي في الجنة، وشجرة الرقّوم وطلعها الذي في النار، وحيوانات الخيل والطيور التي في الجنة، والحيات والعقارب التي في النار، وإنسان الحور والولدان التي في الجنة، والزبانية التي في النار^{٢٠١}، وخلط الصفراء والسوداء والبلغم والدم مع الحرارة والبرودة والرطوبة والبيوسنة، وهذه^{٢٠٢} كلها في الإنسان الصغير كما هي موجودة في الإنسان الكبير، والله بكل شيء علیم.

فمن عرف كيف خلق الله تعالى السموات والأرض، وعرف كيف خلقه الله تعالى هو أيضًا فأراه الله تعالى آياته في الآفاق وفي نفسه حتى يتبيّن له أنه الحق^{٢٠٣} عرف بالضرورة كيف يعمل الإنسان الأعمال الصالحة والأعمال الفاسدة^{٢٠٤}، وعرف كيف يستحق الثواب في الآخرة على أعماله الصالحة، وكيف يستحق العقاب في الآخرة أو العفو والتتجاوز على أعماله الفاسدة، وعرف كيف الإنسان مخير في جميع أعماله مسیر في جميع أحواله، غير مجبور في أعماله، ولا مؤثر في شيء باستقلاله، وعرف جلية الحال، واستغنى عن كل قيل وقال، وزال عنه الشك والإشكال، وانفكَّت الطلاسم وانفتحت له الكنوز، وانزاحت له الأफال وانخلت القيود والأغلال، ومadam الإنسان جاهلاً بمعرفة نفسه كيف خلقت وغاً عن ذاته القائمة بأمر الله تعالى فلا يدرى كيف تكونت^{٢٠٥}، ولا يعرف أمر الله تعالى الذي قام به كل شيء، المعبر عنده بـ«كن فيكون»^{٢٠٦}، ولا يتحقق بالأكون

١٩٩ م: والمآل.

٢٠٠ ع: م: في.

٢٠١ ع: م - وإنسان الحور والولدان التي في الجنة والزبانية التي في النار.

٢٠٢ ع: وهذا.

٢٠٣ لعله يشير إلى قوله تعالى: «سرّيهم أباتنا في الآفاق وفي أنفسهم حتى يتبيّن لهم أنه الحق» (سورة فصلت، ٤١/٥٣).

٢٠٤ س + عرف كيف خاطبه الله تعالى وكلفه بامتثال أوامره واجتناب نواهيه.

٢٠٥ م: تكون.

٢٠٦ سورة يس، ٨٢/٣٦.

المتبَّسة بصور^{٢٠٧} الحركة والسكون فهو تائه في ظلمات الجهات، قانع من العلوم^{٢٠٨} الحقيقة والمعارف اليقينية بالأوهام والخيالات. ولا طريق للتحقيق بمعرفة ما قبلناه إلا بلامرة الشیخ الصادقین أهل القلب النوراني والسر الرباني، والثبات في صحبة أرباب^{٢٠٩} العلم الإلهي الذوقی الوجداني، والصدق في خدمتهم بدوام اعتقادهم، مع التسلیم لأحوالهم وأحوالهم وأفعالهم^{٢١٠} من غير اعتراض عليهم بالظاهر أو بالباطن^{٢١١} في وقت من الأوقات ولا في ساعة من [٥٨] الساعات، حتى تشمله العناية الإلهية كما شملتهم، وينظر الله تعالى إليه كما هو ناظر إليهم، ويتأثر في نفسه بكثرة مجالستهم واستحسان حالتهم، والامتثال لأوامرهن والانتهاء عن نواهيهن، والقول بقوفهم والتقليل لهم والمتابعة لطريقتهم، وإن لم يكن عارفاً بما هم^{٢١٢} عليه من المعرف، ولا هو فاهم لشيء^{٢١٣} مما يعلمه منهم، غير أنه مسلم لهم جميع ما هم فيه على حسب ما يعلمون هم فإن الله تعالى من غير شبهة ولا شك يلتحق بهم، ويجعله منهم إذا واطب على ما ذكرنا، ولم يجعل في نفسه لعمله ذلك غاية يقف عندها، وكانت نيتها دوام معاملته تلك إلى موته. ونعمت الحالة هذه لمن وفقه الله تعالى لها، وإن لم يحصل على شيء من العلوم الذوقية والأحوال الكشفية، فإن صحبة ولي الله إذا ظفر بها^{٢١٤} عبد من العباد - ولو في اعتقاده هو أن هذا الذي صحبة^{٢١٥} ولي - ودائم^{٢١٦} محبته وخدمته بالصدق من أعظم القرارات عند الله تعالى، ومن كذب فعليه كذبه، والله يعلم المفسد من المصلح، و«إنما الأعمال بالنيات، وإنما لكل امرئ ما نوى»^{٢١٧}، والله أعلم وأحكם.^{٢١٨} وإلى هنا انقضى

٢٠٧ ع م: بصورة.

٢٠٨ ع م: من المعلوم.

٢٠٩ ع م - أرباب.

٢١٠ س ع م - وأفعالهم.

٢١١ س ع م: أو الباطن.

٢١٢ م: بما هو.

٢١٣ م: بشيء.

٢١٤ ع م - بما.

٢١٥ أ: صحبه.

٢١٦ أ س: ودائم.

٢١٧ صحيح البخاري، بداء الوحي .

٢١٨ س ع + قال.

بنا الغرض من وضع هذه الرسالة، والحمد لله على كل حال، وصلى الله على سيدنا محمد وعلى أصحابه وكل الآل.

قال مؤلفها قدس الله سره ونفعنا به وبعلومنه: وهذا آخر ما فتح به الباري في تحرير مسألة الجزء الاختياري في تاريخ نهار الثلاثاء أوائل ربيع الثاني سنة مائة وألف. [٥٨]

Abdülganî b. İsmâîl en-Nablusî'nin *el-Kevkebü's-sârî fi hakîkatî'l-cüz'î'l-ihtiyârî* Başlıklı Risâlesinin Tahkik ve Tahlili

Bu makale, vahdet-i vücûd geleneğinin önemli temsilcilerinden biri olan Abdülganî b. İsmâîl en-Nablusî'nin (ö. 1144/1731) *el-Kevkebü's-sârî fi hakîkatî'l-cüz'î'l-ihtiyârî* başlıklı risâlesinin tahkik ve tahlilinden oluşmaktadır. Risâlenin konusu, dinin temel problemlerinden biri olan insanın irade hürriyeti meselesidir. Bu mesele pek çok kelâmcı tarafından hem kelâm kitaplarının ilgili bölümlerinde hem de müstakîl risâleler halinde ele alınmıştır. Bu konuda Nablusî gibi bazı mutasavvıflar da kanaat bildirmişler ve müstakîl eserler vermişlerdir. Kelâm ilminin en köklü meselelerinden biri olan cüz'î irade konusunu ele aldığı bu risâlesinde Nablusî; Cebriyye, Kaderiyye ve Ehl-i sünnet ekollerinin konuya yaklaşımlarına yer verdikten sonra irade hürriyeti meselesine, keşfi ve zevkî bilgiye dayanarak sûfi bir bakış açısıyla çözüm getirmeye çalışmaktadır. Risâlenin tahlilinde, kısaca müellifin tanıtımına yer verilmiş, eserlerinin çokluğu ve çeşitliliği sebebiyle sadece risâle ile ilgili olanlarına dikkat çekilmiştir. Müellifin ele aldığı konuya nasıl bir yaklaşım getirdiği ve katkı sağladığı ifade edildikten sonra, söz konusu risâlenin Nablusî'nın diğer eserleri arasındaki yerî belirtilmiş ve nüshaları tanıtılmıştır.

Anahtar kelimeler: Abdülganî en-Nablusî, *el-Kevkebü's-sârî*, irade hürriyeti, cüz'î irade, ihtiyârî filler, keşf, Cebriyye, Kaderiyye.

Kitâbiyat Book Reviews

Osmalî Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları

Berat Açıl (ed.)

Ankara: Nobel, 2015, 398 sayfa.

Ola mazhar-ı bî'smil-lâh

Hem habîb-i resûlü'l-lâh

Bula tevfîk-i lutfu'l-lâh

Veliyyüddîn Cârullâh

(s. 355)

On sekizinci yüzyılın ortalarına kadar yaşamış bir Osmalî müderrisi ve kadısı olan Veliyyüddin Cârullah (ö. 1151/1738), yukarıdaki dörtlügü kütüphanesindeki kitaplara vurduğu mührüne kazıtmıştır. Mühür bir mülkiyet işaretti, ancak Cârullah Efendi'nin koleksiyonundaki kitaplarıyla kurduğu ilişkinin boyutunun maddî bir sahiplenmenin çok ötesinde olduğunu, bu yazında ele alınan kitaptaki makaleler ortaya koymaktadır. Öte yandan kitap içeriğinin okuyucu tarafından hangi metodlarla ve ne derece işselleştirildiğinin izini sürebilmek, kitap kültürü çalışmalarında belgelenmesi ve anlaşılması en zor olan yönlerinden biri olarak kabul edilir. Zira, kitap çalışmaları tarihin konusuna dahil olduğundan beri okuma pratikleri meşgul olunan en çetrefilli meseleler arasındadır. Çünkü içselleştirme süreci zihinseldir ve tarihçi için kolayca göze çarpan ipuçları bırakmaz. Bu zorluğu aşmada kullanılabilen

nâdir kaynaklardan biri, okuyucunun metin üzerinde tuttuğu notlardır. İşte bu yüzden Cârullah Efendi'nin, koleksiyonunda bulunan hemen her kitap üzerine tuttuğu son derece tafsilatlı, çok yönlü ve her yönden şaşırtıcı derkenar notları, Osmanlı kültür tarihi açısından büyük öneme sahiptir. Bu notları, ait oldukları disiplin içerisinde değerlendirmek üzere ayrı ayrı araştırmacılarla yönlendiren Berat Açıł, editörlüğünü yaptığı *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* isimli çalışma ile Osmanlı yazma kitap kültürüne dair yeni ve son derece önemli tespitlerde bulunmakta ve çeşitli söylemler üretmektedir.

Kitabın İslâm medeniyeti ve Osmanlı kültüründe son derece büyük maddî ve mânevî değeri olmasına rağmen, bir çalışma alanı olarak akademide yerini alması nispeten yeni bir olgudur. Batı medeniyetinde kitap ve kitap kültüründe dair çalışmaları 1940'lı yıllara kadar uzanır. Hatta günümüzde bu çalışmaların alt alanları bile kesin bir biçimde şekillenmiştir. Sadece kültür tarihimize sınırlı kalmayıp sosyo-ekonomik ve hatta politik dengelere ışık tutabilecek potansiyele sahip bu alana dair, Osmanlı çalışmaları açısından parmakla sayılacak kadar az eser Türkçe kaleme alınmıştır. Bunların başında özellikle kütüphanecilik ve sahaflar tarihine kazandırdığı sayısız değerli çalışma ile İsmail Erünsal gelir. *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*'nı öncekilerden farklı kılan en önemli hususlardan biri, şu ana kadar dağınık bir şekilde işlenmiş olan Osmanlı'da yazma kitap kültürü meselesini ilk kez somut bir örnek üzerinden, sistematik bir şekilde, türlü vecheleri ile incelemesidir. Bunu yaparken sadece Cârullah Efendi'nin topladığı yaklaşık üç bin beş yüz kitabın derkenar notları üzerinden bir Osmanlı âliminin kavramsal dünyasına ve zihni süreçlerine ışık tutmakla kalmamakta, aynı zamanda kitap ile ilişkisinin maddî ve mânevî boyutlarına ve daha geniş ölçekte Osmanlı ilim geleneğinin/ilimler tarihinin on sekizinci yüzyılda durduğu noktaya dair birçok tespitte bulunmaktadır. Bunların yanı sıra, Osmanlı kültür tarihine dair birçok genel geçer söylemin sorgulandığına şahit oluruz.

Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları başlıklı çalışma bir "Giriş" ve üç ana bölüm olmak üzere toplam dört bölüm ve on dört makaleden oluşmaktadır. Ağırlık sekiz makale ile İslâmî ilimlerin tartışıldığı ilk bölüme aittir. "İkinci Bölüm" ise "Aklî İlimler" başlığı ile iki makaleden oluşmaktadır. Üçüncü ve son bölüm ise dil ve edebiyat ilimlerine dair incelemeleri içerir.

Çalışmanın "Giriş" bölümünün ilk kısmında Berat Açıł, kitap kültürünün bir alan çalışması olarak Batı'da ortaya çıkışına ve İslâm/Osmanlı bağlamında izlediği seyre degeinir. Ayrıca projede yer alan yazıları birbirine bağlayacak ana soruları listeler. Bu sorular derkenar notları üzerinden yola çıkararak en

genel anlamda kitabın bir Osmanlı âlimi için ne ifade ettiği, yazmanın maddî boyutu, bir okur olarak Cârullah Efendi'nin fonksiyonu, kitap dolaşımı ve bahsi geçen ilim dalına karşı Cârullah Efendi'nin ilgisi gibi birçok noktayı içerecek bir genişliktedir. Makalelerde bazan tekrara düşüldüğü hissini uyanırsa da, bu durum varılan sonuçların orijinalliğinden bir şey eksiltmemektedir. Her bir araştırmacı, ihtisas alanı olan disiplin çerçevesindeki kitapların derkenar notlarını hem birbiriyle örtüşen hem de ayıran yönleriyle detaylı olarak tartışır. "Giriş" yazısını müteakip Muhammed Usame Onuş, Cârullah Efendi'nin terceme-i halini derkenar notları ve temellük kayıtları üzerinden kaleme almıştır. Berat Açıl'ın da belirttiği gibi, bu makale Cârullah Efendi'ye dair böylesine detaylı ilk biyografi denemesidir. Burada belirtildiği üzere, klasik medrese eğitiminden geçen Cârullah Efendi, ilim tâhsili için yaptığı uzun seyahatlerden sonra İstanbul'a dönüp müderris ve kadı olarak hayatını sürdürmüştür. Kütüphanesinin oluşum süreci 1721-22 senesinde Fâtih Camii civarında inşa ettirdiği medrese ve kütüphaneye vakfettiği sekiz yüz kitap ile başlar. Son haliyle sayısı üç bin beş yüzü bulan eserlerinin yarısından çoğu aklî ve tabîî ilimlere, kalan ise naklî ilimlere aittir. Cârullah Efendi'nin kendi yazdığı kırk civarındaki eser, kütüphanesinde de temsil edilen mantık, belâbat, kelâm, astronomi, felsefe, fıkıh, fıkıh usûlü, hadis, tefsir ve tasavvuf alanlarındadır.

Çalışmanın ilk bölümü, İbrahim Halil Ücer'in Cârullah Efendi'nin tefsir kitaplarının derkenar analiziyle başlar. Arka planda ise İslâm geleneğinde yazı kültürünün önemine ve zengin kitap dünyasına dair türlü örnekler verir. Derkenar gözlemlerini kitapla ilgili bilgiler, kitabın içeriğiyle ilgili ilâveler ve Cârullah Efendi'ye dair kişisel bilgiler şeklinde üç kısımda aktarması sonraki araştırmacıların da sık sık başvurduğu bir tasnif şeklidir. Koleksiyondaki kıraat kitaplarına tutulan kayıtları değerlendiren Seyfullah Efe ile beraber ilimler tarihine de yolculuk tam anlayıla başlamış olur. Zira kitabı kapsamlı ve çok yönlü kılan şeylerden biri, müellif-okuyucu-yazma eser denklemini bir de Osmanlı'da ilimler tarihi açısından değerlendirmesidir. Kıraat ilmine dair dokuz kitabın notlarından yola çıkan Seyfullah Efe, Cârullah Efendi'nin yaptığı yorumların ilmî arka planı üzerinden, kendisinin alana hâkimiyetini yansıtan zengin bilgiler verir. Abdullah Taha İmamoğlu koleksiyonda yer alan hadis kitaplarının derkenarlarını değerlendirmektedir. Temellük kayıtlarından yola çıkarak Cârullah Efendi'nin en çok hadis kitabı edindiği yılların altmışlı yaşlarına, yani 1719-20 senelerine tekabül ettiği bilgisini verir. Aynı zamanda Osmanlı'da kitap dolaşımına dair değerli çıkarımlarda bulunur. İmamoğlu'nun dikkat çeken başka bir gözlemi, günümüzde donuklaşan ve bireyselleşen kütüphaneler ve kitap okumanın karşısına konumlandığı "canlı

ve yaşayan bir organizma gibi her daim hareket eden ve âdetâ cemaat olmayı ilke edinen Osmanlı kitap tasavvuru” dur (s. 99). Bu açıdan, Osmanlı sosyal yaşamı ile kitap okuma pratikleri arasındaki ilişkiyi vurgulayan İmamoğlu, ileride yapılabilecek çalışmalara bir ışık tutmuş olur.

Asım Cüneyd Köksal’ın ele aldığı fikih usulüne dair kitapların derkenar değerlendirmesi altmış kitap üzerine oturtulmuştur. Bu makale, Cârullah Efendi’nin hem genel olarak saha ile hem de özel ilgi alanı olarak tespit edilen Hanefî usulü ile ilgili görüşlerini yansıtması açısından önemlidir. Özellikle bu disiplinin kanonu içinde olduğu varsayılan eserlerden kaçının Cârullah Efendi koleksiyonu ile örtüşüğünün sorgulamasını yapar ki kanaatimce bu tür bir sorgulama, diğer bütün sahalar için de ayrıca yapılmalıdır. Ayrıca kitaplarını “kîraat” yöntemiyle okuduğunu belirtip dolaylı olarak bir Osmanlı âliminin kitap kavramını nasıl kişiselleştirdiğine dair bir örnek verir. Kitaptaki en kapsamlı analizlerden biri, Özgür Kavak’ın ele aldığı fûrû-i fikih eserlerinin derkenarlarıdır. Yaklaşık üç yüz elli nüshayı elden geçiren Kavak, yine Köksal gibi bu yolla hem Cârullah Efendi hem de Osmanlı fikih tarihi açısından “muteber” kitapların tayinine dair tespitler yapılabileceği inancındadır. Muhteva dışı olarak tasnif ettiği notlar arasında, yazma kitap telif sürecini biraz daha aydınlatacak yeni bir kavrama rastlar. Buna göre kimi zaman müellif ve müstensihin yanında “mürettil” diye anılan bir kişi, “tertîb” adı verilen bir işlemle metni kayda geçirirken, içeriğe sınırlı ölçüde müdahalelerde bulunabilmektedir. Muhtevaya dair yaptığı analizler arasında yer alan ilginç bir tespit, Cârullah Efendi’nin derkenarlardaki övgü ve yergi cümleleri ile bahsi geçen kitaplar arasında bir hiyerarşi oluşturmasıdır. Bunun geniş düzlemde önemi ise bir Osmanlı kadısı ve müderrisi olarak ilmî külliyyata hâkimiyetini göstermesidir. Pehlîl Düzenli’nin makalesi, fikih koleksiyonuna dair kitaplar daki temellük notlarını, Cârullah Efendi’nin kişisel hayatı ve okuduğu eserlere yaptığı katkılar açısından değerlendirir. Sami Arslan ise tasavvuf eserlerine düşülen notlara bakarken bizi kapsamlı bir değerlendirmeye yönlendirir: Osmanlı yazma eserleri üzerine yazılan çeşitli akademik yazılarla da yer ve rip konunun teorik düzlemine ışık tutar. Notlarından yansıldığı kadarıyla, Cârullah Efendi tasavvufî pratiği tatbik eden bir sûfi olmanın yanında, tasavvufa teorik olarak da vâkıftır. Arslan, Cârullah Efendi’yi hem okuyucu-müellif hem de münekkit-okuyucu bağlamlarında ele alırken, yazma eserlerin bir terminolojisinin oluşturulmasına yönelik kayda değer gözlemlerde bulunur. Tuba Nur Saraçoğlu’nun ele aldığı siyer ve tarih kitaplarına dair makale, yine İslâm ve Osmanlı dünyasında kitâbetin gelişimi üzerine bir arka plan sunması, cami ve medreselerde okutulan kitaplara ayrı ayrı degeinmesi açısından değerlidir. Farklı okuma mekânları üzerinden giderek ilk dönem klasik siyer

eserlerinin özel okuma meclislerinden ziyade, medrese kütüphanelerinde yer aldığıını vurgular. Cârullah Efendi'nin kitaplara düşüğü imzasına ise yeni bir yorum getirir: İmzadan kasti "ben" midir, yoksa rivayetin isnadı mıdır? (s. 265). Saracoğlu'nun verdiği sonuç, bireyin vurgulanmasından çok, bilginin bir mesnede dayandırıldığı yönündedir.

Kitabın "İkinci Bölüm"ü, koleksiyondaki aklî ilimlere ait kitapların derkenar notlarını içerir. Hasan Umut'un astronomi, hesap ve geometriden oluşan matematik bilimlerine dair incelediği eserler sonrasında verdiği sonuç şudur: "Bu kitapların koleksiyon içerisindeki yeri az olsa da, Osmanlı-İslâm bilim geleneği içerisinde yüksek bir temsil değerine sahiptir". Umut'un Cârullah Efendi'nin biyografisine dair yaptığı önemli bir katkıysa, onun kendi ilmî silsilesi içerisinde Kâtip Çelebi'yi hocasının hocası şeklinde tasvir etmesidir. Bu minvalde Cârullah Efendi'nin özel merak alanı astronomi olarak görülmektedir. Hatta kendisi bu konuda bir hâsiye telif etmiştir. Fatih Usluer ise cifir ve tip ilmine dair kitapları incelerken Cârullah Efendi'nin özellikle cifir ilminde iyi bir İbnü'l-Arabî takipçisi olduğunu vurgular. Ayrıca, konu üzerinde özel bir uzmanlığı olmasa da, tip alanındaki kitapların varlığı, Cârullah Efendi'nin ilgi alanının genişliğini ortaya koyması ve her alana dair bir temel eser koleksiyonu oluşturma çabasını yansıtması açılarından kayda değerdir.

Kitabın son bölümünde dil ve edebiyata dair kitap derkenarları incelenir. Bu bölümde yer alan iki makaleden ilki Ali Benli'nin koleksiyondaki dil ilimleri ile ilgili kitapların derkenarlarına dair analizidir. İslâmî ilimlerin geneliksel tasnifi çerçevesinde dil ilimlerinin alet ilimleri kategorisinde değerlendirildiğine dikkat çeken Benli, medrese müfredatının bu ilimlere ait literatüre sağladığı katkıyı vurgular. Bu tasnifte yoğunluk belâgat kitaplarındadır. Onu serif-nahiv ve lugat kitapları takip eder. Cârullah Efendi yoğun birikime sahip olduğu serif-nahiv alanındaki kitapların derkenarları aracılığıyla ana metnin literatür içerisindeki yerini tartışır, eksiklerini belirtir.

Kitabın ve bölümün son makalesi edebiyat koleksiyonunu değerlendiren Berat Açı'l'a aittir. Kısa bir sosyo-kültürel bağlam analiziyle başlayan makaleye göre, on altıncı yüzyılda ön plana çıkan Dârüssââde ağalarının edebiyat ve sanat zevklerinin seviyesi ile Osmanlı sanatı ve edebiyatı arasında bağlantı vardır. Dönemi anlamlandırmaya yardımcı diğer veriler ise Halvetîliğin artan önemi ile yazmanın teşvik edilmesi ve yine aynı dönemde çoğalan kütüphane koleksiyonları olgusudur. Temellük kayıtları ise Açıl için birer istatistiğe dönüşüp barındırdıkları tarih ve şehir bilgileri açısından önem kazanır. Buna göre Cârullah Efendi'nin en yoğun kitap edindiği dönem hayatının son yirmi senesine tekabül eder. Ancak bu son dönemde satın aldığı kitaplar arasında edebiyat kitaplarının oranının nispeten düşüğü görülür. Açıl'ın diğer bir

orijinal tespiti, künye kullanımının (tekniye) yazarın öz-tanımlaması açısından teşkil ettiği önem üzerinedir. Kütüphanesini oluşturduğu uzun seneler boyunca kullandığı farklı künyeler sonucu kendini “Velyüddin Cârullah” diye tanımlamasının, yanı öz algısının kesinleşmesinin ancak 1699 sonrasında tekabül ettiğinin altını çizen Açıl’ın literatüre bir diğer önemli katkısı, Cârullah Efendi gibi klasik anlamda yetişmiş bir âlimin, kendisinden beklenenek aruz vezni yerine, hece veznini önceleyen alıntılar yapmış olmasıdır. Bu şiirler, Cârullah Efendi’nin divan edebiyatının yanı sıra, halk şairlerini de sıkı biçimde takip ettiğini gösterir. Şiirlerdeki ortak tema tasavvuftur. Böylelikle on sekizinci yüzyılda Osmanlı ilmî hayatına dair varsayılan fıkıh ve tasavvuf zıtlığı, Cârullah Efendi’nin notları yoluyla ciddi biçimde sorgulanmış olur.

Bütün bulgular bir arada değerlendirildiğinde, araştırmacıların üzerinde yoğunlaştiği ve birleştiği belli başlı noktalar önem kazanır. Derkenar notlarının çeşitliliği ve bu yolla Cârullah Efendi’nin kitaplarla kurduğu ilişki defalarca vurgulanır. Kavak’ın belirttiği gibi, notlar genel olarak meslekî ihtiyaç, okuyucuya rehberlik sağlamak ve biyografik bilgi düşmek bağlamlarında değerlendirilebilir. Bir müderris olarak kitapları “kiraat” metodıyla okuttuğu için metin içi tashihler eğitim amaçlıdır. Yine mesleği itibariye şaşırıcı olmayan çapraz okuma pratiği hem aynı eserin farklı nüshalarını hem de aynı esere dair farklı şerhleri kıyasladığı derkenarlar aracılığıyla ön plana çıkar. Nüshaların kritik okumasını yaparken, her zaman müellif nüshasını öncelediğinin belirgin işaretlerini verir. Bu süreçte metin içerisindeki eksiklikleri tamamlama, yanlışları düzeltme, tenkit etme, müellif ile ilgili ek bilgiler sunma, diğer eserlerine referansta bulunma ve hatta okumakta olduğu eserde belirtilmemiş kaynakları tanımlayarak âdet bir bibliyografi sunma gibi âdetleri vardır. Konunun detaylı tahliki için hangi sırayla hangi kitapların okunmasına dair yönlendirmeler bile yer alır. Bütün bunlar, ilerde kütüphanesinden faydalanan okuyuculara yararlı olmak amacıyla düşünülmüştür. Ayrıca Cârullah Efendi’nin kişisel serüvenine dair dağınık notlar bütün koleksiyona yayılmış olduğu için, Onuş dışındaki tüm araştırmacılar tarafından kısmî olarak ele alınmıştır.

Temellük kayıtlarına düşülen derkenarlar yine bütün araştırmacıların üzerinde yoğunlaştığı bir konudur. Bu minvalde kitapların eski sahiplerine deñinilip yazmanın aslında geçmişten geleceğe uzanan bir macerası olduğu vurgulanır. Meselâ Köksal, koleksiyonda yer alan birden fazla kitabın eski sahibi olarak görünen Abdülhalîm Germiyânî’nin Cârullah Efendi ile alâkasına dair tespitlerde bulunur. Üçer bu “dinamik süreklilik” içerisinde eser sahibinin rolünü bir “devriye noktası” olarak niteler (s. 57). “Nöbetçi”lik kavramı yine Kavak’ta öne çıkan bir metafordur; kitap bir metâ değil, âdet bir “mukaddes

emanet” statüsündedir (s. 133). Bu anlamda kitaplar Cârullah Efendi tarafından Allah’ın bir nimeti olarak görülmektedir. Arslan’a göre, Cârullah Efendi için kitap, “Sahip olunmakla Allah tarafından müyesser kılınmış olmaya eşdeğer görülen bir şeydir” (s. 217). İmamoğlu ve Köksal da benzer ifadelere yer verirler. Efe ise temellük kayıtlarının yanında yer alan mühürde Cârullah Efendi’nin kendisini hangi kelimelerle temsil ettiğini önemine dikkat çeker.

Derkenar notlarının kavramsallaştırılması meselesi birçok araştırmacının ilgi sahasına girer. Bu vesileyle derkenar, Osmanlı yazma kültüründe te’lif, tedvin, tasnif, cem^c, tahrîc, tahkik, tedkik, tashih, telhis, tahsil, muhtasar, ta’lîk metin, şerh, hâshiye, zeyl ve tercüme gibi çeşitli türlere ek yeni bir biçim olarak karşımıza çıkar. Ancak her bir araştırmacı, bu yeni biçimini ayrı bir terminoloji ile ifade eder: Arslan, notların bağlamına göre ta’lîkât, te’lif veya nakil olarak adlandırılabilceğini belirtir. Üçer ise bu notların aslında bir “hâshiye” formunu aldığından bahseder. Ayrıca “matlablar üzerinden telif” ifadesine de başvurur. Kavak ise ihtisar, şerh veya hâshiye gibi bu notları da kitabı telif aşamasına hazırlayan notlar olarak değerlendirir. Bu anlamda kitapta ortak bir terminoloji yokluğu zaman zaman hissedilir. Ancak kitabı alanında bir ilk olduğu düşünüldüğünde, böyle bir terminolojinin oluşmasının benzer çalışmaları da içine alan bir süreç sonrası mümkün olabileceğini unutmamak gereklidir.

Araştırmacıların üzerinde birleştiği bir diğer sonuç ise derkenar notları yoluyla yapılan çıkarımların, daha geniş düzlemden, on sekizinci yüzyılda yaşayan bir Osmanlı âlimi profilinin ve ilmî birikiminin somutlaşmasına vesile olduğunu söylemektedir. Eser bu anlamda, genel geber iddialara ve yetersiz araştırmalardan ötürü birtakım kalıplara hapsedilerek durağan kabul edilen on yedinci ve on sekizinci yüzyıl Osmanlı ilim hayatının sorgulanmasına zemin sağlar. Örneğin Onuç, Cârullah Efendi’nin kütüphanesinde yer alan özellikle aklî ve tabîî ilimlere dair kitapların, bu yüzyillarda Osmanlı medreselerinde bu ilimlerin ihmâl edildiğine dair iddialarının aksını ispatladığını düşünmektedir. Benzer şekilde Kavak, söz konusu koleksiyonun disiplinlerarası ve zengin içeriği sayesinde Osmanlı döneminde aklî ilimlerle dînî ilimler arasında bulunduğu varsayılan mesafenin geçerliliğinin sorgulanmasına imkân oluşturulduğundan bahseder. Köksal, aynı zamanda, indirgemeci modern anlatıların küçümsemiş olduğu Osmanlı müderris/kadî profilinin aksine, bu meslektekilerin ilmî derinliğinin bir işaretî olarak Cârullah Efendi profilini çok önemli bulur. Yazar bu tespite yaparken, Cârullah Efendi’nin tipik bir on sekizinci yüzyıl Osmanlı âlimini temsil ettiğini varsayar. Oysa bu iddianın güçlenmesi için örnek sayısının çoğalması icap eder.

Osmalı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları başlıklı çalışma ışığında Osmanlı kültür tarihinin daha iyi anlaşılmasına yönelik yeni bir kaynak türü ilk defa bu kadar verimli bir biçimde kullanılmıştır. Ancak, kitabın biraz daha anlaşılır olabilmesi açısından, bazı eksiklikler olduğunu da söylemek mümkündür. Örneğin, tespitlerin ve problematiklerin bir havuzda toplanmasını kolaylaştıracak bir sonsöz yazısı makaleler arasındaki ortaklıkların vurgulanması açısından verimli olabilirdi. Her araştırmacının kendi bölümünün sonuna eklediği Cârullah Efendi'nin bahsi geçen alana ait olan kitaplarının listesi okuyucu için çok faydalı olmaktadır. Ancak belki de buna ek olarak, Açıl'ın son bölümde yaptığı gibi, Cârullah Efendi'nin hangi yıllarda hangi tür kitaplara rağbet ettiğini takip edebileceğimiz daha geniş çerçeveli bir analiz, sadece bir Osmanlı âliminin zihin dünyasını anlamlandırmada değil, aynı zamanda on sekizinci yüzyıl Osmanlı sosyal ve politik ilişkilerini konumlandırmada da fayda sağlayabilirdi. Tabi bütün bunların yanında Cârullah Efendi'nin kitaplarının ve yorumlarının ne ölçüde kendi sınıfını temsil ettiği sorunsalını da aklımızın bir köşesinde tutmalıyız; ileride çoğalacak benzer çalışmalarla kıyas imkânı bulabilemeyi umuyoruz.

Netice itibariyle *Osmalıda Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları* isimli kitap, başta vaad ettiği analizi hakkıyla gerçekleştirmiş ve Osmanlı kültür tarihine dair doğru bilinen genellemeleri sorgulamak adına büyük bir adım atmıştır. Hele ki on sekizinci yüzyıl gibi Osmanlı tarihi açısından kritik bir döneme dair böylesine nitelikli bir çalışma, sağladığı zengin malzeme ve sağlam analiz ile ileride bu konuya ilgi duyacak araştırmacıların önünü açmıştır. Kişisel kitap koleksiyonunun bir kaynak olarak kullanılması, dönemin okuma-yazma pratiklerinin anlaşılması, disiplinlere dair bir kanon oluşturulması ve son olarak az bilinen bir Osmanlı âliminin hem dünyevî hem de mânevî hayatına ışık tutulması hususlarında, yeni bir sürecin de başlatıcısı olmuştur.

Ayşe Başaran

(Öğr. Gör., İstanbul Şehir Üniversitesi
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi)

Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi

Tuncay Başoğlu

İstanbul: İSAM Yayınları, 2014, 300 sayfa.

Günümüzde, akademik dünyayı İslâm medeniyetinin birikimi ile yüzleştirecek ve bu medeniyeti meydana getiren unsurları ortaya çıkarabilecek çalışmalarla ihtiyaç duyulmaktadır. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İslâm dünyasının çalkantılı ve bir o kadar velûd olan ve “İkinci klasik dönem” olarak adlandırılabilen VII.-XII. (XIII-XIX.) asırların birikimini ortaya çıkarmak, ilim dünyasına bu döneme dair bir resim sunmak ve en önemlisi ilmî camiada bu dönemde hakkındaki eksik yargılardan daha insaflı bir seviyeye çekilmesini sağlamak amacıyla “İkinci Klasik Dönem Projesi”ni hayatı geçirmiş ve bu proje kapsamında neşir ve telif eser yayını faaliyetine başlamıştır. Tuncay Başoğlu’nun *Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi* isimli eseri, söz konusu dönemin ilk simalarından olan Fahreddin er-Râzî’nin fıkıh usulü alanındaki görüşlerini ve etkisini göstermek amacıyla bu proje kapsamında yayımlanmış bir eserdir.

Eserin yazarı Tuncay Başoğlu, çalışmalarını fıkıh usulü üzerine yoğunlaştırmış, İslâm eğitim tarihi ve İslâm felsefesi alanındaki bazı eserleri dilimize kazandırmıştır. Eser bir “Giriş” ve üç bölümden meydana gelmektedir. Müellif “Giriş” bölümünde, yapmış olduğu çalışmanın oturtulması gereken bağlamı ve bu çalışmada gözettiği amaçları zikretmiştir. İlk bölümde, Râzî’nin hayatı, eserleri ve usul düşüncesi genel hatlarıyla resmedilmiştir. “İkinci Bölüm”de, “Fahreddin er-Râzî Mektebi”ne mensup usulcülerden birkaç hakkında bilgi verilmiş ve bunların bu mektebe mensubiyetleri açıklanmıştır. Son bölümde Fahreddin er-Râzî’nin ve mektebinin mensubu kabul edilen usulcülerin mektebi oluşturan görüşleri, ortak noktaları ve etkileri anlatılmıştır.

Yazar, “Giriş” bölümünde Fahreddin er-Râzî’nin görüşleri etrafında şekillenen olgu için birçok alternatif arasından “mekteb” terimini kullanmasının sebeplerini açıklamıştır. Ayrıca bir hareket veya olgunun “mekteb” olarak kabul edilebilmesi için hangi özellikleri barındırması gerektiğini zikretmiştir. Yazar, bu kısımda çalışmasının sınırlarını okura net bir şekilde açıklamaktadır. Buna göre, Osmanlı ulemâsının kelâm ve fıkıh usulü alanında bu mektebe mensubiyetlerinin tespit edilmesi, “Fahreddin er-Râzî Mektebi”nin usul mesâili üzerinden incelenmesi, mektebin fıkıh düşüncesi üzerindeki etkileri ile onun ortaya çıkışındaki sosyal ve siyasi faktörlerin ortaya çıkarılması bu çalışmanın kapsamına dahil değildir. Çalışma daha ziyade fıkıh usulüne dair

genel bir resim verme amacında olup “Fahreddin er-Râzî Mektebi”yle sınırlanmıştır. Yazara göre çalışmanın amacı, İslâmî ilimlerin gelişim seyri açısından “ikinci klasik dönem” olarak adlandırılan ya da fıkıh usulü bağlamında -yazarın deyimiyle- “tahkik devri” olarak nitelendirilen bu dönemin “ilmî inkişafının” gün yüzüne çıkarılmasına katkı sunmak (s. 20), daha özelde ise Fahreddin er-Râzî ve onun mektebine mensup bazı usulcülerin eser ve görüşlerini tanıtmak ve usul düşüncelerini değerlendirmektir (s. 25). Ayrıca yazar kaleme aldığı çalışmanın, saymış olduğu beş farklı çalışma türünden (1. Tedarik ve iâşe çalışmaları. 2. Tespit ve değerlendirme çalışmaları. 3. Teori çalışmaları. 4. Eğitim çalışmaları. 5. Vâkıâ ve saha araştırmaları) “tespit ve değerlendirme” türü çalışmalarla dahil olduğunu söylemiştir.

Fahreddin er-Râzî'nin hayatı, eserleri ve usul düşüncesini ele aldığı “Birinci Bölüm”de yazar, Râzî'nin *el-Mâhsûl* isimli kitabını merkeze almış ve onun usul düşüncesini bu eser üzerinden inşa etmiştir. Çalışmanın genelinden *el-Mâhsûl*'ün, muhtasar usul eserleri kaleme alındıktan sonra medreselerde daha az okunur hale gelse de, genel olarak kendisinden sonraki usul düşüncesini etkilediğini ve fıkıh usulüyle ileri derecede ilgilenen âlimlerin bu esere müracaat ettiğlerini anlamak mümkündür. Bu kısımda Râzî'nin eserleri, bollar arasındaki bağlantılar ve bu eserler merkeze alınarak yapılan çalışmalar sıralanarak Râzî'nin etkisi gösterilmektedir. Yazar bu bilgileri verdikten sonra Râzî'nin usul düşüncesini işlemeye başlamıştır. Bu kısımda özet bir şekilde Râzî'nin hemen bütün usul konularına ilişkin görüşlerini zikretmiş ve bu bağlamda onun bilgi, hükmü, kaynak, dil ve yorum, kiyas, tercih ve nesih nazariyeleri ile içtihat ve mezhep anlayışını okuyucunun zihninde bir şablon oluşturacak seviyede işlemiştir. İcmâîn kaynak değeri ve sahâbe dönemi dışında gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine dair tereddütleri, dilin büyük bir kısmının zannılık içerdiği ve dolayısıyla mütevatir nasların dahi delâletinin zannî olduğu gibi tartışmaya müsait görüşleri üzerinde özellikle durmuştur. Yazarın Râzî'nin mensubu olduğu Şâfiî mezhebine olan tavrı konusundaki değerlendirmeleri çok net değildir. Zira bir yerde Râzî'nin “mezhebinin görüşlerini sonuna kadar savunma” kaygısı içinde olmadığını söylerken (s. 75) başka bir yerde “mezhebi müdafaa gayesiyle tarihî yorumlarda da gerçek dişiliğa giden hususlar” ortaya koyduğunu ifade etmiş (s. 126) ve bu ikisini telif edecek bir yorumda bulunmamıştır.

Eserin “İkinci Bölüm”ünde yazar, kitabın konusunu teşkil eden “Fahreddin er-Râzî mektebi”ne mensup yedi isimden oluşan bir grup âlimin hayatı, eserleri ve usul düşünceleri hakkında bilgiler vermiş ve bu bağlamda söz konusu yedi ismi tercih etme kriterlerini “usul eserlerinin günümüze ulaşmış olması” ve “ya doğrudan ya da öğrencileri vasıtasiyla Fahreddin er-Râzî'ye öğrencilik

yapmış olmaları” şeklinde açıklayarak bu bölümün sınırlarını okuyucuya aktarmıştır. Bu mektebe mensubiyet kıstaslarını belirlerken de Fahreddin er-Râzî'nin görüşlerini büyük oranda paylaştırmaktan ziyade, bu usulcülerin Fahreddin er-Râzî ile ortak bir bakış açısı, üslûp ve iddiaya sahip olmalarına önem vermiştir. Bu sebeple birçok konuda Râzî ile ortak noktalara sahip olmasına rağmen, kendisini ekseriyetle Râzî'nin karşısında konumlandıran Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233) bu mektebin mensupları içinde yer almamıştır. Bu yedi isim arasında yazarın kendilerine en fazla yer ayırdığı isimler Beyzâvî (ö. 685/1286) ve Karâfî (684/1285) olmuştur. Beyzâvî'nin *el-Minhâc*, Karâfî'nin *et-Tenkîh* isimli eserlerini ve bunlar üzerine yapılan çalışmaları uzun uzun işlemiştir. Yazar bu bölümde ele aldığı isimlerin usul görüşlerinin Râzî ile ortak noktalarını gösterme ihtiyacı hissettiği yerlerde bazı karşılaşmalarda bulunmuştur. Özellikle bu isimlerin Râzî'nin eserleri üzerine yapmış oldukları çalışmalarla Râzî'nin görüşlerine karşı tavırları, eleştirileri veya destekleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca eserin birçok yerinde Râzî'nin ve dolayısıyla mektebinin tipik bir özelliği olarak sunulan “hadis, tarih ve genel olarak naklı ilimlerde zayıflık” bu isimler için de vurgulanmıştır.

Eserin ana konusunu içeren son bölümde yazar, “Fahreddin er-Râzî Mektebi”ni ve bu mektebe mensubiyette belirleyici olan hususların etkilerini çok yönlü bir biçimde ele almıştır. Bu hususlar arasında en dikkat çekici olanı -önceki bölümde de vurgulandığı üzere- söz konusu mektep mensuplarının aklî ilimlere özel bir ilgi duymalarına karşın, naklî ilimlerde zayıf olmalarıdır. Mektebin, Gazzâlî (ö. 505/1111) ile başlatılan ilmî dönüşümün devamı ve fikih usulü ile sınırlı olmayan bir “yeniden tasarlama”nın temsilcisi olduğu da belirtilmiştir. Takiben yazar, bu bölümde mektebin katkısının daha sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi için Râzî ve mektebini çağdaşlarıyla karşılaşmış; ancak bunu yaparken ağırlıklı olarak tasvirî bir yöntem takip ederek genelde değerlendirmeyi okuyucuya bırakmıştır. Mektebin diğer mezheplerre olan etkisi, mensup oldukları mezhebi temsil kabiliyeti bulunan isimler üzerinden kısaca işlenmiştir. Yazar bu bölümde daha çok mektebe muhalif isimler üzerine yoğunlaşmış ve bu bağlamda İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), Nevehî (ö. 676/1277), Takîyyüddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) gibi Râzî mektebinin ayırıcı vasfi olan mantık-metafizik dilinin İslâmî ilimlerde kullanılmasına muhalefet eden şahsiyetleri incelemiştir. Burada söz konusu dört ismin hangi konularda mektebe muhalefet ettikleri okuyucuya gösterilmek istenmiştir. Fakat örnek olarak seçilen muhalif isimler arasında yer almasa da Hanbelî bir âlim olan İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) mektebe karşı olan tavrı noktasında bir muğlaklık göze çarpmaktadır. Zira yazar, önce İbn Kudâme ile usul eseri

yazımında Hanbelî mezhebi içindeki takipçilerinin “Râzî mektebine çok şey borçlu” olduğunu ifade ederek İbn Kudâme’yi bu mektebe yaklaşmış; ancak sonraki başlıkta İbn Kudâme’yi kelâm karşılı bir isim olarak nitelendirmiş ve fıkıh usulünde mantığa yer verilmemesi gerektiğini söylemesi sebebiyle, İbn Kudâme’den bir adım daha ileride olduğunu kaydettiği İbnü’s-Salâh ile aynı düzlemede değerlendirmış görünmektedir. Bu bölümde Muhammed Enes Topgül’ün uyarısıyla farkettiğim diğer bir husus, eserde sunulan İbnü’s-Salâh (643/1245) ile Nevehî (676/1277) arasındaki ilişkidir. Yazar muhaliflerden söylediğbu iki isim arasında hoca-öğrenci ilişkisi olduğunu ve usul konusunda aynı tavrı devam ettirdiklerini ifade etmiştir (s. 256-257). Yakın dönemlerde yaşamış olmalarına ve yaşı itibariyle Nevehînin İbnü’s-Salâh'a öğrencilik yapma imkânına sahip olmasına rağmen, kaynaklarda bu iki isim arasında hoca-öğrenci ilişkisi olduğuna dair bir hususa rastlanmamıştır.¹

Eserin özellikle mektebe mensup isimleri ele aldığı “İkinci Bölüm”ünde, konu sürekliliği açısından, okuyucunun takibini zorlaştıran ve onu ana konudan uzaklaştıran bir kopukluk olduğu hissedilmektedir. Zira bu kısımda işlenen isimlerin hayatları ve eserleri, kitabin ana konusunu teşkil etmediği halde, büyük bir yekün tutmuş ve bu isimlerin Râzî'nin görüşleri ile olan bağlantıları yeterince öne çıkarılmamıştır. Ayrıca özellikle Beyzâvî'nin *el-Minhâc* ve Karâffî'nin *et-Tenkîh* isimli eserleri üzerine yapılan çalışmaların bölüm içinde değil de kitabın sonunda “ek” olarak verilmesi yukarıda ifade edilen kopukluğun giderilmesine bir nebze katkı sağlayabilirdi.

Eserin genelinde hissedilen diğer bir husus Gazzâlî etkenidir. Yazar, çalışma boyunca Râzî ve mektebini Gazzâlî ile ilişkili bir şekilde işlemiş ve bir Gazzâlî-Râzî-Âmidî çizgisinden bahsetmiştir. Yazarın bu çabası okuyucunun fıkıh usulü tarihine kuş bakışı bakmasına yardımcı olmaktadır. Ancak bu ilişkilere -muhtemelen eserde çizilen konu sınırlamasına sadık kalma adına- çok soyut bir şekilde değinmesi okuyucunun zihninde soru işaretleri kalmasına da sebebiyet vermektedir. Bu da hem okuyucunun zihninde fıkıh usulüne dair bütüncül bir tasavvurun oluşması hem de Râzî ve mektebinin usul ilmine katkısının daha açık bir şekilde görülebilmesi için, benzer bir çalışmanın Gazzâlî-Râzî-Âmidî çizgisini mihver alınarak yapılmasına ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

1 Bu bilgi, Nevehînin Dımaşk'a ilk defa 649'da (1251) geldiği şeklindeki rivayetle değerlendirildiğinde, kendisinin 643'te (1245) vefat etmiş olan İbnü's-Salâh ile görüşmesi imkânsız bir hale gelmektedir (Nevehînin Dımaşk'a gelişî hakkındaki bilgi için bk. Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tabakâtü'l-fukahâ-iş-Şâfiyyîn*, haz. Ahmed Ömer Hâşim - M. Zeynühüm M. Azeb [Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1413/1993], II, 910.) Nevehînin tipki İbnü's-Salâh gibi Dımaşk'taki Eşrefiyye Dârü'l-hadîsi'nde hocalık yapmış olması ve birçok eserinde İbnü's-Salâh'ın eserlerini merkeze alması böyle bir algıya yol açmış olabilir.

Yukarıdaki eleştirilere rağmen eser, Türkiye'deki İslâmî ilimler alanında önemli bir ihtiyaca cevap vermektedir. Çalışmanın yoğunlaştığı dönem, İslâmî ilimlerin gelişiminde bugüne etkisi bulunan fakat henüz yeterince araştırılmayan bir dönemdir. Yazarın gerek eserin "Giriş"inde gerekse bölüm başlarında kendi çalışmasının sınırları dışında kalan, ancak hâlihazırda araştırılmayı bekleyen pek çok probleme dephinerek araştırılmalarını teklif etmesi, eseri özellikle genç araştırmacılar için daha değerli kılmaktadır. Eserin aynı seriden Ömer Türker ve Osman Demir'in editörlüğünde yayımlanan *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013) isimli kitap ile birlikte okunması, ondan elde edilecek istifadeyi en üst seviyeye çıkaracaktır.

Muhammed Usame Onuş

(Arş. Gör., Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi)

The Impossible State: Islam, Politics, and Modernity's Moral Predicament

Wael B. Hallaq

New York: Columbia University Press, 2013, xiv+256 sayfa.

Batı Avrupa'da ortaya çıkış tüm dünyayı içine çeken modern proje, bilim ve teknikteki başarılarına ve bunların insan yaşamını kolaylaştırıcı sonuçlarına rağmen bilim, ekonomi ve hukuk gibi alanları ahlâktan ayırtıarak ahlâki ikincil konuma itmesi; böylece doğal çevrenin yok edilmesinden sosyal çözülmeye, birçok probleme yol açmasıyla gittikçe artan bir şekilde eleştirilerin konusu haline gelmiştir. Modern projeye dair eleştirilerinde Alasdair MacIntyre, Charles Taylor ve Charles Larmore gibi düşünürleri takip etmekle birlikte, çözüm önerilerinin modern öncesi İslâm geleneğine dayanmasıyla onlardan ayrılan Hallaq, *Sharia: Theory, Practice, Transformations* isimli hacimli eserinin hazırlık sürecinin yan ürünü olarak ortaya çıkan ve zikredilen eserin tamamlayıcısı niteliğindeki bu çalışmasında, modern projenin en önemli aktörü ulus devlet olgusuna odaklanmaktadır. Hallaq, eserde, mezkûr olsunun karşı konulamaz varlığı ile şer'î bir yönetim biçimini oluşturma yükümlülüğü arasında kalan modern müslüman düşünürlerde gözlemlenen ulus devleti, erken dönem İslâm toplumunda da var olan zamansız bir fenomen olarak görme şeklindeki anakronik yaklaşımı ve bu yaklaşımından beslenen ulus devletin şeriatın uygulanmasına mani olmadığı kanaatine karşı çıkarak "modern

devlet” ve “İslâmî” ifadelerinin işaret ettiği tasavvurlar arasında zithik ilişkisi-nin bulunduğu, dolayısıyla bu iki tasavvurun bir araya gelmesinin imkânsız olduğu tezini ileri sürmektedir.

Argümanlarını geliştirmek için eser boyunca modern devlet ile ancak modern dönemin öncesinde müslümanlarca kurulan sosyo-politik düzenlerde somut olarak tezahür ettiğini düşündüğü İslâmî yönetim arasında tartışmalar yapan yazarın, geniş bir coğrafyada tarihsel bir sürecin ürünü olarak ortaya çıkan ve bu nedenle gerek senkronik gerekse diyakronik varyantlara sahip iki fenomenin karşılaştırılmasının doğurduğu metodolojik problemi paradigmatik bir yaklaşımla aşmaya çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda, eserin paradigma kavramına ayrılan ilk bölümünün ardından, modern devletin tüm varyantlarında aynı kalan, mukayesede esas alınacak özellikleri tespit edilmektedir. Burada, form ve içerik ayrimı yapan yazar, a. Evrensel ve zamansız olmayıp Avrupa'ya özgü tarihsel bir tecrübeının ürünü olarak ortaya çıkması, b. Ulusun kendi iradesinin ve kaderinin tek belirleyicisi olduğu fikrinin oluşturduğu egemenlik kavramı ve bunun yol açtığı metafizik, c. Ulusal iradenin somutlaşmış hali olan hukuku belirleme (yasama) ve buna bağlı meşru şiddet uygulama tekeli, d. Rasyonel bürokratik mekanizma ve e. “Vatandaş”ın üretilmesini mümkün kıلان kültürel hegemonyayı modern devletin değişmeyen özelliklerini ifade eden birinci kısımda zikretmektedir.

Modern devlet ve İslâmî yönetimin hukuk sistemi, idarî mekanizma ve siyasetin faaliyet gösterdiği zemini oluşturan anayasal çerçeveye açısından farklılıklarını ortaya koymayı amaçlayan, bunun için egemen irade ve hukukun üstünlüğü kavramlarına yoğunlaşan “Üçüncü Bölüm”de, modern devlette yürütme ve yargının özel normların yanı sıra, genel normlar da üreterek yasama faaliyetine ortak olduğu; yargının idarî ve yasal düzenlemeleri iptal etme yetkisine sahip olduğu, yasama ve yürütmenin aynı politik grubun kontrolü altına girebildiği, yargının sosyo-ekonomik açıdan diğer erklere bağımlı olduğu, bu yüzden hukukun üstünlüğü ve anayasal devlet anlayışının omurgasını teşkil eden kuvvetler ayrılığı prensibinin yara aldığı belirtilmektedir. Devletin, halk iradesinin dışavurumu hukukun somutlaşmış hali olduğu ve kültürel hegemonya yoluyla kendi toplumunu ürettiği; böylece hukuk, siyaset ve toplumda birliği temsil ettiği düşünüldüğünde, bu sistemde yazara göre, adı geçen prensibin ideal haliyle tatbik edilmesi imkânsızdır. Buna karşılık, ulusal iradenin yerini Tanrı iradesinin aldığı İslâmî yönetimde, söz konusu irade modern devlettekine benzer şekilde hukuki ve ahlâkî normların bütününde (şeriat) somutlaşsa da, yorumlayıcı faaliyetle bu normları açığa çıkarma yetkisinin sultana veya onun tarafından atanın kadıllara değil, sosyo-ekonomik ilişkileri ahlâk temelinde düzenlemeyi amaçlayan şeriatın, toplumu ve

güçsüzleri gözeten değerleriyle biçimlenen, devletle değil toplumla bütünlüşmiş müftü ismindeki sivil hukuk uzmanlarına ait olup mahkemeler devletin değil, şeriat ve toplum merkezli düşünen sivil hukukçular olan müftü ve müellif-fakihlerin otoritesi altında faaliyet göstermektedir. Hukukun sivil bir karaktere sahip olmasının yanında, kadıların sosyo-ekonomik olarak sultana bağımlı olmadığı, sultanın meşruiyetinin dahi sözü edilen âlimlerin destegine bağlı olduğu bu sistemde yazar, hukukun üstünlüğü ilkesinin ideal haliyle pratiğe yansındığını savunmaktadır.

Modern devlet ve İslâmî yönetimin, hukukun ahlâkî ve politik olanla ilişkisi açısından karşılaşıldırı “Dördüncü Bölüm”de yazar, Isaac Newton (1643-1727) ve Robert Boyle (1627-1691) gibi filozoflar tarafından maddenin ruh ve değerden arındırılması neticesinde ortaya çıkan “olan” ve “olması gereken” ayrımı ile objektif bilim anlayışına paralel olarak Thomas Hobbes’ın (1588-1679) bir taraftan ahlâkin gelenek ve metinsel otoriteye değil, insan akıyla keşfedilen objektif kanunlara dayanması gerektiği düşüncesiyle ahlâkî normların Tanrı’yla ilişkisini koparırken diğer taraftan devlette somutlaşan egemen iradenin hukukun tek kaynağı olduğu fikrini öne sürdüğünü, John Austin’ın (1790-1859) daha da ileri giderek hukuk ile ahlâk arasındaki zorunlu ve doğal ilişkiyi reddeden hukukî pozitivizmin temel varsayımlarından olan, keskin hukuk kuralı-ahlâk kuralı ayrimını geliştirdiğini ifade ederek son tahvilde hukukun Tanrı ve ahlâktan bağımsızlaşlığı modern devlet ile Tanrı’nın hukukun tek kaynağı olduğu; buna bağlı olarak hukukî olanla ahlâkî olanın iç içe geçtiği İslâmî yönetim arasındaki içkin uyumsuzluğa dikkat çekmektedir. İslâmî yönetimin paradigmâsi, şeriatın toplumu ve ahlâkî olanı önceleyip yalnızca “olan”la ilgilenen, dost-düşman ayrımı ve güç merkezli politik olanı ikincil plana itmesine karşılık, pozitif hukuk normlarının ahlâk alanından uzaklaşarak politik olanla yakınlaşması, öyle ki vatandaşlık ve devlet dışı varoluşun imkânsızlığı göz önünde bulundurulduğunda, insanî eylemin diğer bütün alanlarıyla birlikte politik olanın kontrolüne girmesi, yazar'a göre, bu uyumsuzluğu daha da pekiştirmektedir.

Makro düzlemdeki bu farklılıkların mikro seviyedeki tezahürlerinin ele alındığı sonraki bölümde mezkûr iki sosyo-politik sistemin, tabiatları gereği sahip olduğu “benlik teknolojileri” yoluyla ahlâkî, politik, epistemik ve psikolojik açıdan birbirine zıt dünya tasavvurları doğuran farklı öznellik oluşum alanları ürettiği düşünücsü üzerinde durulmaktadır. Şöyle ki, Avrupa'da sosyo-ekonomik eşitsizlikler, kötü çalışma koşulları ve mutlakiyetçi monarşik yönetim tarzının toplumsal kargaşa ve isyanlara yol açması, yöneticilerin tarassütündan uzak kırsal kesimlere kadar nüfuz eden polis ve hapishane teşkilâtının kurulmasını tetiklemiştir. Kaba kuvvetin yetersizliği anlaşıldığından ise bireyin

eylemlerinin sonuçlarının kontrol edilmesine yönelik bu projeden, politik iradenin arzusuna uygun eylemlerin ortaya çıkmasını sağlayacak şekilde okul, akademya, askeriye ve kültür endüstrisi yoluyla bireyi eğitmek suretiyle eylemlerin oluşum sürecini hedef alan, sözü edilen iradenin benlik ve yerel topluluktan değil; politik, dışsal bir güçten kaynaklanması itibarıyle premodern ve asketik eğitimden farklılaşan süreç tabanlı bir projeye geçilmiştir. Modern devletin varlığını sürdürmesinin yegâne yolu olan metafizik veya kozmik-mânevî bir düzenle değil, devletin metafiziğiyle bütünlüşerek sosyo-psikolojik seviyede onun bütün özelliklerini yansıtacak “vatandaş”ın, başka bir deyişle “homo modernus”un üretilmesi için uygulanan eğitim, aile, sağlık ve sosyal güvenlik politikaları uzunca bir zaman diliminde ve organik bir şekilde oluşan sosyal düzeni parçalayarak yeniden yapılandırmış; böylece öznede parçalanma ve narsizm gibi sorunlara yol açmıştır. Bu durum, artık kaybolan geleneksel anlam dünyası ve referans çerçevesinin yerine gelecek metafizik ve psikolojik boyutıyla söz konusu problemleri onarıcı ve bu yönüyle devletin vazgeçilmez bir bileşeni olan milliyetçiliği ortaya çıkarmıştır. Öte yandan, yasama yetkisine ve modern devlettekiyle mukayese edilebilecek gözetleme araçlarına sahip olmayan, eğitimin yönetim mekanizmasından büyük ölçüde bağımsız olduğu, bu nedenle, politik güçle özdeleşen özneler üretme yeteneği bulunmayan İslâmî yönetimde, bilhassa modern algının aksine hukukun ayrılmaz, hatta öncelikli parçasını teşkil eden, bu nedenle, hukuk kitaplarında ilk olarak ele alınan namaz, oruç, zekât ve hac gibi ibadetler yoluyla ilâhî iradenin somutlaşmış hali olan şeriatı, ihtiiva ettiği hukukî ve ahlâkî normların tümünde gönüllü itaat eden ahlâk temelli özneler (*homo moralis*) oluşturulmaktadır.

Günümüz dünyasında paradigmatic İslâmî yönetimin tüm özelliklerini taşıyan bir sosyo-politik düzenin kurulduğu varsayımla başlayan “Altıncı Bölüm”de faiz ve gararı yasaklayan; zekât, sadaka ve vakif gibi fakir ve güçsüzleri gözeten harcamaları teşvik veya emreden, sahip olunan her şeyi veren Tanrı’ya şükretmek gerektiği ve sermaye biriktirmeyi amaç haline getirmenin onun gazabını celbedeceğî düşüncelerinin kârla ilgili bütün düzenlemeleri çevrelediği bir hukuk döneminde faaliyet gösteren ahlâk tabanlı bir ekonomiye sahip bu yönetimin, gittikçe artan bir şekilde, küreselleşme olarak adlandırılan, nispeten yeni bir güç ilişkisi tarafından domine edilen uluslararası bir düzende faaliyet göstermek durumunda kalacağına dikkat çekilmektedir. Yazar, burada, İslâmî yönetimin, sermaye birikimi ve kârin maksimizasyonunu yegâne amaç edinen anonim şirketin sürüklediği, ekonomik tarafı ön plana çıkmakla beraber askerî ve kültürel yönü de bulunan, paradigmatic modern devletin tüm özelliklerini gösteren küreselleşmenin doğuracağı

güçlü ekonomik, kültürel ve askerî meydan okumalarla başa çıkamayacağını, dolayısıyla sürdürülebilir olmadığını iddia etmektedir.

Son bölümde, modern devlet ve İslâmî yönetimin bir araya gelmelerini imkânsız kılan içkin olarak taşıdıkları farklılıklar özetleyerek bunların son tahlilde söz konusu iki fenomenin ahlâk alanıyla kurdukları birbirine zit ilişkiye indirgenebileceğini ifade eden yazar, sömürge döneminin tüm yıkıcı etkilerine; kurumlarını, kadrolarını ve hermenötiğini geri gelmemek üzere kaybetmesine rağmen şeriatın, bugün bile ahlâk üzerindeki ısrarını inatla sürdürdüğüne dikkat çekerek günümüz açısından paha biçilemez olarak nitelendirdiği bu ahlâkî sistemin, biri içe diğerî dışa dönük iki eylem tarzına imkân verdiğini belirtmektedir. Buna göre, müslüman entelektüeller ve siyasiler, modern öncesi İslâm geleneğinin rehberliğinde, konformist olmayan yerli bir bakış açısı, liberalizmin evrensellik kavramına karşı hertoplumun benzersiz olduğu vurgusu ve modern değerlerle söylem bazında diyalektik bir ilişki kurarak yavaşça evrilen istikrarlı bir yaklaşımla ekonomi, eğitim, özel ve kamusal alanlar, daha da önemlisi çevre ve doğa ile nasıl ilişki kurulacağı üzerinde yeniden düşünerek ahlâkî merkeze alan; zamanla gelişerek muhkem hale gelecek yönetim biçimlerini dile getirmeli, hatta inşâ etmeli. Ayrıca bu süreçte, modern dünyada ahlâkî uyanış gerçekleşmeksizin İslâmî yönetimin hayal olduğunu akılda tutarak herkesçe anlaşılabilir ikna edici bir ortak dil oluşturmak ve ahlâkî olanın zaferi için kendileriyle aynı kaygıları taşıyan Batılı muadilleriyle iş birliğine gitmelidir.

Eserde mukayese edilen sosyo-politik sistemlerin geniş bir coğrafyaya ve farklı zaman dilimlerine dağılan varyantlarının ortaya çıkardığı çeşitlilik, yazarı paradigmatic yaklaşımı zorlasa da, bu yaklaşım, hukukun tatbikinin valilik görevinin uzantısı olarak görüldüğü ve kadıların yerel elitlerle yöneticilerin uzlaşısı sonucu belirlendiği Emeviler dönemi, kadıların atanması ve görevden alınması yetkisinin merkezileştirildiği, Hanefiler gibi belirli doktriner grupların yönetim mekanizması tarafından desteklendiği ve bunlar yoluyla kazâ sisteminin homojenleştirilmesi politikasının izlendiği Abbâsîler dönemi, aynı şehirde dört mezhepten kâdilkudâtın görev yapması uygulamasının yanında, kadıların hüküm verirken mensubu bulundukları mezhebin doktriniyle sınırlandırıldığı Memlükler devri ile yalnızca Hanefî mezhebinin müftâbih görüşlerinin uygulamaya konu edilmesi, şeyhülislâmin belirli meselelerdeki tercihlerinin, zikredilen çerçeveye uymasa dahi, padişahın onayıyla kadılar açısından bağlayıcı hale gelmesini ifade eden, *Mecelle*'nin prototipi sayılabilen *Maruzât* uygulaması, kamu hukuku, devlet teşkilâti, idare, vergi, ceza hukuku ve hisbe gibi alanlarda çıkarılan kanunnâmeler, yönetici elitin medreseler kurmakla kalmayıp bu eğitim kurumlarında okutulacak kitapları,

hatta bunların nasıl okutulacağını belirlemesi ve resmî müftü uygulamasıyla modern karakteristikler gösteren Osmanlı dönemi arasındaki farklılıkların göz ardi edilmesi problemini beraberinde getirmektedir. Eserin İslâm geleneğine dair tasvirleriyle Osmanlı devri uygulamaları arasında görülen, yazarın bilhassa üçüncü ve beşinci bölümlerdeki iddialarına kuşku düşürebilecek boyutlara varan uyumsuzluk ise sorunu daha da büyütmektedir. Bu durum, ayrıca, eserin İslâm geleneğine yaklaşımının, yazar tarafından da eleştirilen, özcü ve ahistorik yaklaşımla yakınlaştığı eleştirilerine de kapı aralamaktadır. Bunlar bir yana, anlaşılırlığı artırmak ve böylece ilgili uzmanlarla sınırlı olmayan geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmak amacıyla dili ve özellikle İslâm geleneğine dair tarihsel tasvirleri teknik detaylardan arındırılarak basitleştirilen; buna rağmen ele aldığı meselelere büyük bir yetkinlikle nüfuz eden güçlü bir entelektüelin kaleminden çıktıığı belli olan bu eser hukuk, ahlâk ve siyaset bilimi alanlarına yapacağı katkılara ilâveten, İslâm geleneğiyle ilgili akademik birikimi, modern problemlerin çözümüne dair entelektüel ve felsefi yönü güçlü bir projeye dönüştürme becerisiyle de önem taşımaktadır.

Murat Sarıtaş

(Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Niğdeli Kadi Ahmed'in el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'ı (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak) Cilt I (İnceleme-Tercüme), Cilt II (Farsça Metin)

Ali Ertuğrul

Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015; cilt I: xvi+516 sayfa, cilt II: viii+766 sayfa.

Anadolu Selçuklu tarihini ortaya koyacak birincil kaynakların sayısı oldukça azdır. Bu kaynaklar arasında ilk sırada İbn Bîbî (ö. 684/1285'ten sonra) tarafından kaleme alınan *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye* isimli eser yer alır. Bunu Kerimüddin Aksarâyî (ö. 720/1320) tarafından kaleme alınan *Müsâmeretiü'l-ahbâr ve müsâyeretiü'l-ahyâr* isimli eser takip eder. Bir diğer eser ise yazarı belli olmayan ve 765 (1364) yılı civarında yazılan *Târîh-i Âl-i Selçûk der Anâtûlî*dir. Bu kaynakları destekleyen ve takviye eden bir diğer metin ise Niğdeli Kadi Ahmed (ö. 734/1333'ten sonra) tarafından 733'te (1333) kaleme alınan *el-Veledü's-şefik ve'l-hâfidü'l-halîk* isimli eserdir. Bu eser muhtasar bir

İslâm tarihi hüviyetinde olup Köprülü'nün ifadesi ile “dinî ve içtimaî tarihe dair önemli bilgiler” vermektedir. Eserin günümüze ulaşan tek yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir.¹ Bu eserden günümüze kadar muhtelif şekillerde istifade eden araştırmacılar olsa da metin ilk defa neşredilmek suretiyle kapsamlı bir araştırmanın konusu olmuştur. Ali Ertuğrul tarafından iki cilt halinde hazırlanan kitabın birinci cildi Niğdeli Kadı Ahmed ile *el-Veledü's-şefik ve'l-hâfidü'l-hâlik* isimli eseri hakkında diğer kaynaklar da kullanılarak yapılan değerlendirmeleri içerir. Yine bu ciltte *el-Veledü's-şefik*'in İslâm tarihini ilgilendiren ikinci bölümü tercüme edilerek tahlil edilmiştir. İlkinci ciltte ise eserin Farsça metninin tashihine yer verilmiştir. Yine bu ciltte Farsça metinde geçen yer, şahıs, kaynak isimleri ve kitap isimlerine ait kapsamlı bir fihrist de yer almaktadır.

Eserin ilk cildi, bir “Giriş”, iki ana bölüm, “Sonuç”, “Kaynakça” ve karma bir “Dizin”den oluşmaktadır. “Giriş” bölümü (s. 1-55) üç ana başlıktan oluşmaktadır. Bu başlıklardan birincisinde Selçuklular döneminde Anadolu'nun genel durumu ve Niğde şehri konu edilmiştir (s. 1-21). Niğdeli bir tarihçi olan Kadı Ahmed'in eserinde şehrin kuruluşuna dair bilgilerden, şehrin kuruluşunun İslâm-Bizans savaşlarından sonra olduğu anlaşılmaktadır. Ali Ertuğrul bu hususu çok dikkatli bir şekilde tetkik ederek şehrin kuruluşuna dair önemli bir hususu ortaya koymuştur (s. 11). Kitapta gerek Kadı Ahmed'in gerekse dönemin diğer kaynaklarının ve seyyahların verdiği bilgilerin titizlikle incelemesi sonucu, Niğde şehrinin Bizans döneminde Tyana (Kemerhisar) ismi ile anılan şehrin yerine geçtiği ve Tyana'nın hor ve hakir kaldığı belirtilmektedir (s. 11). Bu kısımda ayrıca Niğde şehrinin üç olması münasebetiyle yer yer tahribata uğradığı ve II. Kılıçarslan devrinde (1155-1192) köklü bir şekilde imar edildiği belirtilmektedir. Ayrıca Niğde şehrinin burçlarının ilk kısmının Rükneddin II. Süleymanşah zamanında (1199-1202) Kadı Mahfûz Niksârî adında bir mimar tarafından tamamlandığı belirtilmektedir (s. 12-13). “Giriş”

¹ Fâtih, nr. 4518 (eski numara: 4519). Kadı Ahmed tarafından kaleme alınan esas nüsha günümüze ulaşmamıştır. Bugün mevcut yegâne nüsha 741/1340 tarihinde Aksaray'da istinsah edilen el yazması metindir. Bu istinsah nüshasında isimlerin oldukları yerler boş bırakılmış olsa da Kadı Ahmed'in eserini İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahadır Han ile veziri Reşîdüddin Fazlullah'ın oğlu Giyaseddin Muhammed'e ithaf ettiği yapılan muhtelif atıflardan anlaşılmaktadır. Konuya ilgili bir başka önemli husus ise Kadı Ahmed'in *Selçuknâme* isimli eserini, mahalli bir emir olan Şemseddin Dündar Bey adına yazmasıdır. *el-Veledü's-şefik*'te dile getirilen bu husus Niğde'nin yönetim alanında bir bilgi boşluğunu daha doldurmaktadır (s. 108-109). Ali Ertuğrul, Kadı Ahmed'in eserini 1333 senesinde İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Han'a ithafen yazdığı metin içindeki atıflardan açıkça anlaşıldığı halde, 1341 yılında Aksaray'da istinsah edilen yegâne nüshada Ebû Said Han'ın isminin, geçtiği yerlerden kaldırılmış olduğuna temas etmektedir.

bölümünün diğer bir başlığında ise *el-Veledü's-şefik* üzerine yapılan çalışmalar yer almaktadır (s. 38-55).

Çalışmanın birinci bölümü, "Niğdeli Kadı Ahmed ve *el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk*" ismini taşımaktadır (s. 57-266). Bu bölüm iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım Niğdeli Kadı Ahmed hakkındaki biyografik bilgileri ihtiva etmektedir (s. 57-104). İkinci kısımda ise Kadı Ahmed'in eseri olan *el-Veledü's-şefik* değerlendirilmiştir (s. 104-266). Birinci bölümün ilk kısmında Kadı Ahmed'in ailesi, hayatı, hanımı ve çocukları anlatılmaktadır. *el-Veledü's-şefik*'te Kadı Ahmed'in kendisi ve ailesine ait verdiği bilgiler titizlikle incelenerek bu kısım oluşturulmuştur. Ayrıca dönemin diğer kaynaklarında Kadı Ahmed ve ailesi hakkında geçen diğer kayıtlar da değerlendirilmiştir. Kadı Ahmed'in ailesinin kökeninin Çin sınırında yer alan Hoten şehrinde bulunan Türkmenler'den olduğu belirtilir. Bu Türkmenler'in VII/XIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'ya göç etmiş olabilecekleri ifade edilir. Kadı Ahmed'in dedesinin Kadı Cemâleddin Hotenî olduğu ve Anadolu Selçukluları döneminde Konya kadılığı gibi önemli vazifelerde bulunduğu dile getirilerek Kadı Cemâleddin Hotenî'nin 1249 senesi hadiselerinde şehit düştüğü belirtilir (s. 59-61) ve ayrıca Kadı Ahmed'in gençlik yıllarında karşılaştığı diğer güçlükler anlatılır. Yazar ayrıca Selçuklu dönemi Niğde Subası Zeyneddin Beşare'nin Kadı Ahmed'in büyük dedesiyle akraba olup olamayacağını tartışır (s. 61-62). Kadı Ahmed'in amcası Bedreddin İbrahim'in Ermenek hâkimi olduğunu ve Hatiroğlu İsyani'nda ve Cimri İsyani'nda etkili rol oynadığını kaydeder. Kadı Ahmed'in babası Zeyneddin Nûş'un 44 yaşında (1298) zehirlenerek öldürülüğünü ve babasının ölümünde Kadı Ahmed'in 13 yaşları civarında olduğunu *el-Veledü's-şefik*'te Kadı Ahmed'in ailesi hakkında verdiği bilgiler sayesinde tespit eder (s. 64-65). Bu kısımda ayrıca Kadı Ahmed'in eğitimine ve yetişmesinde katkıları bulunan hocalar ve müderrislerin isimlerine değinir, eşi ve çocukları hakkında bilgiler verir, onun Hanefiliğe mensup bir Sünnî olduğu ve tarikata intisabi bulunduğu üzerinde durur (s. 76-83).

Kadı Ahmed'in tarihçiliği hususu da kitabın birinci bölümün ilk kısmında değerlendirilen konular arasındadır (s. 83-104). Bu kısımda bizzat Kadı Ahmed tarafından *Selçuknâme* isimli bir eserinin olduğu söylenmekte ise de bu eserin günümüze kadar geldiğini gösteren bir kayda rastlanamadığı belirtilir. Ali Ertuğrul bu kısımda Kadı Ahmed'in tarihçiliğini *el-Veledü's-şefik*'i esas alarak ortaya koyduğunu belirtmektedir. Beş bölümden oluşan *el-Veledü's-şefik*'in büyük bir bölümü muhtasar bir İslâm tarihi niteliğinde ise de, eserde İslâm tarihi dışındaki diğer konular ile bu konulara ait Kadı Ahmed'in görüşlerinin de yer aldığı ortaya konulmuştur. Kadı Ahmed'in eserini yazmactaki uhrevî gayeleri yanında, oğlu Kemâl Hatîb'in tahsiline katkıda bulunmak ve

büyük oğlu Muhammed'in ıslah olmasını sağlamak gibi özel bir hedefinin olduğu vurgulanır. Kadı Ahmed'in eserinin adını *el-Veledi'ş-şefik ve'l-hâfidî'l-halîk* (Şefkatlı Çocuk ve Ahlaklı Torun) şeklinde koyması da, yazara göre çocukların ahlaklı ve ilme meraklı kişiler olarak yetişmesine vesile olması amacıyla mâtuftur.

Kadı Ahmed tarih ilmini "ilimlerin padişahı", diğerlerini ise 'reâyâ' gibi gören bir bakış açısından sahiptir. Buna göre tarih ilmi "ilimlerin en şereflisi ve beliği"dir. Kadı Ahmed'in eserinin birçok yerinde kendisinin taklit yolunda ve nakilci biri olmadığına dikkat çektiği belirtilir. Bu husus Kadı Ahmed'in "Hem okuyucunun kitaba itimat etmesini sağlamak, hem de mütalaa edenlerin hayır dualarıyla müellifi sîrf nakilci olmaktan çıkarmak ve sadece taklit yolunu takip etmekten kurtarmak istedik" sözleri ile açıklanır (s. 97). Bu çerçevede Ali Ertuğrul, Kadı Ahmed'in eserini oluştururken Arapça yazılmış çok sayıda kaynaktan istifade ederek bunları Farsça'ya tercüme ettiğini, ayrıca eserde müellif tarafından birçok ilâve ve yorumların bulunduğu ortaya koymaktadır (s. 83-93).

Çalışmada, *el-Veledi'ş-şefik*'in muhtevası da, bölümlere göre değerlendirilip ele alınmıştır (s. 156-183). Birinci bölüm "Peygamberler Tarihi ve Acem Melikleri" başlığını taşımaktadır. Kadı Ahmed eserinin bu bölümünü Arapça eserlerden tercüme ederek Farsça yazmıştır. *el-Veledi'ş-şefik*'in ikinci bölümünün muhtevası İslâm tarihi hakkındadır (s. 183-194). Bu bölüm, çalışmada Ali Ertuğrul tarafından ayrıca, tercüme ve tahlil edilmiştir. Bu bölüm Hz. Muhammed'in hicretinden itibaren başlar, İslâm tarihi ve Türk devletleri hakkındaki hânedanlar tarihi ile devam eder.

Göründüğü üzere, Kadı Ahmed'in eserinin ikinci bölümünün ikinci cildi Hz. Muhammed'in hicretinden Cengizoğulları meliklerinin sonuna kadar İslâm tarihi konularını ihtiiva etmektedir. Sekizinci Emevî Halifesî Ömer b. Abdülazîz'in hilâfeti bahsinden sonra "İslâm Dininin Müceddidleri" başlıklı bir hususa yer verilmektedir. İslâm'ın başlangıcından itibaren tespit edebildiği müceddidleri sıralayan Kadı Ahmed, konuya yaşadığı döneme getirerek bu dönem müceddidleri hakkında bilgi vermeye başlamaktadır. Özellikle Kadı Ahmed'in yaşadığı coğrafyaya yakın Aksaray şehrindeki din müceddidleri ile ilgili verdiği bilgiler oldukça önemlidir ve ilginçtir.

Aksaray, II. Kılıçarslan zamanında çok kapsamlı bir imar ve iskân faaliyetine sahne olmuştur. Şehre Azerbaycan beldelerinden gazilerin, âlimlerin, fâzilların, hâcelerin ve mahir marangozların getirilerek yerleştirildiği söylemektedir. Daha da önemlisi Aksaray'da Ermeniler'in, Zerdüstler'in, Nasrânîler'in, kötü soyluların, sefil, âdi, rezil ve düşük kimselerin çalışmasına

ihtiyaç kalmadığı belirtilmektedir. Daha doğrusu son gurupta olanların şehirde yaşamasına müsaade edilmediğine dikkat çekilmektedir (s. 330-337). Bu durum Aksaray şehrinin kuruluşu ve şehri oluşturan demografik yapıının ortaya konması bakımından oldukça dikkat çekici ve Aksaray şehrinin Selçuklular dönemini inceleyen araştırmacılar için oldukça önemli bir yol gösterici olduğunu göstermektedir.

İkinci bölümde *el-Veledi'ş-şefik*'te yer alan diğer bir konu olarak Selçuklular bahsi değerlendirilmiştir. Yapılan bu değerlendirmede, Kadı Ahmed'in Niğde Bey'i Şemseddin Dündar Bey b. Hamza Nekidî'ye ithaf ettiği *Selçuknâme* isimli eserinde Selçuklular bahsini geniş olarak ele alacağı, *el-Veledi'ş-şefik*'te ise bu konuya kısaca temas edeceğii belirtilmektedir (s. 428). Bundan sonra Selçuklular'ın menşei ve ilk faaliyetlerinden kısaca bahsedilmektedir. İlk Selçuklu sultanlarına ve faaliyetlerine temas edilerek Alparslan'ın Bizans devleti ile yaptığı Malazgirt Savaşı'ndan kısaca bahsedilir. Burada dikkat çeken bir husus Sultan Alparslan'ın Erminus'u (Romen Diyojen) yendiği tarihte Niksar, Tokat, Sivas, Ablistan / Elbistan ve mezkûr hududun Dânişmend'in elinde bulunduğu kaydıdır. Kadı Ahmed ayrıca Kayseri şehrinin fâtihi olan Melik Muhammed'in Sultan Melikşah'ın kız kardeşinin oğlu olduğunu belirtmekte, ardından diğer Selçuklu sultanları hakkında bilgi vermektedir (s. 428-438). Bu kısımda son olarak Kadı Ahmed tarafından yazılan hâtime, temhid, tenbih, ferâğ kaydı ve kitâbet kaydı tercüme edilerek verilmiştir (s. 458-466).

Ali Ertuğrul kitabının birinci cildinin sonuç bölümünde de Kadı Ahmed'e ve *el-Veledi'ş-şefik*'e dair ulaşmış olduğu sonuçlara yer vermiş, bu eserin bir *Selçuknâme* niteliğinde olmadığını, muhtasar bir İslâm tarihi olduğunu belirtmiştir.

Kitabın ikinci cildinde ise, yazma halinde olan *el-Veledi'ş-şefik*'in Farsça metni tashih edilmiştir (s. VIII+766 sayfa). Bu ciltte, ayrıca gerekli açıklayıcı notlar esere dipnotlar halinde eklenmiştir. Tashih edilen metinde *el-Veledi'ş-şefik*'in yazma nüshası esas alınarak varak numaralarının verilmesi, bu hussusta inceleme yapacak araştırmacılar için iyi bir hizmettir. Ayrıca Farsça metnin sonunda kaynak, şahıs, kitap ve yer isimleri gibi alanlarla ilgili "Dizin" bulunmaktadır. Gerek birinci cilt ve gerekse ikinci cilt sonunda yer alan "Dizin", kitaptan istifade edecek araştırmacılara büyük kolaylık sağlayacaktır.

Sonuç olarak Ali Ertuğrul tarafından yapılan bu iki ciltlik çalışma ile eser, tek yazma nüsha olan Süleymaniye Kütüphanesi raflarından çıkarılarak araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. *el-Veledi'ş-şefik* her ne kadar muhtasar bir İslâm tarihi ise de, Ali Ertuğrul'un yaptığı bu çalışma sayesinde, Kadı Ahmed'in eserinin birçok yerinde yer verdiği kendi görüş ve düşüncelerinin

ortaya çıkartılması ve yaşadığı şehir olan Niğde ve yakınında yer alan Aksaray şehrine ait örnekler ve anekdotların tespit edilmesiyle, bu iki şehrin söz konusu dönemdeki sosyal ve içtimai yapısına büyük ölçüde ışık tutulmuştur. Özellikle Aksaray şehrini demografik yapısı hususunda verdiği örnek ile Niğde şehrini yıkılmaya yüz tutan Tyana (Kemerhisar) şehrini yerini aldığı yönündeki tespitler kayda değerdir.

Ayrıca bu iki ciltlik çalışma ile Kadı Ahmed tarafından kullanılan kaynaklar hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olmuştur. Kitapta Kadı Ahmed'in kullandığı kaynaklara da ulaşarak karşılaştırmalı metinler verilmesi oldukça başarılıdır. Ayrıca Kadı Ahmed'in eserinde ismi verilen, fakat günümüzde ulaşmayan kaynaklar konusunda da kapsamlı bilgiler verilmiştir.

Yapılan bu çalışmada dikkat çeken bir diğer husus ise, kitabın birinci cildinde eserin yazıldığı dönemde Niğde şehrini ve Anadolu'nun umumi vaziyetinin yazar tarafından dönemin kaynaklarından istifade ile başarılı bir şekilde ortaya konulması olmuştur. Özellikle *el-Veledü's-şefik*'ten atif yaparak aldığı kayıtların büyük bir bölümünü bu hususta yapılan ilk atıflar olması bakımından ilginçtir. Yapılan bu atıflar Niğde şehrini sadece siyasi değil, sosyal ve içtimai tarihini ortaya çıkarması bakımından önemlidir. Ayrıca Niğde şehri yöneticilerine ait kayıtlar ile bölgedeki yerleşim birimlerine dair hususlar Niğde'nin Selçuklular devrindeki idari ve yönetim yapısını aydınlatacak önemli verilerdir.

Nevzat Topal

(Doç. Dr., Niğde Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi)

Felsefe Atlası: Düşünmenin Mekânları ve Yolları

Elmar Holenstein, çev. Ogün Duman

İstanbul: Küre Yayınları, 2015, 344 sayfa.

Fenomenoloji, benlik ve Husserl çalışmaları ile dikkat çeken Holenstein, *Felsefe Atlası*'nı felsefe tarihi metinlerine bir alternatif değil, bir yardımcı metin olarak nitelemektedir. Ona göre tarihi, salt Batı'nın perspektifinde incelediğinde, Batı anlaşılamayacaktır. Bu durumda diğer bağamlar, Batı'yı anlamada en az Batı'nın tarihi kadar önem kazanır. *Felsefe Atlası*, Avrupa merkezli bir tarih okumasına karşı çıkararak başlamaktadır. Tarih yazımı, kartografi ve

coğrafyanın birleştirildiği metinde belki harita çizimine felsefe tarihi yapımı uyarlanırken, aynı zamanda uygulamalı bir felsefe çalışması da gerçekleştirilmektedir. Metin, bu bağlamda bir felsefe tarihi olduğu kadar, bir tarih felsefesi olma özelliği de taşımaktadır. Yine metin, felsefe(ler) tarihine dair bir coğrafya çalışması olduğu kadar, bir coğrafik felsefeyi de içermektedir. Fakat bu metin nasıl isimlendirilmeli bahsinde en çok yetki sahibi, yazarın kendisi olmalıdır ve yazarın kendi sözleri ile metin “bir ansiklopedik çalışma yerine felsefe tarihi okumalarında kullanılacak yardımcı bir metin” olarak hazırlanmıştır.

Kitabın belki de en önemli özelliği, yardımcı kitap oluşu vurgusundaki tevazuun muadili olan bir pilot çalışma olduğu iddiasıdır. Pek yaygın bir pratiği olmayan atlas yardımlı felsefe tarihi okumalarına, böylesi okumalara uygun atlasların azlığı da eklenmelidir. Bu anlamda *“Felsefe Atlası, günümüz küresel tarih bilinci çerçevesinde bir atlasın nasıl hazırlanabileceğine”* ve nasıl hazırlanması gerektiğine dair tamamlanmamışlık, devrimsellik ve hatalılığı birleştiren bir eserdir (s. 23). Buradaki tevazuun yanılıcılığı, kitabın nasıl büyük bir projenin pilot uygulaması olduğu görüldüğünde anlaşılacaktır. Kitap, bir taraftan dünyanın farklı bölgelerine dair tipolojik mukayeselere yer veriyor, diğer taraftan ise dünyanın farklı yerlerinde kültürel ve entelektüel gelişmelerin yerelliğine ve çoğulluguşa işaret ediyor. Bu husus, kitabın en önemli Özelliğidir. Zira, kitaba yapılacak eklemeler kadar, içeriği ve metoduna getirilecek eleştiriler de bu projenin sınırları içinde kalarak kitabın ve projenin gelişmesine katkıda bulunacaktır. Bu açıdan umalı ki *Felsefe Atlası*, Türkiye’de farklı alanlardaki akademisyenlerin de ilgisini çeker ve geniş çaplı projede dahi isimlendirilmeyen ileri bir katkıya, yani disiplinlerarası bir diyaloga vesile olur.

Kitaptaki yerelliğe olan vurgu, Avrupa merkezli düşünceye olan meydan okuma ile paralel okunabilir. Bu durumun metnin tanzimine olan etkisi ise mekân ve kişi isimlerinin orijinal söyleşilerine öncelik verilmesi şeklinde ortaya çıkıyor. Yazar, ırk ve etnisite merkezli terimler yerine, coğrafi terimleri (Negroide yerine Afrikali gibi) ve yabancı tarifler yerine yerel tarifleri getiren arkeolojinin yöntemini olumlayarak kendi uygulamasında örnek almış görüyor (s. 46). “Kültürel Nezaket” başlıklı bölümde bu yaklaşımını tablolayıştıran Holenstein'in adlandırma bahsinde, -izm son eki ile biten yoğun kullanımın zaman zaman alçaltıcı ya da yüceltici, her iki durumda da değer-yüklü olusundan uzaklaşmaya çalışıyor. Hz. Muhammed'in bir peygamber olarak İslâm dinindeki konumu ile İsâ Peygamber'in Hristiyanlık'taki konumunun farklılığını da adlandırmaya yansıtılması gerektiğini düşünerek Muhammedcilik yerine İslâm kullanımını yerleştiriyor. Benzeri yaklaşımla coğrafî

konumlandırmayı Avrupa merkezli konumlandırmaya da önceliyor: Ön Asya yerine güneybatı Asya, Uzakdoğu yerine Doğu Asya, Ortadoğu yerine Nil-Amuderya bölgesi kullanıma sunuluyor.

Yine bu durum, felsefenin kendisine yaklaşımında ve felsefenin tarihe uyarlansında felsefe tarihinin Yunan felsefesi ile başlatılmamasında gözlemleniyor. Mekânsal çoğulculuk, başka bir açıdan felsefenin ne olduğuna dair çoğulcu bir yaklaşımı, bu da yalnız filozofları değil, doktorları ve modern analitik görüşte tamamen felsefe dışı görünen şairleri de içeren bir kişiler listesinin oluşturulmasına neden olmuş görünüyor.

Monadlamış bir yerellik anlayışından yazarı ayıran ve dünya coğrafyasının tamamını atlasın konusu kılan bir ortak nokta olmaksızın böyle bir atlasın imkânı da doğamazdı. Bu, Ömer Faruk Akyol'un eserin başında belirttiği gibi "bütün bir insanlığın ortak duyusu, tarzi ve kendilik bilincinin zemini"ni oluşturacak unsur olarak "düşünmedir". Holenstein, "Giriş" kısmında farklı arka plana sahip kişiler tarafından birbirinden bağımsız ortaya atılan matematiksel teoriler ve buluşları örnek olarak gösterir: "Felsefede farklı coğrafyalarda farklı yöntemlerle aynı gerçeklere ulaşma ihtiyimali, matematikte olduğundan çok daha yüksek olmalı. Öte yandan yüksek matematikte günümüzde, felsefedeyse eskiden bu yana tanık olduğumuz üzere dünyanın farklı coğrafyalarında sadece hep aynı gerçekliklere değil, aynı zamanda (Realizm ve İdealizm, Özçülük ve Nihilizm gibi adlar altında) hep aynı birbirini dışlayan gerçeklik iddialarına da rastlanıyor" (s. 12).

Kitabın "Giriş" bölümünde metindeki temel kavramları açıklayan Holenstein, ilk olarak "Başlangıç" ve "Model Tasvirleri" başlıklı bölüm ile varlığa gelişe dair açıklamaları tasnif etmeye çalışıyor. Bu bölümdeki ortaya çıkış modelleri kadar, kültürlerin oluşumu ve birbirleriyle etkileşimi de farklı modellemeler olarak inceleniyor.

İnsanın ortaya çıkışını, ortaya koyduğu ürünler, yani kültürel gelişimlerin detaylandırılması takip ediyor. "Ön Koşullar ve Bağlam Koşulları" başlığı altında kognitif süreçler, dilin gelişimi, yazı, teknik, sanat, hayvanların evcilleştirilmesi, tarım gibi geniş bir konu çerçevesi Çin'de Konfüçyüsçülüğün gelişiminden Afrika'da felsefeye kadar, geniş bir yelpazede kültürü ve unsurlarını ele alıyor. Bir felsefe atlası oluşan felsefeye hazırlayıcı unsurların da tarihine ve mekânlarına dair bilgi vermesi gerektiği ön kabulu, belki de "Ön Koşullar" bölümünün hazırlanma sebebini teşkil ediyor. Nitekim felsefenin ana temayı teşkil ettiği bölüm, bunu takip ediyor.

Hazırlık amacı taşıyan ilk bölümlerden sonra felsefenin tarihi batı, güney, doğu ve kuzey doğrultularında sınıflandırılmış bölgeler içinde dört temel

alanda tasvir ediliyor. Burada, yön ifade eden kelimeler sıradan kullanımının dışına çıkarılmaya çalışılıyor. "Bati", Anadolu, Akdeniz havzası, Helen ve Ortaçağ İslâm dünyasındaki felsefi gelişmeleri temsil ederken; "Güney" bölümünde hikmet vurgusunun ön plana çıkarıldığı Güney Asya bilgeliği anlatılıyor. "Doğu" ile antik döneminden itibaren Çin'de felsefe ve "Kuzey"de ise modern Avrupa'daki gelişmeler aktarılıyor.

Kitabın "Kaynakça" ve "Dizin"den önceki son bölümü olan "Şimdiki Zaman ve Gelecek" ise felsefeyi hayatı ve günümüze uyarlaması bağlamında iki soruya odaklanıyor: "Küreselleşmenin tekelleşmesi mi, dünya haritasının yönü mü değişiyor?" Kitabın son bölümünü dahi tek başına, geleceğin felsefesinin coğrafi bir felsefe uygulamasına adaptasyonu gibi metni kendi içinde de aşmaya ve dönüştürmeye açık kılma çabasına işaret ediyor. Yazar, belki de kitabın muhtemel yeni adaptasyonlarına bir örnek vermiş oluyor.

Kitabın bölümlerinde numaralandırılma kullanılmadığı gibi çok bariz bir tasnif ya da iddia çerçevesinde şekillenmiş başlıkların da olmaması dikkat çekiyor. Bir açıdan atlas olmanın getirdiği karakter, diğer taraftan yazarın takip ettiği metodun doğal bir sonucu olan bu durum; diğer taraftan kitabın üstlendiği geniş projenin dezavantajlarından biri olarak da okunabilir. Okuyucu bölüm içi irtibatlarda da bu nevi kavramsal dağınıklıklarla karşılaşmaya hazır olmak durumunda kalabilir.

Sümeyye Parıldar

(Dr., İstanbul Üniversitesi, İlâhiyat Fakültesi)

The Orthodox Church in the Arab World 700-1700: An Anthology of Sources

Samuel Noble and Alexander Treiger

DeKalb: Northern Illinois University Press, 2014, 355 pages.

Recent tragic events that occurred in Syria and Iraq have once more turned our attention to the rich Christian heritage of the Middle East. Inadequately known or studied in Turkey, Christian Arabic (and Syriac) studies is a steadily growing field and has many things to offer various academic disciplines such as church history, patristics, Arabic and Islamic philosophy, kalām, Christian-Muslim relations, Semitics and Byzantine studies. English readers

are fortunate to have a collection of texts in different genres taken from the Arab Orthodox (or ‘Melkite’ in medieval times) tradition which deserves particular interest on many accounts. This important task was accomplished by two researchers known for their personal and academic enthusiasm for the conservation of this tradition. By introducing “the Antiochene Graeco-Arabic translation movement” (or making it better known) to the field in their previous publications, Noble and Treiger have already drawn our attention to the literary activities which took place in the Orthodox community of Antioch in the 10th and 11th centuries. However, in *the Orthodox Church in the Arab World*, they cover a broader area both in region (and time period) and in content due to the strong and close connections of Palestine and its environs to Antioch and their firsthand importance for the Arab Christian tradition on a whole.

By including a foreword by Ephrem Kyriakos, the Metropolitan of Tripoli, al-Kura and Dependencies of the Church of Antioch in *the Orthodox Church in the Arab World*, Noble and Treiger reveal their interest in keeping the -Arab-Orthodox tradition alive and in contact with real life. In the introduction, they not only give a full historical account of Arab Christianity with helpful subtitles and a brief literature review –and “A Bibliographical Guide to Arab Orthodox Christianity” in the appendix– but also discuss the problems of terminology and the disregard shown to the subject by church historians or a kind of “cultural amnesia” that Arab Christians were exposed to. Special attention is given to the Abbasid period in which the Christian Arabic literature began to prosper, and the Byzantine reconquest of Antioch in 969 that witnessed a renaissance of Byzantine literature, mostly ethical and philosophical, in Arabic. The figures whose writings are included in the anthology and the genres their texts belong to are placed in a historical framework throughout the introduction. The editors have chosen texts dealing with “theology, hagiography, church history, religious polemic, devotional poetry, and ascetical literature”, some of which exist only in their Arabic versions or are introduced in English for the first time in this work. These texts are presented to the reader with comprehensive descriptions made by notable specialists.

The anthology begins with excerpts from a text well-known to those who study Christian Arabic theology, *Risâla difâiyya fi l-‘aqâid al-masîhiyya* (An Apology for the Christian Faith) as it is called by Mark N. Swanson who gives an elaborate description of the text and related discussions. Dating back to the 8th century, this text is the earliest Christian apology written in an Arabic which is definitely rich in Qur’anic vocabulary and Islamic terminology. John C. Lamoreaux introduces us to Theodore Abû Qurra’s (d. later than 816)

Theologus Autodidactus in which the prominent Chalcedonian theologian explains the way to find the true religion or the role played by human reason in human-divine relations. It is for the benefit of the reader to have excerpts from this text since the bishop of Harran is much more known for his works that deal with the veneration of icons, human free will or epistemology, whereas in *Theologus* he provides us with a philosophical and theological work written in a similar way to that of Ḥayy ibn Yaqzān. Another text with a background which is enriched in Islamic terminology is introduced by Krisztina Szilagyi. This anonymous 9th century work is a historical but fictional account of a disputation taken place between the monk Abraham of Tiberias and the emir ‘Abd al-Rahmān al-Hāshimī and three other Muslim debaters. By looking at its widespread use among Arabic-speaking Christians and its victorious end for the monk, it is possible to suggest that *Mujādala al-rāhib Ibrāhīm al-Tabarānī* (The Disputation of the Monk Abraham of Tiberias) must have played the role of an apology and martyrology for those Christians who, by the rapid growth of Islam, found themselves both in defense of their faith and totally embedded in the Arab culture.

Three short examples of another genre are presented with Lamoreaux's introduction and translation. It is hagiography or biographies of saints mostly interwoven with folkloric elements. Considering their daily use and popularity, these stories of holy men and women must have played a significant role in the development and preservation of an Arab Christian identity. The Arab Orthodox hagiographical writings are particularly important for their links with the Byzantine and Islamic tradition. Although they did not receive the attention they deserved from their Muslim and Byzantine contemporaries, Arab Christian historians such as Sa‘īd ibn al-Batīq (d. 940) and Yaḥyā ibn Sa‘īd (d. ca. 1066) are recognized more than other Arab Christian writers. Lamoreaux introduces another historian from the same period whose *Chronicle* gives us valuable information about the diversity of religious views in Syria. What makes Agapius of Manbij's (d. after 942) world history special is his discussion of the Jewish corruption of the Old Testament and its use by Syriac-speaking Christians.

Christian Arabic literature does not consist only of prose texts as Samuel Noble shows us in his approach to Sulaymān al-Ghazzī (d. after 1027) and his works. Al-Ghazzī's religious poetry or *Diwān*, which can also be classified as an ascetical work, is a valuable source to gain insight into his personal turbulences, great learning and zeal to explain the Trinitarian doctrine and Christology in orthodox terms. In addition to his career as a bishop, Sulaymān wrote esoteric essays in which he addresses theological subjects

with particular attention to their cosmological aspects and in a manner that reminds one of the writings of Ikhwān al-Ṣafā’.

In the following chapter, the same author makes a vivid description of an impressive figure who “can be seen as the meeting point of two ‘Hellenisms’: the Hellenism of Byzantium and the Hellenism of the Muslim caliphate”. With his eloquence in Greek and Arabic, ‘Abdallāh ibn al-Fadl al-Anṭākī (d. after 1052) not only produced excellent translations of patristic Greek texts but also composed original works in Arabic which combined the patristic tradition (and the Greek philosophy) with Arabic thought. Noble’s translations of ‘Abdallāh’s essay on the soul and free will and his refutation of astrology give insights into the character of the above mentioned translation movement that emerged in Antioch in the 10th-11th centuries.

The same environment produced the Arabic translation of an interesting Greek text which is about spiritual life or the journey of the human mind after the Fall. *The Noetic Paradise* or *al-Firdaws al-‘Aqlī* can be seen as an ethical text and takes theosis or the union with God as its main conception . Theosis is an essential part of the Orthodox thought and a possible meeting point on which the Eastern and Western churches can build bridges as modern theologians from both sides have been discussing. In Alexander Treiger’s excerpts from four different parts of the work, the reader can catch a glimpse of what this conception should have meant for Arabic-speaking Christians of medieval times.

By an apt choice, the editors included Treiger’s translation of Agathon of Homs’s (d. ca. 1150) apology for his resignation from his post, and from this we obtain a fair idea of the reasons behind the schism between Rome and the Eastern Church and the irregularities or “blasphemies” that emerged among the clergy of Homs. As a competent theologian, Agathon weaves certain theological subjects into his approach to the nature of priesthood and the principles of Christian canon law. One of the eminent scholars of Christian Arabic studies, Sidney H. Griffith, presents us the profile of an early 13th century Orthodox theologian and his widely known *Letter to a Muslim Friend*. In a possibly fictional setting, Paul of Antioch or the bishop of Sidon deals with critical theological and philosophical subjects and defends Orthodox Christianity from a Christian perspective, but in an idiom rich in Qur’anic vocabulary.

Towards the end, *the Orthodox Church in the Arab World* contains the stories of two Melkite clergymen from the 17th century: Macarius Ibn al-Za‘im (d. 1672) and his son, Paul of Aleppo (d. 1669). The patriarch of the

Orthodox Church of Antioch is mainly known for his travels to Romania, Ukraine, Russia and Georgia to raise money for his church and his efforts to correct the Arabic liturgical books in use on the basis of their Greek equivalents. Nikolaj Serikoff chose to translate four texts from the patriarch's corpus which mainly consists of translations, excerpts and commentaries: the part of his *Notebook* that deals with the Arabic meanings of some Greek names of the saints, two short treatises about the sign of the cross and the hierarchical blessings and the second of his two letters written for Louis XIV. As Ioana Feodorov who provides excerpts from the records of Paul's seven-year journey to Eastern Europe aptly indicates, the tenacity of the patriarchate of Antioch to be in contact with Orthodox communities and raise awareness about Arabic-speaking Christians living under Ottoman rule became more prominent with Paul. His *Journal* gives valuable information about the post-Byzantine Orthodox world.

The Orthodox Church in the Arab World can function both as an introduction and as a textbook or reader. However, the uninformed reader would require some background in the history of Eastern Christianity, the medieval Middle East and Arabic philosophy. Specialists would acknowledge the value of this much-needed work and hope for its counterparts to appear in other fields like Syriac studies or in corresponding areas regarding the miaphysite and diaphysite churches in the Islamicate world. Considering the unedited manuscripts and interesting topics waiting to be studied, there is still much to do in this field and besides its significance for Christian-Muslim relations, Christian Arabic texts are interesting enough per se. We hope that future patristic and Byzantine scholars and Arabists will do justice to Christian Arabic thought and secure its place in intellectual history.

Elif Tokay

(PhD, İstanbul University Faculty of Theology)

Yazarlar için not

- *İslâm Araştırmaları Dergisi*, yılda iki kez yayımlanan hakemli akademik bir dergidir. Dergide başta klasik İslâmî ilimler olmak üzere, siyaset, tarih, ekonomi, felsefe, sosyoloji, antropoloji, dinler tarihi, edebiyat ve kültür alanlarında yapılmış, İslâm düşünce ve kültürüne orijinal katkı sağlayacak nitelikteki özgün makale telifi, derleme makale ve kitap tanıtımlarının yanı sıra sempozyum, seminer ve konferans değerlendirmeleri yayımlanır.
- Makalelerde daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya başka bir yere söz verilmemiş olma şartı aranır.
- Dergide hangi yazıların yayımlanacağına hakem usulüne göre Dergi Yayın Kurulu karar verir.
- Tercih edilen dil Türkçe olmakla birlikte Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Almanca makalelere de yer verilir.
- Makaleler mümkünse 10.000, kitap ve diğer tanıtımalar 1.500 kelimeyi geçmemelidir. Ayrıca makalelere 150–200 kelime arasında Türkçe öz ile makale başlığı ve yazarla ilgili bilgileri içeren bir kapak sayfası eklenmelidir.
- Makaleler Microsoft Word programında (Word 97 veya daha ileri bir versiyonu), en az 2.5 cm kenar boşlıklar bırakılarak, metin kısmının tamamı Times News Roman yazı tipinde, 12 punto ve 1.5 satır aralıklı, dipnotlar 10 punto ve tek aralıklı olarak yazılmalıdır.
- Makale teslim edilmeden önce gerekli dipnotlar, bibliyografya, tablolar vb. tamamlanmış olmalıdır. Türkçe makalelerde uyulması gereken referans kuralları için bk. www.isam.org.tr (Yayınlar / Süreli Yayınlar / İslâm Araştırmaları Dergisi).
- Başvurular, ekli Word dosyası halinde dergi@isam.org.tr e-posta adresine gönderilmek veya CD'siyle birlikte bir nüsha halinde, "İslâm Araştırmaları Dergisi Yayın Kurulu Başkanlığı, TDV İslAM, İcadiye Bağlarbaşı Cad. 40, Bağlarbaşı 34662 Üsküdar-İstanbul" adresine postalanmak suretiyle yapılır.
- Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez. Yazısı yayımlanan makale sahiplerine derginin yayımından sonra dergi ve ayrı basım gönderilir.
- Bu dergi ULAKBİM Ulusal Veri Tabanları, *Index Islamicus* ve *Turkologischer Anzeiger* tarafından taranmaktadır.

Information for Contributors

- *İslâm Araştırmaları Dergisi - Turkish Journal of Islamic Studies* is a biannual journal of the Centre for Islamic Studies (İSAM), which publishes articles of a high standard and original scholarship in Islamic studies as well as in the areas of history, political science, economics, philosophy, sociology, anthropology, comparative religion and literature. It also welcomes review articles and reviews for books, symposiums and conferences. Normally articles should make a scholarly contribution to the understanding of Islam or of general interest to the Muslim community.
- Articles submitted for publication may not have been previously published nor be pending publication elsewhere.
- All articles published in the journal are double-blind peer reviewed, but the Editorial Board reserves the right to decide what articles will be published.
- Articles written in Turkish as well as in Arabic, Persian, English, French and German are welcome.
- Normally, the entire manuscript of an article –including tables– should not exceed 10,000 words. The maximum size for reviews is 1,500 words. A brief English abstract of 200 words or less and a cover letter with the title of the article and the contact information of the author should also accompany all article submissions.
- Articles should be typed in Times News Roman 12-point font with 1.5 spacing and ample margins on all sides, and footnotes in 10-point font with single spacing.
- Articles written in English/French/German should follow the Footnotes Referencing Style given at english.isam.org.tr (Publications/Turkish Journal of Islamic Studies).
- Submissions may be sent as a .doc attachment to dergi@isam.org.tr or may be posted, with an electronic copy (in Microsoft Word format) as well as a hard copy of the manuscript, to the Editor, Turkish Journal of Islamic Studies, TDV ISAM, İcadiye Baglarbaşı Cad. 40, Baglarbaşı 34662 Üsküdar-İstanbul, Turkey.
- Manuscripts submitted for publication may not be returned. Contributors are sent a copy of the current issue and free offprints after the publication of the article.
- Articles in this journal are indexed or abstracted in ULAKBİM National Databases, *Index Islamicus* and *Turkologischer Anzeiger*.

